
The Department of Public Instruction, Bombay.

DANDIN'S KĀVYĀDARŚA

PARICHCHHEDA II

EDITED WITH A NEW
SANSKRIT COMMENTARY AND ENGLISH NOTES

BY

S. K. BELVAI KAR, M. A., Ph. D.,
PROFESSOR OF SANSKRIT,
De Nar College Poona.

BĀNGACHARYA R. RADUL,
MASTRI, VILVA BHARANA,
Sanskrit Teacher, Poona.

PART SECOND, FIRST HALF

Bombay Sanskrit and Prākṛit Series No. 1333

1920

The Department of Public Instruction, Bombay.

DANDIN'S KĀVYĀDARŚA

PARICHCHHEDA II

EDITED WITH A NEW

SANSKRIT COMMENTARY AND ENGLISH NOTES

BY

K. DEIVAIKAR, M. A., Ph. D.,
PROFESSOR OF PANSKRIT,
Deccan College, Poona.

RĀNGACHARYA B. RADDI,
ASTANT, VIDYARHINĪYAYA,
Sanskrit Teacher, Poona.

PART SECOND, FIRST HALF

Bombay Sanskrit and Prakrit Series No. LXV

1920

Price One Rupee and Eight Annas.

अथ द्वितीयः परिच्छेदः

राज्यलोभाकगन धर्मा

नी नदमानं रागान् विद्वन्विदुः अलङ्कारः

इदानीं तद्धर्मोपदेशान् दिदर्शयितुं अत्रागमामान्यवक्षणात्
। वाक्यतोभावादिनिमित्तम् । वाक्यस्य इष्टार्थत्वनिश्चया पदावलि इत्यु-
क्तप्रकारेण शोभा मनाहता ताया कृताया अनन्तराद्यर्थानि

अनुप्रासोपमादीनि । अत्रागतं प्रवक्ष्ये । अष्टागनाम्ना व्यवहरन्ति । यथा

अत्रागन् प्रपश्येत् । यथा तत्रागन्नाम्ना व्यवहरन्ति
 शागन्तो अत्रागन् शोभाविनाय जनयन्ति तथा श्रेयप्रमादादिगुणोप
 श्रुतस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्नतपसावच्छिन्नस्य कर्माणि

शोभातिनाय जनयन्ति तथा शेषप्रमादादिगुणोप-
 हृतस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्नपदवन्निरूपस्य स्मर्णाद्यर्थप्रतिपादनस्य काव्य-
 स्य अनुप्रासोपमादयोऽप्युक्तं शोभा पद्विधयन्ति । अनेन-एने अलं-
 कारः-शब्दार्थगता-इति आचार्यदण्डिनो मतम् ।

(xii) ४। वायुसंज्ञे पृथक्काशनात् पश्चिर्दिताः । इत्यनेन ते

११ वाक्यधर्मत्वेनैव स्वीकृता मन्त्रि । भामहोऽपि इति वाचामल्लकारा
पर्यवसान्येकदाहता । इत्युत्तरमे (॥ ३ ॥ ४) गिरामल्लंकारविधि मन्त्रि
स्तत्र न्यय विनिश्चित्य विद्या मन्त्रि

पञ्चतन्त्रेण गृह्यते । भाष्येऽपि इति वानामलकारा
स्वा स्वय विनिश्चित्या विद्या मयोदित । इति तृतीयपरिच्छेदोपसंहारे
१० कथयन् । ॥ ३७ ॥ शब्दार्थगतन्यमेव तेषा दर्शयति ।

१०५ अथ यन् (॥ १८ ॥ शब्दार्थगतत्वेन तेषां दर्शयति । वामनादयोपि
इमांश्च पदनिमित्तमगन्ति । तदुक्तं वामनेन (॥ १८ ॥ १-२) - काव्यशो-
भाया वतां धर्मा गणा । तदतिशयहेतवस्तत्त्वज्ञानात् ।

१८६ प्रमाण-त्वेन प्रार्थनान्तर्गतावपि भवतामस्यति

विहितप्रणय निरन्तर मि मरुतः

विहितधनस्य निम्नतरं भिन्नं भवति तद्विषयं नृपस्य नाभिः ॥

यदि भवति तत्रैकं युतं गणभ्यां वपुर्गते यावननन् यमद्वनाया ।
अपि जनश्रितानि : यमा- निर्यतमलः कथम् ।

अथ तत्र श्रुतिनाम्नि ॥ १ ॥ अथ एवमुक्त्या ॥ २ ॥

[illegible]

इति नायनं नृगुणाभावं अत्र काव्याणां व्यंग्यं प्रोक्तम् । तथ काव्यशोभाभवा
इने गुणा निर्या अत्र काव्याणां व्यंग्यं प्रोक्तम् । तथ काव्यशोभाभवा

इति गुणा निर्या मन्त्राणां चतुर्थः प्रोक्तः । तथ काव्यशोभासम्बन्धः ।
मन्त्राणां चतुर्थः प्रोक्तः । तथ काव्यशोभासम्बन्धः ।

नलंकारान् प्रचक्षते ।

- इति सूत्रेण अभिहितम् । अयमेव च गुणालंकारयोः प्रभेदः यदुणा . .
 २७ तैर्विनाकाव्यशोभानुपपत्तेः । ॥ १. ७८ ना हि ७८ वै . . .
 कथिताः । वामनेन ते नित्या इत्यनेन म एवार्थः पर्यायेण . .
 रीतिरात्मा काव्यस्य इति काव्ये रीतेः प्राधान्यस्वीकारेपि तस्या ७
 १० दायाभिन्नस्वरूपत्वात् गुणार्चनत्वं स्पष्टमेव । एवं च प्राणा ६४
 स्मृताः इति आचार्यदण्डिनः मिद्धान्तस्य रीतिरात्मा काव्यस्य इति
 यना वामनेन भङ्गचन्तरेण स्वीकारो दर्शितः । एवं ७१
 ११ भूतीनां गुणालंकारविषये ऐकमत्यमेव हृदयते । अत्र ७१
 र्मीनाः माधुर्यीनः प्रमादाभ्यान् गुणान् रसस्याद्भूतान् ७१
 १५ शब्दार्थयोरद्भूतान् कल्पयन्ति । तदुक्तं प्रकाशे (viii. 66-67)

ये रसम्याद्भिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते म्युरचलस्थिनयो गुणाः ॥

उपकुर्वन्ति तं मन्तं येद्गदारेण नातुचिन् ।

हारादिवदलंकारास्तेनुप्राप्तोपमादयः ॥

माधुर्यीनः प्रमादाभ्याग्रयस्ते न पुनर्दश । इति ।

- प्रतिपादितं च माधुर्यीनः प्रमादाभ्या रसस्य गुणाः । हारादिवत् . .
 ४२ वाचकलक्षणाद्भगताः स्वाश्रयशोभानननदारा अद्भिनो रसस्य
 ननका अदराग इति । आश्रयभेदाच्च गुणालंकारयोर्भेदः इति
 ओनर्म्भा प्रबन्ध मधुरा वर्णा इत्यादिवदहासन् आकारोम्य शू
 ४५ इति च् ओपचारिक ॥ तत्र तावद्विचारये । मधुरा रसः इति ११
 नाधिकमभ्यान् अनुभवमिदानी रसस्वरूपविशेषरूपा माधुर्यादीनां गुणत्व
 स्वीकारो यदिद माहिम्यस्य रसगणा काये तादृशगुणनिवेशावदयस्य
 ४८ कथनं ता दिव्य भ्यान् । रसवत् कार्यामयेतावन्त एतेन रसनिवे
 रसस्वरूपविशेषात् माधुर्यादीना निवेशम्यापि निवन्तान् । यत् तन्म
 माधुर्यान प्रमादाभ्या गुणा रसविशेषाणि न कृत्रनिरूपयन्ते
 ५१ मय गुणाभ्यान् रसलक्षणाप्रयोगात् एतेन गुणप्रकाराणि भव तादृश
 ध्यात्तद्वत् एव गुणवत्त्वनिवन् । मीन्द्रयोः प्राप्तावप्यवत्त्व मा
 १ रसोपपत्तयः । उपपत्तयः इत्यत्र । मा च व्यञ्जिता ॥

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते

५४ दिधर्मस्वरूपा एव । अतः सिद्धं श्लेषादीनां गुणत्वं शब्दार्थगतत्वं च ।
तथैव स्वाश्रयशोभानननद्वारा रसशोभानननत्वमलंकाराणामित्यापि न
विचारस्तमं तेषां वचः । यतो नीरसे सकलालंकारिकैः काव्यनया स्वीकृ-
५५ ते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदे निघ्ने च उपमादीनामनलंकारतापत्तेः ।
स्वीकृतं हि तत्र तैरुपमादीनामलंकारत्वम् । तथाहि (का.प्र. iv.40)—

वस्तु बालंकृतिर्वेति षड्भेदोसौ व्यनक्ति यत् ।

वस्त्वलंकारमथवा तेनासौ [व्यङ्ग्यकः] द्वादशात्मकः ॥ इति ।

५६ तथा—शब्दनिघ्नं वाच्यनिघ्नमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् । इत्यस्य व्याख्याने
(i.3) निघ्नमिति गुणालंकारयुक्तम् इति । अष्टमोह्यमेपि यत्र तु नास्ति रसः
५७ तत्रोक्तिर्वैविध्यमात्रपर्यवसायिनः । इत्यादिना प्रबन्धेन तेनैव कथितमस्ति ।
ननु रसोपररसयोग्यत्वमलंकार इति तद्वक्षणमस्तु । तेन नीरसस्थले नाव्या-
प्तिः इति चेन्न । योग्यताया निर्वचनम्याशयत्वात् तादृशानुगमरूपमण-
५८ लक्षणविधानम्यायुक्तत्वात् । जगत्तापेनापि गुणानां शब्दार्थरसरासनाग-
तत्वं स्वीकृत्य केवलरसधर्मत्वं गण्डितम् । तद्यथा (P.54f) — येमी माधु-
र्यौज प्रमादा रममाप्रधर्मतया उक्ता तेषां रमधर्मत्वे किं मानम् । प्रत्यक्ष
५९ मेवेति चेन्न । दाहादे कार्यान् अनलग्नम्य उष्णस्पर्शम्य यथा भित्तत-
यानुभव तथा द्रव्यादिनिस्तृप्तिम्य रमकार्यम्य अन्येषां रमगतगुणानां
अननुभवान् । तादृशगुणविशिष्टरमाना द्रव्यादिकारणत्वात् कारणता-
६० च्छेदकतया गुणानामनमानमिति चेन्न प्रातिम्विकरूपेणैव रमाना कारण-
तोपपत्तां गुणकल्पने गौरवान् । शृङ्गारकणशान्तानां माधुर्यत्वेन द्रुति
कारणत्वं प्रातिम्विकरूपेण कारण-वस्त्वनापेक्षया लब्धमिति तु न
६१ वाच्यम् । परेण मधुरतर्गादिगणानां द्रव्यगततर्गादिवार्यतारतम्यप्रयोजक-
तयाभ्युपगमेन माधुर्यत्वेन कारणतया गृह्यते वा । इत्थं च प्राति-
म्विकरूपेणैव कारणत्वं लभ्यते । किं च आ मनो निर्गुणतया आ म-
६२ रूपरमगुणत्व माधुर्यादीनामनपपत्तम् । एव तदप्रातिम्विकारगुणवत्त्वमपि ।
मानाभावान् । परस्मिन्त्या गुणे गण्यन्तरम्यानां चित्त्याश्च । अथ शृङ्गारे
मधुर इत्यादिव्यवहारः कथमिति चेन्न एव तर्हि द्रव्यादिनिस्तृप्तिप्रयो-
६३ गतत्वं प्रयोजकतामबन्धेन द्रव्यादिकमेव वा माधुर्यमस्तु । यवत्

कल्पान् काव्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

किं तु बीजं विकल्पानां

- वातिगन्धोष्णनिष्प्राहारान् अक्षयः । प्रयोजनं च अदृष्टादिभिः
शब्दार्थस्मरणनागमैः प्राप्यम् । अतो न व्याख्यादिमपि ॥ २ ॥
८४ च शब्दार्थयोगेऽपि मायुर्गोऽदृष्टमय मत्तादुपनागे नैव कल्प्यः ।
तु मादृशाः इति ॥ ग्रह्यं तु एतैः गृह्णानां स्मरणं
विनाशकम् । ते शब्दार्थस्मरणनागना एतेति शेषम् । अतः
८५ णिदप्रभृतयः प्रार्थनाः स्मृताः स्मरद्वयस्मरणैः काव्यशोभा
मन्यन्ते । तथा च गुणैः गुणान्तरम्यानां विन्यास मायुर्गोऽदृष्टो गुणा
नामिति तेषां गद्धान्तः । अन्वेषा मूढमविचारवत्तां प्रवृत्तमनुमगमः
८६ अलंकाराणां एव काव्यशोभाकर्मरूप सामान्यदृष्टावभिवाच्य वत्
व्यानां विशिष्टालंकाराणामानन्त्यं विविच्य तद्विचने स्वस्वामान्यं
विनयेन प्रकटयति ते चेति । ते अलंकारा अत्रापि विकल्प्यन्ते किं
८७ विकल्पनाभि नवनवा उद्भास्यन्ते कविभिर्मिति शेषः । अतः कः पण्डित
तान् अलंकारान् काव्येन माकल्पेन वक्ष्यति निरूपयिष्यति ।
कोपि विवेक्तुः प्रभविष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यतीति भविष्यत्प्रयोगेण न पूर्वं
८८ केनापि निरूपिता नाभूनापि कश्चिन्निरूपयति न वाग्रे केपि निरूपयेत्
इति माकल्पेन कालत्रयेऽपि ते निरूपयितुमशक्या इति सूचितम् । मेवावि
कल्पनाया अविरामान् कल्पनोपजातिनोऽलंकारम्याप्याविगमः । अत इयं
८९ तथा तेषां निरूपणं दुःशक्तमिति भावः ॥ १ ॥

अलंकाराणामानन्त्यात् भवता तद्वर्णनं परित्याज्यमिति चेन्न ।
प्रार्थनैर् बीजरूपेण निरूपिता एव स्फुटतया मया कल्प्यन्ते इति निवेद
यति - किं त्विति । विकल्पानां अर्वाचीनं कल्पितानां अलंकारविशेषाणां
पूर्वाचार्यं भगनादिभिर् बीजं सामान्यतः सर्वत्र वर्तमानं मूलं प्रदर्शितम्
कथितम् । यथा नवीनैः उद्भावितानां उपमाभेदानां बीजं—
९० उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिममाध्या । इत्येव केवलं उपमालक्षणं
(३४। ४२) विदधता भगतेन कथितम् । अग्रे दर्शनाप्यु वाक्यार्थोपमा
सातिशयोपमा श्लेषोपमा निन्दोपमा अभूतोपमा विपर्ययोपमा सशयोपमा
९१ मालोपमा विक्रियोपमा इत्यादयः प्रभेदा अन्यैः कल्पिता

पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् ।

तदेव प्रतिसंस्कर्तु-

मन्त्रि । अत्र सर्वत्र बीजभूतमौपम्यं वर्तते एव । अयमुपमालंकारप्रपञ्चो दर्शितः । एवं रूपकादिष्वपि प्रपञ्चो द्रष्टव्यः । एवमेव औपम्यमूलको-
लंकारान्तरविस्तारोपि दृश्यते । तदुक्तं वामनेन (iv. 3. 1)—प्रति-
बन्धुप्रभृतिरूपमाप्रपञ्चः इति । तेनैव च विविधैः सूत्रैः अग्रे प्रभृतिपदो-
पमं प्राप्ता अलंकाराः दर्शिताः तर्ह्यलंकाराणां च ते श्लोकेनैव निबद्धाः ।

यथा—

प्रतिबन्धुप्रभृतय उद्दिश्यन्ते यथाक्रमम् ।

प्रतिबन्धु ममामोक्षितरथाप्रभृत्यनुशमनम् ॥

१८ अपह्नुनी रूपकं च श्लेषो वक्रोक्त्यलंकृतिः ।

उत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्च सन्देह मविरोधकः ॥

विभावनानन्वयः म्यादुपमेयोपमा मतः ।

२१ परिकृतिः यमः पञ्चादीपकं च निदर्शना ॥

अर्थान्तरस्य न्यमनं व्यतिरेकस्ततः परम् ।

विशेषोक्तिरथ व्याजन्तुनिर्व्याजोक्त्यलंकृतिः ॥

२४ स्यात् तुल्ययोगिनाशेषः महोक्तिश्च समासतः

अथ संमृष्टिभेदौ द्वावुपमारूपकं तथा ।

उत्प्रेक्षावयवश्रेणि विज्ञेयोलंकृतिकम् ॥ इति ।

अभरतमुनिना तु (xvi. 41)—

उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

काव्यम्यने शल्लकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥

इत्यलंकारचतुष्टयमेवोक्तम् । एतद्विस्तारो भामहादिभिः प्रदर्शितस्ततः एव
बोद्धव्यः । प्रदर्शितमिति कथनं प्रायिकमिति बोध्यम् । यतो निश्चयो-
ह्येसादीनां नवीनतरैरुद्धावितानां केपाचिदलंकाराणां सामान्यलक्षणरूपवी-
रजस्य प्रार्थनैरकथनान् ॥ तदेव पूर्वाचार्यैः दर्शितमेव विकल्पमूलभूतं बीजं

ii. 2—प्रकल्पितम् for प्रदर्शितम् V, Rn;—परिसंस्कर्तुं for प्रतिस्कर्तुं

J, P, B, C, R.

इति वाचामलंकारा दर्शिताः पूर्वमृगिभिः ॥ ७ ॥
नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विगृह्यती ।

१५ घट्टिशत्संख्याकाः वानाम् यान्यानाम् अलंकाराः पूर्वमृगिभिः दर्शिताः
यद्यपि एते अर्थालंकाराः तथापि शब्दार्थयोः वैयर्थ्यादनुमतेन न
तस्यमङ्गीकृत्योक्तं वाचामिति । पूर्वमृगिभिः इत्यनेन मंत्रदायक
१६ तानेव विवृणोमि न तु निश्चयोहेत्वादीनामचीनकरिकल्पितपद
न्यान् कानपि विशिनष्मि तादृशैर्विचित्र्यस्वीकारेण अलंकारान्तरात्
तेषामानन्त्यापत्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

तत्र उद्देशवाक्यानुमारेण अलंकारान् लक्षयति—नानावस्थमिति
सा अलंकारेषु प्रथिता आद्या उद्देशवाक्ये प्रथमा अलंकृतिः स्वभावोक्तिः
१७ जातिः इति च नामद्वयवती वर्तते इति शेषः । तद्वक्ष्यं तु नानावस्थं
त्यादि । पदार्थानाम् स्थावरनद्गमानाम् नानावस्थम् जातिगुणक्रियाद्वय-
शेन विविधप्रकारम् रूपम् स्वरूपविशेषम् असाधारणधर्म साक्षान् अ-
१८ नेन विवृण्वती दर्शयन्ती अथवा साक्षान् विवृण्वती मूढमत्वाद्दुर्लभ-
प्रत्यक्षमिव दर्शयन्ती मा जातिरिति संबन्धः । एवं च वस्तुनः यथा
स्वरूपस्फुटीकरणसमर्थमसाधारणधर्मवर्णनं स्वभावोक्तिः इति ल-
१९ संपन्नम् । अत्र सर्वत्र अलंकारेषु काव्यशोभाकरत्वरूपं साधारणल-
प्राप्तं चमत्कृतिहेतुत्वमपेक्ष्यते एव । तेन च

दीर्घपुच्छश्चतुष्पादः ककुद्वाहम्बकम्बलः ।

गोरपत्य बर्लीवर्दस्तृणमत्ति मुवेन म ॥

११ इत्यादीं नायमलंकारः । अत्र काचित् नानावस्थमित्यनेन एकाव-
वस्तुरूपवर्णने न वैचित्र्यातिशय इति नालंकारता यथा—अम-
१२ दमुदित दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति बहिः । इत्यत्र नर्तनमात्रं वर्णितमि-
नात्र स्वभावोक्तिरित्याहुः । प्रकाशकारस्तु—स्वभावोक्तिस्तु डिम्भा-
स्वक्रियारूपवर्णनम् इति लक्षणविधाय (५ १११) रूपवत् क्रि-
१३ वर्णनमपि स्वभावोक्तिमाह । मोनम् अर्थव्यक्तिं स्वरूपस्य साक्षा-
कथनमुच्यते । इति (५ १११) अर्थव्यक्तिम् अर्थगुणमाह । अनया

स्वभावोक्तिश्च जातिश्रेत्याद्या सालंकृतिर्यथा ॥ ८ ॥

तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः ।

त्रिवर्णरानिभिः कण्ठरेते वञ्जुगिरः शुकाः ॥ ९ ॥

कलकणितगर्भेण कण्ठेनाधूर्णितेक्षणः ।

स्वभावोक्तेः मार्क्यपरिहाराय सार्वकालिकस्य वस्तुस्वरूपस्य वर्णनम्
१ अर्थव्यक्तिगुणः आगन्तुकस्य वस्तुस्वरूपस्य वर्णनं स्वभावोक्तिरलंकारः
इति निरदिशत् (iii. 5) यथा—

अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते ।

नायमानमियं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥ इति ।

५ अन्यत्रापि—

स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभिधीयते ।

निनमागन्तुकं चेति द्विविधं तदुदाहरणम् ॥

इति प्रपञ्चितमस्ति । आचार्यो दण्डः तु—अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य इति
तां शब्दगुणत्वेनैव स्वीचकार । अतस्तन्मते उपर्युक्तं सार्वकालिकागन्तु-
कोभयरूपं यदर्थस्वरूपवर्णनं स्वभावोक्तेरेव विषयः इति ध्येयम् ॥ ८ ॥

जात्यादिषु नुष्टयरूपां स्वभावोक्तिः क्रमेण उदाहरति—तुण्डैरिति ।

आनाम्रकुटिलं आनाम्राणि इपलं हितानि कुटिलानि वक्राणि च तैः
१ तुण्डैर्मुखं उपललिता इत्यभूतलक्षणे इति तृतीया । एवमग्रेषु ।
हरितकोमलं हरिता पालाशवर्णा कोमला मुकुमारा तै पक्षै-
गरुडि । त्रिवर्णरानिभि त्रयो वर्णा नीलगन्धभूषणा तेषा राजय-
गेष्वा यत्र नै कण्ठं ग्रीवाभि । एते अग्रे वर्तमाना शुका कौरा-
मञ्जुगिर मधुरप्रलापिन वर्तन्ते इति शेष । अत्र तुण्डादीना नाम्नत्वा-
दिकं सर्वशुकजानेधर्मं तेन जात्यादाहरणमन्त ॥ ९ ॥

क्रियाम्यभावोक्तिमुदाहरति कण्ठेति । कलकणितगर्भेण कलम् अव्य-
क्तमधुरं यत् कणितं मञ्जुलवति स गर्भं अन्तं यम्य तेन कण्ठेन
१ उपलक्षित । आधूर्णितेक्षणं आधूर्णने प्रेम्णा प्रियामुखमभिन मचा

पारातः परिक्षिप्य रिरंगुधुम्पति मियाम् ॥ १० ॥

कान्तमहेतुरोमाशं कुर्वन् मनसि निर्वृत्तिम् ।

नेने भाषीनयमेव मियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

कस्योक्तः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।

ये हिंसे नये येन स । रिरंगु रंगुभिस्तुः पारातः कान्त
पति मिय भेगादीकृतपुष्पनिर्गते निशार्ग भया परिशार्ग सर्वतोमु
रिक्तं नयेनी पुष्पनिर्गताः भारपानं करोति । अत्र कलकणि
नये वपां पारातपुष्पनिर्गताः इति क्रियास्तथाप्योक्तिरियम् ॥

गुणवत्ता स्वभावोक्तिमुदाहरति — क नन्निनि । एष अनुपुषमान
कान्तो रियाम्पार्श्वं भेदेयु मायेयु रोमाशम् रोमहर्षणम् कान्तं
कान्तं मनसि निर्वृत्तिम् प्रमानन्दम् कुर्वन् मनसन् नेने भाषीनयम्
कान्तमहेतुन निमीनयन् प्रवर्तते मयनीत्यर्थः । अत्र मियास्पर्शः
कान्तमहेतुन मयनीनयन् स्वभावोक्तिः । भोजनमेव स्वभावोक्ते — दे
ह मय कान्तमहेतुन मयनीनयन् (॥ ११ ॥) इति हेतुन कान्ति
कान्तमहेतुन मयनीनयन् । अत्र रोमाशकान्तिरिय मियास्पर्शपुष्प
कान्तमहेतुन मयनीनयन् मयनीनयन् इति च तेन कान्तमहेतुन

जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरामीद्वृषध्वजः ॥ १२ ॥

जातिप्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं कल्प्येत्कल्पेतदीप्सितम् ॥ १३ ॥

यथास्तथंचिद्

जटाभिः मणिकेशपादौः उपलसितः एतादृक् वृषध्वजः वृषः वृषमः
११ ध्वजः केतुविहनं यस्य स आविरामीन् प्रादुरभूत् । अत्र कण्ठेकालत्वा-
दयः सर्वेपि धर्मा शिशुरूपद्रव्यगताः इति द्रव्यस्वभावोक्तिरिष्यम् ।
वृषध्वजशब्दो पादच्छिन्नः शिशुमंशायां मरेतितः संज्ञासंज्ञिनोश्वाभे-
१२ दाद्द्रव्यगतेयं स्वभावोक्तिः ॥ १२ ॥

स्वभावोक्तिमुपमंहरति—जातीति । जातिश्च क्रिया च गुणश्च द्रव्यं
च जातिप्रियागुणद्रव्याणि तेषां स्वभावः नैमर्गिरन्म्वरूपं तस्य आख्याने
१ मनोहरतया कथनम् ईदृशम् अनया रीत्या स्वभावो वर्णितश्चेत् स्वभावो-
क्तिरलंकारो भवति इति भावः । अत्र द्रव्यपदं वैयाकरणपरिभाषितैक-
व्यक्तिवाचकम् न तु नैयायिकपरिभाषितवृत्तिल्यादिकाचकम् तेषां
११ जातिपदेन संग्रहान् । अयं स्वभावोक्तिरुदाहरणस्यैव शास्त्रेषु पदार्थस्वरूप-
निरूपणप्रधानेषु न्यायव्याकरणवेदान्तादिशास्त्रेषु साम्राज्यम् प्राधान्यम् ।
सर्वाण्यपि शास्त्राणि पदार्थस्वभावनिर्यायैव प्रवृत्तानि अतः स्वभावा-
१२ ख्याने सर्वत्र वर्णयति इति भावः । एषकारेण अलंकारान्तराणां न
एतादृक् शास्त्रेषु उपयोग इति सूचितम् । काव्येष्वपि एतन् स्वभावा-
ख्याने ईप्सितम् कविभिः अलंकारान्तरापेक्षया एतदेव सहृदयतया
१३ आहतम् सर्वेषु अलंकारेषु एतदेव विराजते इति भावः ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तामुपमा निरूपयति यथेति । यत्र वाक्ये । वृत्तिस्व सप्तम्यर्थ
तत्र वृत्तिस्व शक्तिरक्षणाभ्यामन्यतरमहकारेण बाधकत्वमन्वधेन ज्ञेयम् ।
१ केचित् यत्र वैचित्र्यं । इयं तु विषयसप्तमी विषयश्च प्रतिपाद्यरूप
इत्याह । यथाकथञ्चित् यन्त्रेणचित् प्रकारेण गुणक्रियाद्रव्यवशेनिति
भावः । उद्धृतम् प्राधान्येन स्फुटं माहृदयम् साम्यं प्रतीयते अभिधानरक्षण
१४ व्यञ्जनान्यतरवृत्त्या प्रतीतिविषयमेति सा उपमा तन् माहृदयम्

सादृश्यं यत्रोद्भूतं

विधेयगतलिङ्गत्वेन तच्छब्दस्य स्वीत्वम् । तथा च ११. १. १. १.

चमत्कारजनकं सादृश्यमुपमेति फलितम् । चमत्कारजनकं

११ नोपमालंकारः यथा गौरिव गवयः घट इव घटः पदार्थः

वदधिवच्चैव पिष्टवत् कुष्टवत् तथा । रानन्तव यशो भानिः

सर्वालंकारसमानम् तेन गोसदृशो गवयः इति नोपमा गौर्वाहीकः

१२ न रूपकम् स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति न संदेहः इदं रनतम् इति १

मान् नायं सर्पः इति नापहनुतिः पीनो देवदत्तो दिवा न

न पर्यायोक्तम् पर्वतो वह्निमान् इति नानुमानम् सोयं देवदत्तः १

१५ स्मरणम् तस्यस्थमिषां तातंतामः इति न यथासंख्यम् पुत्रेण

आगतः पिता इति न सहोक्तिः तेन विना गतः इति न विनोक्तिः

धावति इति न श्लेषः इत्याद्यहनीयम् इति चित्रनीमांसायां (p. १५)

१८ अप्यदीक्षिताः । उक्तं हि रसगङ्गाधरे (p. 157) सादृश्यं सुन्दरं

पम्कारकं उपमालंकारिरिति । व्याख्यातं च सुन्दरमिति

सौन्दर्यं च चमत्कृत्याधायकत्वं चमत्कृतिश्चानन्दविशेषः इति ॥ १५

२१ प्रपद्यो विस्तरः अयं वक्ष्यमाणप्रकारकः प्रदर्शयति निदर्शयति ।

मालंकारस्य चत्वार्यङ्गानि । उपमानम् उपमेयम् साधारणो धर्मः

चकथेति । तत्र सादृश्यप्रतियोगि उपमानम् । सादृश्यानुयोगि

२४ उपमाने उपमेये चोभयव सगतो धर्मः साधारणो धर्मः ।

कथं उवादिशब्दः । परे तु यस्य धर्मस्य संबन्धात् येन सह

स साधारणो धर्मः । तदुपमानम् । तदुपमेयम् । इति साधारणधर्मः

२५ उपमानोपमेयपदानि विवृण्वन्ति । यथा कमलमिव मुखं मनोस

इत्यादौ मनोज्ञत्वधर्मसंबन्धेन तद्वत्तया प्रसिद्धेन कमलेन सह मुखमु

र्षयते इति मनोज्ञत्व साधारणो धर्मः कमलमुपमानं मुखमुपमेयम्

२६ शब्दश्च उपमाजनकः इत्युपमालंकारः । एते च उपमानादयः पदार्था

२७ क्वचिन्मन्त क्वचिदमन्त क्वचिदुपात्ता क्वचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्ये

२८ समेया भवन्ति । अत एव त्वयि कोपायमाभानि मुधाशाविष पाव

२९ इत्यत्र मुधाशा पावकस्यामतेऽपि उपमानत्वमिच्छि । तत्र उपात्ता

३० क्वचिदुपात्ता सादृश्यात् समेयोपमालंकारो यथा हर्माव भव

प्रतीयते ।

कीर्तिः इत्यत्र ध्वनत्वगुणेन सन्तीलमियमायाति वधूर्गनवधूरिव
१९ इत्यत्र गमनक्रियाया आकाशः कशतेत्यर्थे शिवश्चिद्विभूषणः इत्यत्र
विधुरूपद्रव्येण । अनुपात्तानां यथा—

मुगमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन ममः प्रिये ।

वाचः मुधा इषीष्टम्ने बिम्बतुल्यो मनोश्मवन् ॥ इति ।

४० अत्र मुनेन्दुप्रभृतीनां प्रमिद्धमादृश्यानां मनोऽतत्त्वादयो धर्मा नोपात्ताः
ते सामर्थ्यादेव ज्ञायन्ते ॥ उद्भूतम् प्राधान्येन स्फुटम् । तेन यत्र वैनि-

४१ ध्यानरनिर्गणमादृश्यवैविध्यं तत्र नोपमालंकारः । तथा च रूपकादि-
स्थले तादृष्यादिप्रतीतिजन्यवैविध्यस्य चमत्कारातिशयजनकतया तत्कु-

सिनिर्लीनमिषोपमावैविध्यं न तादृशं चमत्कारं दर्शयति इति न तत्रो-
४२ पमालंकारप्रसक्तिः । एवमेव व्यतिरेकालंकारेषु तत्र भेदप्रतीतिवैवि-

ध्येण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैविध्यस्य तिरोधानात् । अद्वाद्भिभावमंकरे तु
सादृश्यजन्यवैविध्यं नान्येन तिरोधीयते । परं काव्यार्थालोचनया प्रधान-

४३ निर्वाहकत्वेन तद्वद्वत्त्वेन प्रतीयते ॥ सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थः इति वै-
याकरणमीमामकादयः । साधर्म्यमिति नैयायिकादयः । साधर्म्यमुप-

माभेदे इति प्रकाशकारः । साधर्म्यं च उपमानोपमेययोरेकधर्ममं-
४४ ष्यः समामोत्तरवर्तिभाववाचितद्वितप्रत्ययस्य संबन्धाभिधायकत्वात् ।

तदुक्तं भर्तृहरिणा—कृतद्वितममामेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति ।
एकत्वं हि धर्माणां क्वचिद्वस्तुनः अभिन्नत्वं क्वचिदेकनातियत्वम् क्वचि-

४५ देवशब्दप्रतिपाद्यत्वं क्वचिदेकधर्मत्वं चेति चतुर्विधम् । तत्र गुणक्रिया-
यदृच्छाना साधर्म्यत्वे प्रथमम् तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकरणैरङ्गीकृतत्वा-
त् । द्रव्यमामान्यादीनां साधर्म्यत्वे द्वितीयम् । एकजातीयत्वं च एक-

४६ जातित्वम् । एकशब्दप्रतिपाद्यत्वं शिष्टपदोपस्थाप्ये धर्मं ज्ञेयम् । तत्र
शब्दश्रेष्ठे सङ्ख्यसङ्ख्य पुरमेतज्जातं सप्रति मुधानुबिम्बमिव इत्यादि ।
अत्र सङ्ख्यसङ्ख्य इत्यस्य सङ्ख्यसङ्ख्यसहितं संपूर्णसङ्ख्ययुतं चेत्यर्थः । बिम्बा-

भल्लापवर्तितेस्तेषां शिरोभिः स्मधुलैर्महीम् ।

तन्नार सरपाव्यासं स शौद्रपटलैरिव ॥ इति ।

उपमा नाम सा तस्याः

- ६१ अतः समश्रुत्वसर्वत्राख्यासत्त्वयोः धर्मयोः ५५ ॥ १ ॥
 देकत्वम् । आचार्यदण्डिनो मते एतत् सादृश्यं द्वयोरेवेति नाग्रहः । ए
 स्यैव उपमानोपमेयस्वरूपस्य अनन्वयस्याप्यनेन उपमात्वस्वीकारा
 ६२ तथैव वाक्यद्वयगता उपमेयोपमा अपि एतन्मते उपमैव । अतस्त
 सादृश्यस्य एकवाक्यगतत्वमिति विशेषणं नापेक्ष्यते । तत्र इवादिप
 योगे वाच्यम् तदप्रयोगे कनिष्ठस्यम् कनिष्ठाक्येन व्यङ्ग्यम्
 ६३ श्रेयम् ॥ अत्र तावदुपमायाः वाक्यार्थबोधं संक्षेपतः दर्शयामः । क
 इव मुगं आह्लादकम् इत्यादि आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लाद
 मुपमेयं मुगमिति बोधः । अत एव इवादिसमभिन्न्याहारे उपमा
 ६४ उपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः । साधारणधर्मसंबन्धश्च कनि
 शेषणतया यथा चन्द्र इव मुगमाह्लादकम् इत्यादौ कचिद्विशेष्य
 यथा चन्द्र इव मुगमाह्लादयति । अत्र उपमानचन्द्रकर्तृमाह्लादाभि
 ६५ उपमेयमुगकर्तृमाह्लाद इति बोधः । अतोतापि तयोः समानविभक्ति
 कतेव । हरीतरी मुद्ग इव राजन् मानेव हितकारिणीम् । इत्यादि तु अप
 ध्वेव । समानविभक्तिरुत्वाभावात् । ये तत्र चन्द्रमादृश्यप्रयोगस्तौ
 ६६ चन्द्रकर्तृक आह्लादः इति बोधं वदन्ति तेषां मते उपमानोप
 मेयोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं निन्द्यम् । यत्तु वाचनिकी सम
 नविभक्तिकतेति तत्र व्याकरणशास्त्रे तादृशवचनानुपलब्धात् । एवं ग
 ६७ गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोधम् । वन गज इव शूरः स
 रभुमि गच्छति इत्यादौ उपमानगजकर्तृकगजभक्त्याभिन्नमुपमेयशू
 रकर्तृकममरकर्मक गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूपगमनस्य विशेषण
 ६८ उपमार्थोपेक्षितव भी । एतत्त इव ग शूर पुरुष म गच्छति
 इत्यादौ उपमानशूरगच्छाभिन्नपुरुषकर्तृकगमनमिति भी । शूरस्यापि
 साधारणधर्मभेदेऽप्यत्र उपमोद्देशितव भी । अत एव भेदाभे
 ६९ द्वाका उपमेति वृद्धा । यद्यपि चन्द्रमुपमेयत्वेन भेदः तथापि माय
 म्भवेत्तन्मतेऽनन्वयस्येव बोध्या इति मन्तृत्वात् नागेश । नि
 रन्तु रमणद्वारे दृश्य ॥ उपमायाः विविक्तवार्थमुपमाह ७
 ७० अतः अन्यदर्थेऽपि विविक्तवार्थान् यथा (p. 3)—

प्रपञ्चोपमदन्त्येते ॥ १४ ॥

उपमेका शैली संप्राप्ता विप्रभूमिकाभेदान् ।

रञ्जयति कान्यगृहे नृत्यन्ती तद्विदां धेतः ॥

चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा सैव उक्तिभक्तभेदेनानेकालं-
कारत्वं भवते । तथाहि चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्र इत्युपमेयो-
पमा । मुखं मुखमिव इत्यनन्वयः । मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपम् ।
चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि इति स्मरणम् । मुखमेव चन्द्रः इति रूपकम् ।
मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति इति परिणामः । किमिदं मुखमुताहो
चन्द्रः इति मदेहः । चन्द्र इति चकोराम्बुलानुसमनुधावन्ति इति
भ्रान्तिमान् । चन्द्र इति चकोराः कमलमिति चपरीकास्त्वन्मुखे रज्य-
न्ति इत्युल्लेखः । चन्द्रोपमं न मुखम् इत्यपहनवः । नूनं चन्द्रः इत्यु-
पमेता । चन्द्रोपम इत्यतिशयोक्तिः । मुखेन चन्द्रकमले निर्मिते इति
चन्द्रोपयोगिता । निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च हृष्यति इति दीपकम् ।
स्त्वन्मुखे एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरा रज्यन्ते इति प्रतिवस्तु-
पमा । दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखम् इति दृष्टान्तः । मुखं चन्द्रधियम्
विभर्ति इति निदर्शना । निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते इति व्यति-
रेकः । त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशामु हृष्यति इति सहोक्तिः । मुख
मदृश वक्त्रं हृणिणाहितमाक्तिना इति श्लेषः । मुखस्य परतश्चन्द्रो नि-
प्रम इत्यप्रस्तुतप्रशमा । त्वन्मुखेन का-कारविवर्तवर्तीयमुपमा ।
तद्विदं चित्रं विश्वं ब्रह्मजानाति उपमाज्ञानान् ।
ज्ञानं चर्वनीन्यादीं निरूप्यन्ति निर्विलम्बदमहिता मा ॥ इति ।
नक्षेत्रगोपि—

अलंकारशिरोरत्न सर्वम्ब काव्यसपदाम् ।

उपमा कविशस्य मानवेति मतिमम् ॥

ता प्रशमति ॥ १४ ॥

[नदृश्यत for प्रशमति]

काव्यादसं]

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे करतलं तव ।

प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं दर्शयति—अम्भोरुहमिति । हे मुग्धे मुन्द

तव करतलं पाणिनलम् अम्भोरुहमिव कोकनदमिव आनाम्रम् आलोहिनम्

१ अम्भोरुहमिवेति समस्तम् इवेन निव्यसमासो विभक्त्यशेषश्चेति शास

नात् । अम्भोरुहपदं च अम्भोरुहसदृशे व्यापारिकम् । इवशब्दः सादृ

श्यद्योतकः । तथा च आताम्रोपमानभूताम्भोरुहाभिन्नमाताम्रमुपमेयं कर

२ तलमिति बोधः । यत्तु—इवार्थः सादृश्यम् । तत्र प्रतियोग्यनुयोगि

भावेनैव अम्भोरुहकरतलयोरन्वयोपपत्तौ किं लक्षणया । तथा च अम्भो

रुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करतलमिति बोधः इति तत्र । इवशब्द

३ स्य सादृश्यार्थवाचकत्वे तदर्थे सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये अम्भोरु

हमिव मुक्तं पश्यामि अम्भोरुहमिव मुक्तं दृश्यते इत्यादौ अम्भोरुहप

दस्य करतलरूपकसामानाधिकरण्याभावात् उक्तानुक्तत्वप्रयुक्तविभक्त्य

४ नापत्तेः पष्ठ्यापत्तेश्च । तथा अम्भोरुहेणैव करतलेन शोभमे इत्यादौ

समानविभक्तित्वं न स्यात् । अभेदान्वयस्थले एव विशेषणविशेष्ययोः

समानविभक्तिर्वनियमात् । ननु अभेदान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्य

५ लोपे समानविभक्तित्वस्यानुशासनमस्ति । तथा हि—विभक्तिः पुनरेका

स्यादुपमानोपमेययोः इति । इति चेन्नैतद्वचिरम् । एतच्छासनस्य

मुनित्रयानुसदिष्टत्वात् । अथ केचित् माधारणधर्मस्य आनाम्रत्वस्य

६ प्रथममुपमेयभूतकरतलेनैवान्वय न तु उपमानभूतेनाम्भोरुहेण तस्य

सममेकपददेशपदबोध्यत्वात् । तदन्तत्वेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनया अन्वय

बोधोत्तरमेव । अत एव धर्ममाधारण्यप्रतीति नयैव च वैविध्यमिति

७ माधारणधर्मनञ्चे विषये आह । परं नैतद्वचिरम् । पूर्वोक्तदोषपरिहा

राय इवशब्दस्य द्योतकत्वात् तत्रोपमानोपमेयगत सादृश्यं सममेव म

द्योतयति इति ज्ञेयम् । अथ च दयैवादिशब्दा यत्पराम्पर्यैवोपमानना

८ धर्वातिगिति यदप्युपमानविशेषणान्वयेत्यादिप्रकाशकारोक्तिर्विरुद्धमेव

इति सूक्ष्मि विचक्ष्यमेव । प्रकृतमनुसंगम् ॥ इति एव माधा

रणसंश्लेषणस्थले धर्मोपमा धर्मस्य उपमानेन धर्मोपमा इत्यर्थः । अ

हेतुमाह सातद्विति सातद्व्यञ्जनेन प्रतिपादितस्य तूज्यधर्मस्य आ

न्वयस्य प्रदर्शनात् कथनम् । अथ इवशब्दध्वन्यभावेन सादृश्य

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे करतलं तव ।

प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं दर्शयति—अम्भोरुहमिति । हे मुग्धे मुन्दरि

- तव करतलं पाणितलम् अम्भोरुहमिव कोकनदमिव आताम्रम् आलोहितम् ।
 १ अम्भोरुहमिवेति समस्तम् इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्चेति शास-
 नात् । अम्भोरुहपदं च अम्भोरुहसदृशे लाक्षणिकम् । इवशब्दः सादृ-
 श्यद्योतकः । तथा च आताम्रोपमानभूताम्भोरुहाभिन्नमाताम्रमुपमेयं कर-
 ६ तलमिति बोधः । यत्तु—इवार्थः सादृश्यम् । तत्र प्रतियोग्यनुयोगि-
 भावेनैव अम्भोरुहकरतलयोरन्वयोपपत्तौ किं लक्षणया । तथा च अम्भो-
 रुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करतलमिति बोधः इति तत्र । इवशब्द-
 ९ स्य सादृश्यार्थवाचकत्वे तदर्थे सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये अम्भोरु-
 हमिव मुखं पश्यामि अम्भोरुहमिव मुखं दृश्यते इत्यादौ अम्भोरुहप-
 दस्य करतलरूपकसामानाधिकरण्याभावात् उक्तानुक्तत्वप्रयुक्तविभक्त्य-
 १२ नापत्तेः पष्ठचापत्तेश्च । तथा अम्भोरुहेणेव करतलेन शोभसे इत्यादौ
 समानविभक्तित्वं न स्यात् । अभेदान्वयस्थले एव विशेषणविशेष्ययोः
 समानविभक्तित्वनियमात् । ननु अभेदान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्थ-
 १५ लेपि समानविभक्तित्वस्यानुशासनमस्ति । तथा हि—विभक्तिः पुनरेका
 स्यादुपमानोपमेययो इति । इति चेन्नैतद्विचिरम् । एतच्छासनस्य
 मुनित्रयानुपदिष्टत्वात् । अत्र केचित् साधारणधर्मस्य आताम्रत्वस्य
 १८ प्रथममुपमेयभूतकरतलेनैवान्वयः । न तु उपमानभूतेनाम्भोरुहेण तस्य
 समस्तैकपददेशपदबोध्यत्वात् । तद्वत्त्वेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनया अन्वय-
 बोधोत्तरमेव । अत एव धर्ममाधारण्यप्रतीति तथैव च वैचित्र्यमिति
 २१ साधारणधर्मसचन्ये विषये आहु । पर नैतद्विचिरम् । पूर्वोक्तदोषपरिहा-
 राय इवशब्दस्य द्योतकत्वात् तेनोपमानोपमेयगत सादृश्यं सममेव स
 द्योतयति इति ज्ञेयम् । अपर च यथैवादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानता-
 २४ प्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येवेत्यादिप्रकाशकारोक्तिविरुद्धमेतत्
 इति सुधीभिः विचार्यमेतन् । प्रकृतमनुसरामः ॥ इति एवं साधा-
 रणधर्मप्रयोगस्थले धर्मोपमा धर्मस्य उपादानेन धर्मोपमा इत्यर्थः । अत्र
 २७ हेतुमाह साक्षादिनि । साक्षाच्छब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यधर्मस्य आता-
 म्रत्वस्य प्रदर्शनान् कीर्तनात् । अत्र इवशब्दश्रवणमात्रेण सादृश्यरूप-

इति धर्मोपमा साक्षात् तुल्यधर्मनिदर्शनात् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वरप्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानकधर्मा वस्तुपमेव सा ॥ १६ ॥

संबन्धस्य प्रतीतिरिय धर्मोपमा । उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यव्यपकत्वात्
१. वस्तुपमावि प्रयोगात् च पूर्णवस्तुपमा । वस्तुषु अद्वेषु वस्तुविशुद्धादाने
पुष्पापमेति इत्यम् । एतदेव साधारणधर्मवर्णनानामेव साधारणधर्मोपमावस्तु-
पमा । आचार्यदण्डी तु साधारणधर्मवस्तुपमाविति । धर्मवस्तुपमाविषये
१. प्रमाणमात्रेण यथा (344. 10)—

यत्र साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेपरा ।

ते धर्मवस्तुप्राधान्याद्धर्मवस्तुपमे उभे ॥ इति ।

१. इत्येते पक्षविनेन ॥ १५ ॥

वस्तुपमा दर्शयति—राजीवमिति । ते तत्र वस्तुं वदनें राजीवमिव
वमलमदृशम् । नेत्रे नयने नीलोत्पले नीलोत्पले इव । इयं निर्दिष्ट-
१. स्वरूपा उपमा प्रतीयमाना शब्देनानुशादानाद् गम्यमानाः एव केवलः
अन्येषामुपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यव्यपकत्वात् इति भावः धर्मः
साधारणो धर्मः मनोवस्तुधर्मोपमाविति यत्र सा वस्तुपमा । वस्तुतोः उप-
मानोपमेययोः सादृश्यादित्येव वस्तुपमा । प्रमिद्वनया अत्र साधारणधर्मस्य
शब्दप्रयोगमन्तेरेणापि आपभ्यप्रतीतिर्भवतीति भावः । केचित्तु प्रतीय-
मानकधर्मवस्तुपमेव साधारण इति अर्थं दर्शयन्ति ।
१. इदमेकधर्मत्व यत्राप्रमिद्व नय नय वस्तुपमा भवति । तथा च मरुत
कल्प पुरमेव ज्ञान मप्रति मृगाशुचिभूमिव । इत्यादी न वस्तुपमा ।
अत्र सकलकल्पमिति समान सम्यग्ज्ञानसादृश्यात् न हि पुरमृगाशुचिभूमयो
१. सादृश्य प्रमिद्वया ब्रह्मादिव भवति । इयं च समानोपमेयविषये अप्यस्य
टीक्ष्णमन्यन ॥ १६ ॥

i. 1. प्रदर्शनात् for निदर्शनात् P. B. D. C., M. J. R. प्रद-
शनात् Ku

ii. 16— इति for इयं (उपमा + for वस्तुपमेव)

त्वदाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।

सा प्रसिद्धिविपर्यासाद्विपर्यासोपमेप्यते ॥ १७ ॥

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।

विपर्यासोपमामाह—त्वदाननेति । त्वदाननमिव उन्निद्रं प्रबुद्धम् अरविन्दं कमलम् अभूत् आसीत् । इति प्रसिद्धेः विपर्यासात् वैपरीत्यात् सा प्रसिद्धा विपर्यासोपमा अत्रास्तीति शेषः । अयं भावः प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयानां मुखार्दानामेवोपमेयत्वं तदुत्कर्षविकासाय न्यस्तानां चन्द्रारविन्दानामुपमानत्वम् इति कविसंप्रदायसिद्धः पन्थाः । तस्य मार्गस्य उपमेयस्य उत्कर्षप्रतिपादनाय विपर्यासः उपमेयोपमानभावविपर्ययः तस्माद्विपर्यासोपमा । प्रस्तुते उदाहरणे आननमुपमेयभूतमपि उपमानतया वर्णितम् । इवान्तस्य उपमानत्वनियमात् । तदनुरोधेन च यच्च उपमानभूतमरविन्दं तत् उपमेयतया वर्णितम् अतः विपर्यासोपमालंकारः । न च्यास्तु अमुं प्रतीपं कथयन्ति । तदुक्तं कुवलयानन्दे (p. 14)—

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ इति ।

११ उदाहरति च जगन्नाथः (p. 496)—

किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।

तद्यदि पतति हुताशे तदा हताशे तवाङ्गवर्णं स्यात् ॥

१२ इति ॥ १७ ॥

अन्योन्योपमामाह—तवाननमिति । अन्योन्यस्य आननेन उपमानेन अम्भोजस्य अम्भोजेन उपमानेन आननस्य इति परस्परस्य उत्कर्षः गुणमाहात्म्यं तन् शसिनी कथयित्री मेयमन्योन्योपमा । इति इत्यनेन उदाहरणस्वरूपं निर्दिश्यते । तेन च यत्र पर्यायेण उपमानोपमेयभावमन्त्रवेयमिति सिद्धम् । तेन च मुखमम्भोजं च तुल्यमित्यत्र तथा

ii. 17—तवाननम् for त्वदाननम् P, B, Rn;—विपर्यासोपमा तु सा for विपर्यासोपमेयत्वे B;—V puts stanza 18 before stanza 17

ii. 18—त्वदाननम् for तवाननम् V, M.

इत्यन्यान्वयोपमा शंसन्यान्वयोपमापेक्षांतिनी ॥ १८ ॥

स्वच्छत्वं कर्मणेनैव तुल्यं मान्येन केनचित् ।

इत्यन्यद्व्याख्याप्यार्थोक्तिर्यथा नियमोपमा ॥ १९ ॥

१८ अर्थात्तत्त्वं नैव भवति उपरिदृष्टिर्न विन्याभावात् । अत्र पर्यायेणो-
पमापेक्षामप्यवश्यमेव नृत्तियमद्वयव्यवच्छेदार्थम् । तेन न्यूनगुणोप-
मेयोपमापमानस्य गुणादित्युपमानस्य कथमुक्तम् । इति शङ्का
१९ अत्रापि । अत्रापि प्रयोगेन मुद्राभोजनो ग्रन्थतत्त्वं बोध्यम् अभो-
जस्य अप्रत्यक्षत्वं तदुक्तम् । अत्रापि नृत्तियमद्वयव्यवच्छेद-
र्थम् गुणाद्व्याख्याप्यार्थोक्तिर्यथा नियमोपमा-
१९ विधानेन इत्यमुदाहरण (p. २६७)—

तत्राननविशाम्भोजमभोजमिव ते मुग्धम् ।

निर्दिता मतिर्निर्दिष्टे कथं नृत्तियमभोजि ॥ इति ।

१८ निर्दिता गृह्यम् । अप्यप्यदीतिनोपि—धर्मोपि इव पूर्वाधीर्यो धर्म-
इव स्वयम् । इत्युभयग्रन्थतत्त्वं बोद्धव्यम् । अर्थात्तत्त्वं इत्यमुपमेयोप-
माद्व्यवच्छेदेन व्यवच्छिद्यते । जगत्प्राप्त्यस्तु केनच नृत्तियमद्वयव्यवच्छेद-
१८ मेवाम्भोजस्य कथं मन्वते । तथा ग्रन्थतत्त्वं ग्रन्थेपि इयं भवतीति—

कौमुदीव भवतीति विधाति मे कातराति भवतीति कौमुदी ।

अभोजनेन नृत्तियमविवेचनं योपेक्षेन न तत्राभूतं समम् ॥

१८ अत्रापि दृष्टावश्यमेव भवति । अत्र माननं मन्वमिति प्रथममङ्गं प्राचां
निर्दिष्टत्वात् । अत्रापि इति प्रथममङ्गमङ्गम् । पदे न कश्चित् एतद्व्या-
ख्याप्यार्थोक्तिर्यथा नियमोपमापेक्षांतिनी । अत्रापि
१८ अत्रापि माननमप्यवश्यमेव भवति । अत्रापि इति प्रथममङ्गमङ्गम् । पदे न कश्चित् एतद्व्या-
ख्याप्यार्थोक्तिर्यथा नियमोपमापेक्षांतिनी । अत्रापि

नियमोपमापेक्षांतिनी इत्यमुदाहरणम् । अत्रापि इति प्रथममङ्गमङ्गम् । पदे न कश्चित् एतद्व्या-

ख्याप्यार्थोक्तिर्यथा नियमोपमापेक्षांतिनी । अत्रापि इति प्रथममङ्गमङ्गम् । पदे न कश्चित् एतद्व्या-
ख्याप्यार्थोक्तिर्यथा नियमोपमापेक्षांतिनी । अत्रापि इति प्रथममङ्गमङ्गम् । पदे न कश्चित् एतद्व्या-
ख्याप्यार्थोक्तिर्यथा नियमोपमापेक्षांतिनी । अत्रापि इति प्रथममङ्गमङ्गम् । पदे न कश्चित् एतद्व्या-
ख्याप्यार्थोक्तिर्यथा नियमोपमापेक्षांतिनी । अत्रापि इति प्रथममङ्गमङ्गम् । पदे न कश्चित् एतद्व्या-

पत्रं तावत् तत्रान्वेति मुखमन्यन्न तादृशम् ।
 अस्ति चेदस्तु तत्कारीन्यमावनियमोपमा ॥ २० ॥
 समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव मुखं तव ।
 ह्यदनाख्येन चान्वेति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥
 त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।

अनियमोपमां दर्शयति—पत्रमिति । पत्रम् कमलम् । तावत् इति वाक्यालंकारे । तव मुखमनेति अनुकरोति । अन्यत् कमलादितरत् तादृशं समुदरं वस्तु चन्द्रादि तत्कारि तव मुखानुकारि अस्ति चेदम्बु । इति एवं नियमाभावरूपा अनियमोपमा । नास्ति नियमः उपमानविषये यत्र सा अनियमोपमेत्यर्थः ॥ २० ॥

समुच्चयोपमा दर्शयति—समुच्चयेति । तव मुखं कान्त्यैव केवलकान्त्या एव इन्दुं नान्वेति । ह्यदनाख्येन संतोषजननाख्येन कर्मणा क्रियया च । चशब्दः समुच्चयद्योतकः तेनापि इत्यर्थः । अन्वेति अनुकरोति । इतीदृशी एतादृशवैचित्र्यविशिष्टा समुच्चयोपमा अपि अस्ति । अत्र गुणक्रिययोः समुच्चयः । ईदृशीत्यनेन केवलगुणकेवलक्रियासमुच्चये साधारणधर्मसमुच्चयेऽपि इयं ज्ञेया ॥ २१ ॥

अतिशयोपमां दर्शयति—त्वय्येवेति । त्वन्मुखं त्वयि एव दृष्टम् । दिवि आकाशे चन्द्रमा दृश्यते । एव मुखचन्द्रमसोर्भिन्नाश्रयत्वं प्रतिपादितम् । इयती एव भिदा एतावानेव भेदः नान्या अन्यो भेदो न । गुणक्रियादिकं सकलं समम् इति भावः । इति एव वैचित्र्यशालिनी अतिशयोपमा भवतीति शेषः । उपमानोपमेययोः गुणक्रियादिभिः महत्त्वापि भेदे किञ्चिद्भेदप्रदर्शनपुरमर नान्यो भेदः इति अभिन्नाश्रयमानेन उपमेयस्य गुणक्रियातिशयो वर्णितो भवति अत्र अतिशयोपमा । अत्र इवादिमाधर्म्यवाचकशब्दाप्रयोगात् साम्यं व्यञ्जनगम्यमेव । व्यञ्जनाच्च वक्तृवैशिष्ट्यमचिवया भेदाभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रमगं वर्तते । नात्र

इत्यन्ये च भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

मर्यादास्या मुत्तर्धोरित्यलमिन्दोर्विकल्पनेः ।

पक्षेपि सा यदस्यैवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिद्भवेत् पक्षमुदभू विभ्रान्तलोचनम् ।

स्पर्शचानि आश्रयभेदस्य स्पष्टप्रतिपादनेन अभेदप्रतीतिः अभावात् ।

मापि व्यतिरेकः उपमानादुपमेयगताधिक्यस्य अनुद्भवात् । तस्मादु-

११५मा एव इयम् ॥ २२ ॥

उत्प्रेक्षितोपमा दर्शयति—मय्येवेति । अस्या प्रकृतनायिकायाः

मुगर्धी मुगटर्धी मुगदोभामदशोभेति निदर्शनागर्भेयमुक्तिः ।

१ मय्येव इति एवप्रकारे इन्दो विकल्पने १ शपावर्त्तने अलम् । यत्

यस्मात् सा र्धी पक्षेपि अस्त्येव वर्त्तते एव इति एतादृशी वर्णना

उत्प्रेक्षितोपमा ज्ञेया । अत्र चन्द्रमस आत्मश्लाघायाः अतात्त्विक-

त्वेन नायकस्य चादृष्ट्या संभावनयोत्प्रेक्षितत्वेन इयमुत्प्रेक्षितोपमा । अत्र

माभ्य व्यञ्जनागर्भस्य । एवमेवाप्येपि तत्र तत्र बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥

अद्भुतोपमामाह यदीति । हे मुन्दरि यदि पक्ष किञ्चित् मनाक्

उदभू उत्तमिन्धूलन तथा विभ्रान्तलोचन पृष्ठितनयन भवेत् तत् तर्हि

१ ने तत्र मुगध्रिय धत्ताम प्राप्नोतु । इति अर्मा अद्भुतोपमा । विभ्रान्त

लोचनादयो यमा मुगध्रिय तेषा मभावनाया पक्षाम्भितिरूपेण मुग

५ माहृदयवर्णन चमत्कारातिशयाय भवति १ तीर्यमद्भुतोपमा । यदुक्तम्—

यत्रोपमेयार्मा भ्युत्पमानेऽपि शोभिता ।

चमत्कारातिशयात् नामाहृदुतोपमाम् ॥ इति ।

प्रकाशकागदस्य एनामतिशयोक्तिमाह नदुक्त प्रकाशे ॥ १७८—

१ प्रभुत्वस्य यदन्यत्न यद्यथात्त । न रूप्यनम् । उदाहृत च

राकायामकलङ्क चेत्यनाशोर्भवेद्वत् ।

तस्या मुखे तदा माभ्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ इति ।

१ ७८ मय्येव इति ॥ यदस्य ॥ १ ७८ मय्येव इति ॥ यदस्य ॥

१ ७८ मय्येव इति ॥ यदस्य ॥ १ ७८ मय्येव इति ॥

१ ७८ मय्येव इति ॥ यदस्य ॥ १ ७८ मय्येव इति ॥ यदस्य ॥

तत् ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥

शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वद्भि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।

१२ इदमतावधेयम् । यत्र संभावनयापि पर्यन्ते औपम्यस्य अनिष्पत्तिः

कवेरभिप्रेता तत्र नोपमा किंतु अतिशयोक्तिः । यया प्रस्तुतोदाहरणे

मुधांशुवपुषो अकलङ्कभवनमशक्यमतस्तेन मुखसाम्यप्रापणमपि अशक्य-

१५ मेवेत्यत्र कवितात्पर्यमस्ति अतो नेयमुपमा किन्तु अतिशयोक्तिः ।

यथा वा—

उभौ यदि ज्योम्नि पृथक् प्रवाहौ आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

१९ इत्यादावपि अनयैव दिशा अतिशयोक्तिः ।

पुष्पं प्रवालोलहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविट्ठमस्थम् ।

ततोनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥

२२ इत्यादौ तु नातिशयोक्तिः पुष्पस्य प्रवालोलहितत्वस्य संभवात् नात्र

कवेरौपम्याभावप्रदर्शने यत्नः । केवलं चारुतातिप्रदर्शनायैव चेयं संभा-

२४ वना । अत इयं कविकल्पितोपमानतया उत्पादोपमेति प्रार्थनैर्व्य-

वहतास्ति । आचार्यदण्डिमाने तु उभयत्रापि अद्भुतोपमेवेति मुषी-

भिर्विचार्यम् ॥ २४ ॥

मोहोपमा दर्शयति—शशीनि । हे तन्वद्भि कृशाङ्गि तव मुखं शशी

इत्युत्प्रेक्ष्य माहृद्यादभिन्न परिकल्प्य भ्रान्तिविषयीकृत्येत्यर्थः । अनन्तरं

१२ त्वद्भिरे शशिन दृष्ट्वा त्वन्मुखाशया तव वदननृहया त्वन्मुखमिदमेवेति

बृद्ध्या इन्दुमपि अनुभावामि तद्दर्शनरद्वगतिर्भवामि । इत्येषा इयं

माहोपमा मृता कविभिर्मिति शेषः । मोहो भ्रान्ति माहृश्येन इन्दो

१५ मुखभ्रान्ति तेन मोहोपमेति । तदुक्तमाग्नेये—

प्रतिशोगिनमारोप्य नदभेदेन कीर्तनम् ।

उपमेयस्य गन्मोहोपमायां भ्रान्तिमद्वय ॥ इति ।

१७ अत्र साम्यं न्यदभ्यस्य । शशी इन्दुमिति प्रक्रमभङ्गोपि पूर्ववत् दोषायेति

बोद्धव्यम् । अर्थातीतानां मते अत्र भ्रान्तिमानवकारः । शृङ्खलं

इन्दुमप्यनुधावामीत्येपा मोहोपमा मता ॥ २५ ॥

किं पद्ममन्तभ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम् ।

११अप्यप्यदीक्षितेन (चि. मी. p. 64-5)—

कविसंमतमादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।

आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान् मतः ॥ इति ।

१२अत्राप्यप्यदीक्षितोक्तानि उदाहरणानि मनोहराणीति प्रदर्श्यन्ते—

कपाले मार्जारो पय इति कराहोदि शशिन-

स्तरच्छिद्रप्रोतान् चिममिति करी सकलयति ।

रतान्ते तल्पम्भान् हरति वनिताप्यंगुकमिति

प्रभामत्तधन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥

१३कचित् भ्रान्तेरुत्तरोत्तरं पल्लवेन चमत्कारः—

बह्मालक्षोणिपाल त्वदहितनगरे संचरन्ती किराती

कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुत्तरत्तदिराद्धारशङ्काकुलङ्गी ।

कृत्वा श्रीगण्डगण्डं तदुपरि भुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती

श्वासामोदानुभावन्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां तनोति ॥

१४कचित् पिलवर्तुकोत्तरोत्तरभ्रान्तिनिबन्धनेन चमत्कारः यथा—

शिन्नानैर्मन्त्ररीति म्मनस्त्वशयुगं शुम्भितं चञ्चरीकै-

स्तत्रासोद्धासलीला क्लिसलयमनसा पाणयः कीरदृष्टाः ।

तद्दोषायाल्पन्त्य पिकनिनदधिया ताहिताः कावलोक्तै-

रित्थं शीलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशा नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥

२१इति ॥ २९ ॥

मशयोपमामाह -किमिति। अन्त भ्रान्तौ अली यम्य एतादृशं कि-

मेतन् पद्मम् अथवेद ते तव लेले चक्षले ईसणे नयने यस्मिन् एता-

दृशं किं मुग्धम् इत्येव विरुद्धनानार्थावगाहि मम चेत्. दोषायने संशयं

प्राप्नोति । इय मशयोपमा । एकस्मिन् धर्मणि विरुद्धनानार्थावगर्श-

मशय । अन्य च मादृश्यपर्यवगागित्वादुपमाभेदे मग्रह । अल-

ii 25 —समता for मता P, B, R Cc

ii 26—14 वा for 14 व N

मम दोलायते चित्तमितीयं भङ्गयोपमा ॥ २६ ॥

न पद्मस्येन्दुनिग्राहस्येन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।

अतस्त्वन्मुखमेवेदमिन्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

१ भ्रान्तालित्वविलोलेक्षणत्वयोः विम्बानुविम्बिना तथा च सादृश्यविकासः ।
अर्वाचीनास्तु इमां संदेहालंकारकारणमिति स्वीकुर्वन्ति तदुक्तं कवि-
राजेन (p. 256)—सादृश्यमूला भासमानविरोधका समबला नाना-
१ कोट्यवगाहिनी धी रमणीया संदेहालंकृतिः इति । उदाहरति च—

अधिरोप्य हरस्य हन्त चापं परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ।

परिणेष्यति वा न वा युवायं निरपायं मिथिलाधिनायपुत्रीम् ॥

१२ इति ॥ २६ ॥

निर्णयोपमां वक्ति—न पद्मस्येति । इन्दुनिग्राहस्य चन्द्रनिगृहीतस्य

चन्द्राभिभाव्यस्य पद्मस्य इन्दुलज्जाकरी अपकर्षत्वेन संकोचमापादयित्री

१ द्युतिः कान्तिः न निगृहीतस्य निग्राहकत्वाभावादिति भावः । अतः इदम्

इन्दुनिग्राहकत्वेन पुरोभासमानं वस्तु त्वन्मुखमेव तस्यैव तत्सामर्थ्यात् ।

एवशब्देन न पद्ममिति पद्मस्य व्युदासः । इत्यसौ निर्णयोपमा भवति ।

१ उपमेयस्य निर्णयभङ्गाच्च सादृश्यप्रकाशनादिति भावः । संशयानन्तरमेव

निर्णयस्योद्भवनात् अत्रेदं पद्मं वा मुखं वा इति प्रथमं संशयः परिकल्प-

नीयः । संशयोत्तरस्यैव निर्णयस्य निर्णयालंकारत्वमुक्तमग्निपुराणे यथा

१ (314, 18)—उपमेयस्य संशयस्य निश्चयान्निश्चयोपमा इति । निश्चयो-

पमा निर्णयोपमा इति पर्यायौ । उदाहरणान्तरं यथा—

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्या ।

संशयस्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विब्बोकैर्बकसहवासिना परोक्षैः ॥ इति ।

विश्वनाथादय एना निश्चयालंकृतिमाहुः ॥ २७ ॥

. . 26—दोलायते for दोलायते N, Cs.

ii. 27—दुनः for अतः V;—इतीय for इत्यसौ M.

शिशिरांशुप्रतिद्वन्दि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

श्लेषोपमां दर्शयति—शिशिरांश्विति । ते वक्त्रम् अम्भोजमिव शिशि-

- रांशुप्रतिद्वन्दि शिशिरांशुश्चन्द्रः तस्य प्रतिद्वन्दि प्रतिस्पर्धि अम्भोजपत्ते
 १ शिशिरांशुः प्रतिद्वन्दी यस्येति बहुव्रीहिः । श्रीमत् सुश्रीकम् प्रशंसायां
 मनुष्यं । सुरभिगन्धि सुरभिः प्राणतर्पकः गन्धः यस्य तत् । इति विशेष-
 २ णत्रयं श्लेषेणोभयत्र संबन्धं लभते अतः इयं श्लेषोपमा स्मृता ।
 ३ केचित्तु वक्त्रपत्ते शिशिरांशुप्रतिद्वन्दिश्रीमत् इत्येकं पदं परिकल्प्य
 शिशिरांशुप्रतिद्वन्दिनी या श्रीः तद्विशिष्टम् इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । पूर्वप-
 ४ द्वात्त्या अभङ्गश्लेषो भवति अनया तु सभङ्गश्लेषो भवति इति ज्ञेयम् ।
 ५ श्लेषेण उपमा उपमानोपमेयगतसाधर्म्यं द्योत्यते यत्र सा श्लेषोपमेति
 निरुक्तिः । श्लेषश्चात्र अर्थश्लेषः शब्दश्लेषस्य वक्ष्यमाणसमानोपमा-
 विषयत्वादिति अनुपदमेव स्फुटीभवित्यति । श्लेषस्य शब्दार्थवृत्तित्वं
 १२ शब्दपरिवृत्त्यमहत्वमहत्वाभ्यां ज्ञेयम् । अत्र श्लेषस्य विद्यमानत्वेऽपि न
 श्लेषालङ्कारः सादृश्यवैचित्र्ये श्लेषवैचित्र्यस्य निर्द्धानत्वात् । यत्र यद्वै-
 १३ चित्र्यं प्रधानतया विभवंति तत्रैव तदलङ्कारव्यवहारः । एतेनात्र अलङ्कारान्त-
 १४ रस्य श्लेषस्य मद्भावेऽपि न तत्त्वेन व्यपदेशः श्लेषवैचित्र्यस्य प्रधाने
 सादृश्यवैचित्र्ये निर्द्धानतया व्यपदेशकत्वाभावात् । प्राधान्येन व्यपदेशा
 भवन्ति इत्युक्ते इति केषाचिदुक्तिरपि एतदभिप्रायिकेवेति बोद्धव्यम् ।
 १८ अत्र श्लेषानुप्राणिता उपमा ज्ञेया ॥ २८ ॥

समानोपमां निरूपयति—सरूपेति । सरूपं समानं भिन्नार्थमपि एक-

वर्णत्वेन अभिन्न रूप यस्य तादृशशब्देन वाच्यत्वात् प्रतिपाद्यत्वात्
 १ समानधर्मस्येति शेषः । सा प्रमिता समानोपमा मया शिष्टानामिति

ii. 28—प्रतिस्पर्धि for प्रतिद्वन्दि P, B, Rn;—मता for स्मृता D,
 V, Cs, M.

ii. 29—सरूपोपमा for समानोपमा M, Pn; अन्धानोपमा N, V,
 Cs, J.

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ २६ ॥

न पद्मस्येन्दुनिग्राहस्येन्दुलज्जाकरी धृतिः ।

अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

६ भ्रान्तालित्वविलोलेक्षणत्वयोः बिम्बानुबिम्बिता तया च सादृश्यविकासः
अर्वाचीनाम्बु इमां संदेहान्कारकारणमिति स्वीकुर्यन्ति तदुक्तं कवि
राजेन (p. 236)—सादृश्यमूला भासमानविरोधका समबला नाना
कोट्यवगाहिनी धी रमणीया संदेहान्कृति. इति । उदाहरति च—

अभिरोप्य हरम्य हन्त चापं परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ।

परिणेष्यति ना न ता युवायं निरपायं मिथिलाधिनाथपुत्रीम् ॥

१२इति ॥ २६ ॥

निर्णयोपमा वक्ति- न पद्मस्येति । इन्दुनिष्प्राप्तस्य चन्द्रनिगृहीतस्य

सन्द्राभिभाव्यस्य पद्मस्य इन्दुलज्जाकर्मा अपकर्षत्वेन सकोचमापादयित्री
 श्रुति कान्ति न निगृहीतस्य निग्राहकत्वाभावादिति भावः । अतः इदम्
 इन्दुनिग्राहकत्वेन पुरोधाममानं वस्तु त्वन्मुगमेव तस्यैव तन्मात्रार्थान् ।
 एवञ्चान्देन न पद्ममिति पद्मस्य व्युत्पत्तिः । इत्यर्था निर्णयोपमा भवति ।

उपमेयस्य निर्णयभङ्गश्च सादृश्यप्रकाशनादिभिः भावः । संशयानन्तरमेव निर्णयस्योद्भवान् अपेक्ष्य यत्र वा मुक्तं वा इति प्रथमं मशयः परिरुध्य नैव । मशयोत्तरमप्येव निर्णयस्य निर्णयाल्लङ्घनत्वमुक्तमस्तिपुण्ये यथा (३११. १५) उपमेयस्य मशयस्य निश्चयान्निश्चयोपमा इति । निश्चयोपमा निर्णयोपमा इति ययोपमा । उद्देश्यान्तरं यथा

१६. तत्त्वमसि सर्वमिदं त्वमेव तत्त्वमसि

इहोऽपि न्यायः । यथा ॥ १०॥

सदायः सङ्गतिर्निर्दिष्टायाः त्रिभिः

द्विजैः चैव मया विदितं । इति ।

१० विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ॥ २३ ॥

2. 500000 100000 50000 25000 12500 6250 3125 1562 781 390 195 97 48 24 12 6 3 1 0.5 0.25 0.125 0.0625 0.03125 0.015625 0.0078125 0.00390625 0.001953125 0.0009765625 0.00048828125 0.000244140625 0.0001220703125 0.00006103515625 0.000030517578125 0.0000152587890625 0.00000762939453125 0.000003814697265625 0.0000019073486328125 0.00000095367431640625 0.000000476837158203125 0.0000002384185791015625 0.00000011920928955078125 0.000000059604644775390625 0.0000000298023223876953125 0.00000001490116119384765625 0.000000007450580596923828125 0.0000000037252902984619140625 0.00000000186264514923095703125 0.000000000931322574615478515625 0.0000000004656612873077392578125 0.00000000023283064365386962890625 0.000000000116415321826934814453125 0.0000000000582076609134674072265625 0.00000000002910383045673370361328125 0.000000000014551915228366851806640625 0.0000000000072759576141834259033203125 0.00000000000363797880709171295166015625 0.000000000001818989403545856475830078125 0.0000000000009094947017729282379150390625 0.00000000000045474735088646411895751953125 0.000000000000227373675443232059478759765625 0.0000000000001136868377216160297393798828125 0.00000000000005684341886080801486968994140625 0.000000000000028421709430404007434844970703125 0.0000000000000142108547152020037174224853515625 0.00000000000000710542735760100185871124267578125 0.000000000000003552713678800500929355621337890625 0.0000000000000017763568394002504646778106689453125 0.00000000000000088817841970012523233890533447265625 0.000000000000000444089209850062616169452667236328125 0.0000000000000002220446049250313080847263336181640625 0.00000000000000011102230246251565404236316680908203125 0.000000000000000055511151231257827021181583404541015625 0.0000000000000000277555756156289135105907917022705078125 0.00000000000000001387778780781445675529539585113525390625 0.000000000000000006938893903907228377647697925567626953125 0.0000000000000000034694469519536141888238489627838134765625 0.00000000000000000173472347597680709441192448139190673828125 0.000000000000000000867361737988403547205961240695953369140625 0.0000000000000000004336808689942017736029806203479766845703125 0.00000000000000000021684043449710088680149031017398834228515625 0.000000000000000000108420217248550443400745155086994171142578125 0.0000000000000000000542101086242752217003725775434970855712890625 0.00000000000000000002710505431213761085018628877174854278564453125 0.000000000000000000013552527156068805425093144385874271392822265625 0.0000000000000000000067762635780344027125465721929371356964111328125 0.00000000000000000000338813178901720135627328609646856784820556640625 0.000000000000000000001694065894508600678136643048234283924102783203125 0.0000000000000000000008470329472543003390683215241172144620513916015625 0.00000000000000000000042351647362715016953416076205860723102569580078125 0.000000000000000000000211758236813575084767080381029303615512847900390625 0.0000000000000000000001058791184067875423835401905146518077564239501953125 0.00000000000000000000005293955920339377119177009525732590387821197509765625 0.000000000000000000000026469779601696885595885047628662951939105987548828125 0.0000000000000000000000132348898008484427979425238143314759695529937744140625 0.00000000000000000000000661744490042422139897126190716573798477649688720703125 0.000000000000000000000003308722450212110699485630953582868992238248443603515625 0.0000000000000000000000016543612251060553497428154767914344961191242218017578125 0.00000000000000000000000082718061255302767487140773839571724805956211090087890625 0.000000000000000000000000413590306276513837435703869197858624029781054950439453125 0.0000000000000000000000002067951531382569187178519345989293120148905274752197265625 0.00000000000000000000000010339757656912845935892596729946465600744526373760986328125 0.000000000000000000000000051698788284564229679462983649732328003722631868804931640625 0.0000000000000000000000000258493941422821148397314918248661640018613159344024658203125 0.00000000000000000000000001292469707114105741986574591243308200093065796720123291015625 0.0000000000000

* 6 20 1 8 7 1 2 2 1 9 1

शिशिरांशुप्रतिद्वन्दि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

श्लेषोपमां दर्शयति—शिशिरांश्विति । ते वक्त्रम् अम्भोजमिव शिशि-

- रांशुप्रतिद्वन्दि शिशिरांशुध्वन्द्र. तस्य प्रतिद्वन्दि प्रतिस्पर्धि अम्भोजपक्षे
शिशिरांशुः प्रतिद्वन्दी यम्येति बहुव्रीहिः । श्रीमत् सुश्रीकम् प्रशंसायां
मनुष्य । सुरभिगन्धि सुरभि. घ्राणतर्पकः गन्धः यस्य तत् । इति विशेष-
णत्रयं श्लेषेणोभयत्र संबन्धं लभते अतः इयं श्लेषोपमा स्मृता ।
१ केचित्तु वक्त्रपक्षे शिशिरांशुप्रतिद्वन्दिश्रीमत् इत्येकं पदं परिकल्प्य
शिशिरांशुप्रतिद्वन्दिनी या श्रीः तद्विशिष्टम् इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । पूर्वप-
क्षत्या अभङ्गश्लेषो भवति अनया तु सभङ्गश्लेषो भवति इति ज्ञेयम् ।
२ श्लेषेण उपमा उपमानोपमेयगतसाधर्म्यं द्योत्यते यत्र सा श्लेषोपमेति
निरुक्तिः । श्लेषश्चात्र अर्थश्लेषः शब्दश्लेषस्य वक्ष्यमाणसमानोपमा-
विषयत्वादिति अनुपदमेव शकुटीभविष्यति । श्लेषस्य शब्दार्थवृत्तित्वं
१२ शब्दपरिवृत्यमहत्वमहत्वाभ्यां ज्ञेयम् । अत्र श्लेषस्य विद्यमानत्वेऽपि न
श्लेषालंकारः सादृश्यवैचित्र्ये श्लेषवैचित्र्यस्य निर्द्धानत्वात् । यत्र यद्वै-
चित्र्यं प्रधानतया विभजति तत्र तदलंकारव्यवहारः । एतेनात्र अलंकारान्त-
१५ रस्य श्लेषस्य मद्भावेऽपि न तत्त्वेन व्यपदेशः. श्लेषवैचित्र्यस्य प्रधाने
सादृश्यवैचित्र्ये निर्द्धानतया व्यपदेशकत्वाभावात् । प्राधान्येन व्यपदेशा
भवन्ति इत्युक्ते इति केपाचिदुत्तरपि एतदभिप्रायिर्हवेति बोद्धव्यम् ।
१८ अत्र श्लेषानुप्राणिता उपमा ज्ञेया ॥ २८ ॥

समानोपमा निरूपयति—सरूपेति । सरूप समानं भित्तार्थमपि एक-

वर्णत्वेन अभिज्ञ रूप यस्य तादृशशब्देन वाच्यत्वात् प्रतिपाद्यत्वात्
१ समानधर्म्येति शेष । सा प्रमिता समानोपमा मता शिष्टानामिति

ii. 28—प्रतिस्पर्धि for प्रतिद्वन्दि P, B, Rn;—मता for शकुता D,
V, Cs, M.

ii 29—सरूपोपमा for समानोपमा M, Pn; मन्दानोपमा N, V,
Cs, J.

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥

पद्मं बहुरजश्चन्द्रः क्षयी ताम्यां तवाननम् ।

समानमपि सौत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥

ब्रह्मणोप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शंभुशिरोधृतः ।

शेषः । तथा च यत्र श्लिष्टशब्देन साधारणधर्मोपस्थितिः सा समानोपमा उदाहरति बालेति । इयमुद्यानमाला वनपङ्क्तिः बालेव बहुरिव सालकाननशोभिनी सालानां वृक्षाणां काननं वनं तेन शोभिनी । वधूपक्षे अलङ्कारचूर्णकुन्तलैः सहितं सालकम् एवं यद्याननं मुखं तेन शोभिनी । अभिन्नयोरपि उपमानोपमेयधर्मयोः समानशब्दवाच्यत्वात् साधारण्यम् । अत्र वृक्षकाननेति परिवृत्ता न श्लेषः अतः शब्दश्लेषेयमुपमा ॥ २९ ॥

निन्दोपमां लक्षयति—पद्ममिति । पद्मं बहुरजः परागधूलिधूमश्चन्द्रश्च क्षयी क्षयिष्णुः अर्थात् कृष्णपक्षे तवाननं तु निर्मलत्वात् परागशून्यं सदा शोभापरिपूर्णत्वाच्च न क्षयिष्णु । अतः ताम्यां पद्मचन्द्राम्यां समानमपि तवाननं सौत्सेकं दोषशून्यत्वेन उत्कर्षशालि इति निन्दोपमा उपमानस्य निन्दया साम्यस्य कीर्तनात् निन्दोपमा । अत्र केचित् रजःक्षयशब्दाम्यां रजोगुणक्षयरोगरूपार्थान्तरं श्लेषेणाङ्गीकृत्य तदेव दोषत्वेन कल्पयन्ति । तथा ताम्यामिति पद्मम्यन्तं स्वीकृत्य तत् सौत्सेकमित्यनेन संबध्य सौत्सेकशब्दस्य अधिकम् इत्यर्थं दर्शयन्ति । अत्र साम्यमात्रपर्यवसायित्वात् तत्रैव कवेरभिनिवेशात् प्रतीयमानेपि भेदे तस्मात् प्राधान्याभावाच्च व्यतिरेकः । प्राधान्येन भेदचमत्कर्त्ता एव तस्य निश्चितत्वात् ॥ ३० ॥

प्रशंसोपमां दर्शयति—ब्रह्मण इति । पद्म कमलम्— वा पुमि पद्मं नलिनम् इत्यमरकोशान् पद्मशब्दस्य पुंस्त्वम् । पद्ममिति पाठे अप्रयुक्तत्वं श्लेषोपि न । ब्रह्मणोपि जगन्मष्टुगपि उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तस्मात्

ii. 29—शाल for साल J

ii. 30—सौत्सेके for सौत्सेक D; -निन्दोपमा for निन्दोपमा N;—मता for स्मृता V;— निन्दोपमेयते for निन्दोपमा स्मृता D

ii. 31—पद्म for पद्मः Cs, V, B (who explains the mistake by a natural confusion between पद्म and पद्मः).

तथापि सम एवासी नोत्कर्षाति चटूपमा ॥ ३५ ॥

न पद्यं मुखमेवेदं न भृङ्गो चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्याद् तत्त्वाख्यानोपमेव सा ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कक्ष्यापतिक्रम्य मुखं तव ।

युक्तः अतस्तत्साधनसंपत्तिरधिका एवं स्थितेऽपि । असीं शशी सम एव
वदनेन समान एव एवगच्छेनाधिन्यव्यवच्छेदः । नोत्कर्षाति एवकार-
१८व्यवच्छेदमेव स्फुटतयाभिहितम् । अयमाशयः अधिकसाधनवता अधि-
कोत्कर्षेण भाज्यम् । परं सादृशविशेषसाधनसंपत्तिमानपि शशी न
मुखनो विशेषशोभाशाली इति शशिनः समीकरणे मुखस्य सौन्दर्यपरि-
१९पोषो दर्शितः । एतादृशवर्णनशाली मुग्धुरा इति चटूपमा । चटुः
प्रियोक्तिपरा उपमा औपम्यवर्जनम् । अलोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्षः
२०इति विशेषोक्तिः । तस्या लक्षणमग्रे (ii. 323)—

गुणनातिक्रियार्दानां यत् नु वैकल्यदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥

इति ग्रन्थकृतेऽयं दर्शितम् । विशेषोक्तिमूला एव चटूपमा अन्यथा सर्वत्रो-
२०पमायां चटुक्तिसंभवात् सर्वत्रियमेव स्यात् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३९ ॥

तत्त्वाख्यानोपमां दर्शयति—न पद्यमिति । इदं पद्यं न किन्तु मुखमेव इमौ
भृङ्गो न किन्तु चक्षुषी एव । इत्येवं विधिनिषेधप्रकारेण विस्पष्टसादृश्यात्
२१सादृश्यस्य स्पष्टीकरणात् । सादृशे भ्रान्तिर्भवति अथ च भ्रान्तेरपनय-
नात् सा पूर्वमासीत् इति निष्पन्नम् । सा च सादृश्यमूला इति सादृश्यस्य
प्रकटीकरणात् तत्त्वाख्यानोपमा इयं ज्ञेया । भ्रमनिरासाय भ्रमविषयस्य
२२तत्त्वस्य यथापेक्षस्वरूमाविष्करणं तत्त्वाख्यानम् तन्मूलमस्या अतस्तत्त्वा-
ख्यानोपमा । निर्णयोपमायां संशयपूर्वकं तत्त्वाख्यानम् अथ तु भ्रान्ति-
पूर्वकमित्युभयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

असाधारणोपमामाह—चन्द्रेति । तव मुखं चन्द्रारविन्दयोः कान्ति-
शोभाम् अतिक्रम्य स्वकान्त्या विनित्य आत्मनैव स्वेनैव तुल्यमभवत् ।

चन्द्रविम्बादिषु विषं चन्द्रनादिषु पावकः ।

परया वागिनो वचनादिन्यसंभावितोपमा ॥ ३९ ॥

चन्द्रनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिर्नीतलः ।

स्पर्शस्त्वन्मतिशयं प्रथयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥

इन्दुविम्बादिर्बोत्कीर्णं पद्मगर्भादिबोद्धनम् ।

असंभावितोपमामाह—चन्द्रविम्बादिति । इतः एतस्मात् वदन्नात्
चन्द्रनात् परया वदन्ना वाक् चन्द्रविम्बात् विषमिव चन्द्रनात् पावक इव
३९ नि मनेदिति शेषः । अत्र उपमानभूताभ्यां चन्द्रचन्द्रनाभ्यां विषपावक-
विभरणभ्येव चन्द्रनात् पराशरनिःसरणस्य असंभावितत्वादसंभा-
वितोपमा ॥ ३९ ॥

बहूपमां दर्शयति—चन्द्रेनेति । चन्द्रनोदकं मन्थ्याङ्गरागः चन्द्रांशुः
इन्दुकिरणं चन्द्रवान्तः मार्गविशेषः एतदादयः मृगालवदलीपप्रमुक्ता-
३९ रागदयः ते इव दर्शयतः मुग्धरागः । उपमानानि सामान्यवचनेः इति
वर्मशास्त्रम् । तत्र प्रकृतनायिकायाः स्पर्शः अस्ति इति शेषः । इति
अतिशयम् प्रकृते शैत्यगुणानिर्देशाय उपमानान्तरेषु वर्णितगुणेष्वः अति-
३९ शयं बोधयन्ती प्रकटीकुर्वती बहूपमा एतस्मात्वा व्यवहृता भवति । एक-
म्योपमेयस्य बहूपमानविवचनेन साम्योत्कर्षविधायिनी इति बहुपमेत्यर्थः ।
यथा बहूना मधुररमाना संमेलने चारुत्वातिशयः तथा बहूपमानदर्शनेन
३९ उपमेयधर्मस्य चारुत्वातिशय इति केवलोपमाया अस्या भेदः । अर्वा-
चीनांस्तु एतां मानोपमामाहुः ॥ ४० ॥

विक्रियोपमामाह—इन्दुविम्बादिति । हे तन्वद्भि तव वदनम् इन्दु-
विम्बादुत्कीर्णमिव उदृङ्क्षितमिव पद्मगर्भात् पद्ममध्यात् उद्भूतमिव इत्यसौ

ii. 39—असंभावितोपमा for असंभावितोपमा V.

ii. 40—चान्ताति for चान्तादि M;—बोधयन्ती for प्रथयन्ती P,
B, R.

ii. 41—चन्द्र for इन्दु M, J, P, B, R,—उत्कीर्णं for उत्कीर्णे a
variant mentioned by Co.

न च कश्चिद्वि वदन्मिषमसौ विहितयोपमा ॥ ४१ ॥

पुण्यात्मा इत्यर्थाच्च पुना व्योम्नी । वायवः ।

विक्रमश्च पुराणदधीभिर्नि मातेनमात्रमः ॥ ४२ ॥

वाक्यान्तेनेव वाक्यान्तेः कोवि गणुमीयते ।

विहितयोपमा । अनेनकायधुतो इन्नुविष्वात्मामो ककरी १२३ विहित ।

मृतेति कृते मायामिति इति विहितमा पुनस्तद्विहायकृतेभ्यः

कतेनेव उपाया भवो विहितयोपमा । तथा मोक्षस्य भवितुमर्हते ३४३ १५७

उपायानविहायेन पुनरा विहितयोपमा इति । अन्यतानि —

उपायेष्वप्यस्य स्यादुपायानविहायमा ।

मृतेति कृते मायामा । वाक्यान्ते विहितयोपमम् ॥ इति ।

अथानि पूर्वोदुपमानोपेयिभ्यो विहितमृतेषामाभ्यस्यो मोक्षेण इति

शेषम् ॥ ४१ ॥

मातेनमात्रमा — पुण्यात्मा इति । आत्मा इव प्रकाशो यथा पूर्णि

मूर्धे यथा यथा भवति दिवसे वायवः दिवस यथा व्योम्नि आकाशे

तथा विक्रमः पुराणम, स्वयि स्यमीम् भवत् निहितवान् इति पुराणमा

मालोपमा मालाया यथा मणितम्य एकस्य कुमुदम्य अनेन तस्यापि अ

रेण इति परम्वितम्य कुमुदम्य मरुतेषो भवति तथा पूर्वोक्तकथमित्य-

धिकरणपदार्थस्योत्तरोत्तरवाक्यस्योपमानान्वानिवेशनेन मबन्धान् इषे

मालोपमा मता आलस्यमिममता अदमेव स्वनावेविध्यविशेष-

बहुपमान अस्या भेदः । सत्यमाया सत्यमयमाबाहुल्यम् अस्या तु

पूर्वोक्तकथमपदम्य उत्तरत्र मबन्ध एवमुपमाबाहुल्यम् । नयाम्नु

प्रकारद्वयेपि मालोपमामेव मन्यन्ते । क्व स्वनावेविध्यविशेषाज्ञानवितृ-

म्भितमिति प्रेमचन्द्रशमाण ॥ ४२ ॥

वाक्यान्तेपमा ललयति—वाक्यान्तेनेति । वाक्यान्तेनेव वाक्यान्ते विशेष-

ii. 41—विक्रयोपमा for वाक्यान्तेमा D, M

ii. 42—मालोपमा मता for मालोपमात्रम P, B, R, M.

ii. 43—वाक्यान्तेनेव ३ for वाक्यान्तेनेव D, K

एकान्तैरेवमन्वात् सा शरयार्थोपपादिता ॥ ४३ ॥
त्वदाननसर्पराशमाविर्दशनदीधिति ।

विशेष्यतामापन्न उद्देश्यविधेयभावप्रधान एकविधप्रतिनः पदममूहः । एवमज्ञेय पदार्थोपमानिवृत्ति । कोपि वाक्यार्थः तादृश एव भवतु प्रस्तुतवाक्यार्थे यदि उपमीयते तर्हि सा वाक्यार्थोपमा भवति । स्यात्तथैव उपमानोपमेयभावेन साम्यस्य वर्णनात् सा वाक्यार्थोपमा इति शङ्क्यते । सा च एकानेकेतशब्दत्वात् एकानेकेतशब्दोपादान् द्विधा द्विप्रकारा । अयमाशयः यदा वाक्यमिदं प्रतिपदार्थसाम्याधनेत्या तदा प्रत्युपमानं पुनः । इवशब्दप्रयोगस्य आवश्यकत्वात् ऐवशब्दप्रयोगः यदा तु प्रधानपदार्थान्त्यबोधोत्तरं पश्चात् पर्यायनया अवान्तरपदार्थानां साम्यं प्रतीतिपदार्थमारोहति तदा प्रधानोत्तरं पुनः । एव इवशब्दप्रयोगेण एकैव सत्त्वार्थसिद्धिरिति एवेत्येवप्रयोगः । एतादृशमाहोपमायां प्रायः कस्य इवशब्दं प्रयुज्यते इति एव इवशब्दोपादानम् । अत्र अप्रस्तुतेन अवयवविशिष्टावयविना प्रस्तुत-अवयवविशिष्टावयविन साम्यवर्णनमपेक्षितं भवति । अगमेव वाक्यार्थोपमा वैचित्र्यातिशयः अन्यथा—यथा ज्योतिरिति विधुर्भाति तथा भूम्या । तत्र । इत्यत्रापि वाक्यार्थोपमा भ्यात् । भवतु नाम सा किं नञ्छिमेति चेत्त पदार्थोपमाया अस्या वैचित्र्याविशेषाभावात् वैचित्र्याविशेष-अलङ्कारान्तगविधायकत्वात् ॥ ४६ ॥

[illegible]

ii) 4. एकतरफाईवादी (Interpretation) को एकानक्षत्रवाद
वादी है।

॥ ६१ — नदीनमः विरचयानमः ॥

भ्रमद्भ्रमिवाल्क्ष्यकर्म भाति पङ्कनम् ॥ ४४ ॥

नलिन्या इव तन्वद्भयास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनं तत्सधर्मणः ।

मानोपमेयत्वप्रतीतिरिष्टा इति एकेवशब्दप्रयोगः । निशिष्टयोः पद्म-
मुत्तयोः साम्यबोधानन्तरं पर्यालोचनया अवयवानां विशेषणानां साम्य-
प्रतीतिः बुद्ध्यारूढा भवति । अत्र उपमानोत्तरतः इव शब्दत्रयैर्गाहि-
हात् उपमानोत्तरत एव इवशब्दः प्रयोक्तव्य इति नियमं प्राचीना न
१२मन्वते इति भाति ॥ ४४ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगघटिता वाक्योपमां दर्शयति—नलिन्या इति ।
नलिन्याः नलिनानि कमलानि सन्नि अस्याः इति नलिनी पद्मलता तस्या इव
१ तन्वद्भया पद्ममिव आननं मधुव्रतेन भ्रमरेण इव मया पायं पायं पीत्वा पीत्वा
अरम्यत भावे लङ् । मधुव्रतेनेव मया इति प्रधानोपमानोपमेयौ । नलिनी-
तन्वद्भीषद्भ्रमुत्तादय अङ्गभूता तत्र प्रत्युपमानम् इवशब्दप्रयोगः । तेन
२ अङ्गाङ्गिनोः साम्यं शाब्दबोधविषयीभवत् चमत्कारातिशयं जनयति ।
अत्र साम्यबोधः अङ्गवाक्यानां शाब्दः पूर्वादाहरणे तु अङ्गिनः शाब्द-
इतरेषां तु उन्नयनोद्भवः इति भेदः ॥ ४५ ॥

प्रतिवस्तूपमालक्षणं विधत्ते—वस्तु किञ्चिदिति । किञ्चिदपि किमपि
प्रकृतं वस्तु उपन्यस्य प्रथमं प्रतिपाद्य तत्सधर्मणः तस्य प्रकृतस्य सधर्मणः
१ समानधर्मस्य अप्रस्तुतस्य न्यसनात् प्रस्तुतवस्तुसमर्थनाय वाक्यान्तरेण
प्रतिपादनात् साम्यप्रतीतिः इवादिशब्दप्रयोगाभावेऽपि व्यञ्जनया सादृश्या
बोधो भवतीति प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थम् उपमा समानधर्मो यस्यां स
२ प्रतिवस्तूपमा भवति । सधर्मण इतिपदेन अप्रस्तुतवाक्येऽपि धर्मोपादनम-
वश्यमिति सूचितम् तदुक्तं काव्यप्रकाशे (p. 769)—प्रतिवस्तूपमा

ii. 45—मधुव्रतेनेव for मधुव्रतेनेव D.

ii. 46—न्यसनात् for न्यसन all except M, J, N, V;—सदनं Ca
(which gives न्यसन as a variant).

अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यद्युपनि स्मृता सैवं तुल्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिभुवो भवान् ।

इदानीं तुल्ययोगोपमां वक्ष्यमि—अधिकेनेति । एकक्रियाविधौ एक-
जातीयक्रियाया अनुष्ठाने हीनं न्यूनगुणं यन्तु अधिकं गुणाधिकान्तर-
समीकृत्य समानं विधाय यत् सत्समर्थकमन्यथेवेत् यत्र चमनृते
श्रुन्ति वेनित्येण कथयन्ति सैवं तुल्ययोगोपमा । हीनाधिकयोः तुल्य-
त्वेन योगः संबन्धः तेन संबन्धेन औपम्यं यत्र सा तुल्ययोगोपमा इति
स्मृता । तथा च एकजातीयक्रियाया प्रभुनाप्रभुतयोः हीनाधिकयोः
साम्यकीर्तनं तुल्ययोगोपमा इति फलितम् । प्रकृतानामप्रकृतानां वा एक-
धर्मसंबन्धरूपा अर्वाचीनैरुक्ता तुल्ययोगिता तु भिन्नैः स्वरूपभेदान् ।
तथा अग्रे वक्ष्यमाणा (ii. 330)—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यन् समीकृत्य कस्याचिन् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥

इयमपि भिन्नैव । अस्या तुल्ययोगितायां सर्वस्य समकक्षतया वर्जनस्याने-
क्षिततया न तत्रोपमानोपमेयभावस्यापेक्षा । तेन च न साम्यं वाच्यं व्य-
ङ्ग्यं वात्र समुद्भवति पर्यालोचनया पर्यवसाने तत् यथाकथंचिन् प्रतीति-
पदवीमारोहति । तुल्ययोगोपमाया तु प्रकृताप्रकृतत्वेनोपमानोपमेय-
भावस्य विवक्षितत्वाद्त्रयस्य वाच्यमयादया व्यङ्ग्यमयादया वा शब्दादेव
प्रतीतं भवति इत्युभयोर्भेदः । तथैव च स्तुतिनिन्दार्थं तुल्ययोगिताप्रवृत्तिः
केवलममत्वापादनाय च तुल्ययोगोपमाप्रवृत्तिः इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापि
उभयोर्भेदः इति बोद्धव्यम् । यथेत्युदाहरणोपन्यासाय ॥ ४८ ॥

पुलोमारिः इन्द्रः ।

इन्द्रे

ii 48—समाहृत्य for समीकृत्य N, Cb, M, J, Cb, (?)—यद्यदन्ति
for यद्युपनि D.

ii 49—भवान् भुवः for भुवो भवान् D.

अमुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥
 कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।
 राजन्ननुकरोपीति सैषा हेतूपमा मता ॥ ५० ॥
 न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

कृत्वा संबन्धकं चापि विश्वसेच्छश्रुणा न हि ।
 पुलोमानं जयानाजौ जामाता सन् शतक्रतुः ॥ इति ।

दिवः स्वर्गस्य रक्षायै जागर्ति अवहितो भवति भवान् भुवः रक्षायै
 १ जागर्ति । तेन पुलोमारिणा अमुरा हन्यन्ते त्वया सावलेपाः उद्धृताः नृपाः
 हन्यन्ते । अत्र हीनम्य प्रस्तुतम्य राज्ञः गुणाधिकेन महेन्द्रेण सह एकजाती-
 यक्रियाविधानेन तुल्यताप्रतिपादनात् तुल्ययोगोपमा । अत्र माधर्म्यं
 १ ल्यङ्म्यम् ॥ ४९ ॥

हेतूपमां उदाहरणेन दर्शयति—कान्त्येति । निगदेनेकार्थो भवति ।
 अत्र चन्द्रादिभिः समं नृपगतसादृश्यस्य कान्त्यादयो हेतवो निर्दिष्टाः
 १ अतो हेतूपमा ॥ ५० ॥

एवं विविधभेदमहिनामुपमां विलारतो निरूप्य प्रसङ्गतस्तद्वृत्तान्
 दोषान् विवशुरादौ प्राचीनोक्तं निरपवादं दोषस्वरूपं स्पष्टयति—नेति ।
 १ भामहो हि उपमाया इत्थं दोषानाह (ii 39-40)—

हीनतासम्भवे लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः ।
 उपमानाधिकत्वं च मेनामदृशतापि च ॥
 त एते उपमाशेषा सप्त भेदाविनोदिताः । इति ।

० अत्र विपर्ययः असादृश्यम् अमभवत्वेति त्रयो दोषा यथाकथञ्चित् सादृश्यं
 यत्रोद्धृतं प्रतीयते इत्युपमावक्षणे सादृश्यस्य उद्धृतविशेषणत्वेनैव निरस्ता
 १ भवन्तीति न विचारणीया । उर्वरितदोषचतुष्टयस्य उद्भेदवानुद्भेदो विमृ-
 श्येते । यत्र धीमता महादयानाम् उद्भेदः प्रतीतिविधानजन्यमज्ञानो न

ii 49 नृपास्त्वया for त्वया नृपाः D \

ii 50 मता for मता \ (c, 1) (emended to मता in the margin)

उपमादूपणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति पण्डोयं वक्तव्येपा स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोयं मे विद्या धनमिवार्जिता ॥ ५२ ॥

भवति तादृशस्थले भिन्ने उपमानोपमेयपदयोः पृथग्भूते लिङ्गवचने तय

१२

१५चोद्वेगः विशेषणाविशेष्यादिपदानां परस्परसंबन्धकेशरूपो विर्गातवर्णने समु

द्भवति । यदि केनापि विशेषकारणेन स न प्रादुर्भवेत् तर्हि तत्र नास्ति उप

मादीनां दुष्टत्वम् । प्रायः भिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोपमेययोः एकतरलिङ्ग

१८वचनानुगतेन समानधर्मेण तदन्येन भिन्नलिङ्गवचनविशिष्टेन संबन्धे

दुष्करो भवति अत एतादृशी उपमा उद्वेगकरी । तथा उपमानस्य हीन

तायां उपमेयस्यानुत्कर्षात् अधिकतयां च तत्सापेक्षतया उपमे

२१यस्यात्यन्तनिकृष्टत्वेन वैरस्येनोद्वेगो भवति । एतच्चाग्रे उदाहरणे स्फुटी

भविष्यति ॥ ५१ ॥

तत्र लिङ्गवचनभेदस्य निर्दोषत्वं दर्शयति—स्त्रीवेति । अत्र पण्ड

स्त्रीव गच्छति एषा स्त्री पुमानिव वक्ति इति वाक्यद्वये गमनवचनक्रियाय

१२एव साधारणधर्मत्वात् तस्य च भिन्नलिङ्गयोरुपमानोपमेययोरङ्गेशेनैवा

न्वयात् भिन्नलिङ्गदोषः । अयं जन मे प्राणा इव प्रियः तथा मय

विद्या धनमिव अर्जिता संपादिता इत्यत्र च प्राणशब्दः नित्यबहुवच

१५नान्न धनशब्दश्च नित्यनपुंसकः । नानयोः पर्यायशब्दाः प्रकृतौचित

लिङ्गवचना । अतोऽगतिरगत्या यथा प्राणा प्रियात्मनायं मे प्रिय

यथा च धनमर्जितं तथा विद्या अर्जिता इति लिङ्गविपरिणामेन अन्व

१८य संपाद्य एव । अत्र च नोद्वेगः सहृदयानाम् अन्यगतेरभावात्

अतोऽत्र नोपमादोषः । अन्यैव दिशा चन्द्र इव मुग्धम् सुधावद्धरः इत्या

दिस्थले प्रतीतिमान्पर्याभावान्नोपमा दुष्टा इति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

ii. 52—स्त्रीवगच्छति for स्त्रीव गच्छति D;—वक्तव्येपा for वक्तव्येपा

D;—अर्जिता. for अर्जिता Rn, Cb.

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंगुमतः कसामारोहे तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

इत्येवमादि सौभाग्यं न जहात्येव जातुचिन् ।

उपमानस्य हीनाधिकत्वयोर्निर्दोषतां दर्शयति—भवानिति । हे

महीपाल राजन् भवान् इव देवरामः महेन्द्रः विराजते । अत्र नृपनेर्म-
त्यर्थमेतत्वात् प्रकृतदेवतास्वरूपादेवराजादपकृतत्वं स्पष्टमेव । तथापि राज्ञां
लोकपालांशसंभवत्वेन केषांचिद्देवरामसदृशपरामकृतादित्वेन च नेदं
वैरस्यमावहति । राज्ञो लोकपालांशत्वमाह मनुः (४. 96)—अष्टानां
लोकपालानां षण्णारयणे नृपः इति । अन्यथापि—

इन्द्रान् प्रभुत्वं तपनात् प्रतापं क्रोधं यमाद्वैधवणाच्च वित्तम् ।

आह्लादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ इति ।

इयं च विपर्ययोपमा । अस्यां च पर्यायेणोपमेयस्यैव वर्णनं भवति ।
तेन चात्र न पर्यवसाने हीनतादोषः समुद्भवतीति अरुचिं प्रदर्शयं केचिन्—

उत्सङ्कितकुरङ्कोयगृहमण्डलमज्यगः ।

विधुर्न्याग्र इवामानि हन्तुं विरहदुर्बलान् ॥

इति पद्यमुदाहरन्ति । अत्र दिष्टविशेषणार्थं प्रतीयमानं निरुद्धस्यापि
व्याघ्रस्योपमानत्वं न दोषाय भवति प्रत्युत विरहिनिपूदनकोर्य-
मूचनाय तदतीतोपयुक्तमिति कथयन्ति । तेजसा नृपः अंगुमतः सूर्यस्य
कसां साम्यम्—

पापे कसा त्विभरज्ज्वां कान्च्या हेमप्रकोष्ठके ।

भित्तौ साम्ये रथभागेन्नरीये पश्चिमाचले ॥

इति हेमचन्द्रः । आरोहुम् आक्रमितुम् अत्र पर्याप्त । अत्र जात्याधि-
कौंगुमान् उपमानीकृत परं पूर्वाचदिता नृपस्य तदरात्वालोद्वेगकरं
इति शेषम् ॥ ५३ ॥

दोषस्य दोषाभावप्रस्तावमुपमंहरति—इतीति । इत्येवमादि एतदादि-

ii. 53—महायत्र for महीपाल D;—कसा for कसा C, R; कान्धि V.

ii. 51—इत्येवमादौ for इत्येवमादि P, D, R.

अस्ति च कनिदूरेणः प्रयोगे वाग्निदा यथा ॥ ५४ ॥

हंसीव घवलचन्द्रः सरासीव नमः ।

भर्तृभक्तो भटः श्वेन भयोनां माति मानुषात् ॥ ५५ ॥

ईरनं वर्ज्यते सद्भिः

वर्जनं नाशुविन् कदापिदपि मौमात्रम् अनुद्वेगेन वैभित्त्यमोन्दर्षं न नहति न त्वनति । तर्हि किं मरणा दोषा न सन्त्येव इति चेत् । कति प्रयोगे वाग्निदां सदृशानाम् उद्वेगः प्रतीतिमान्तर्येण वैभित्त्यमोन्दर्षं वा संग्रामः अम्येव । यथा इति उदाहरणप्रमाणात् । अत्र केविन् इत्येवमादौ इति सत्तम्यन्ताटं स्वीकृत्य जहाति इत्यस्य कर्तृदां लिङ्गवत् भेदो हीनाधिकृता च इति मया मौमाम्यं प्रस्तुतम्योन्दर्षं न नहति प्रतिबध्नाति इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । परं हिष्टमेतत् इति माति सदृशं विचारणीयम् ॥ ५४ ॥

दुष्टोपमापुदाहरति—हंसीवेति । चन्द्रः हंसीव घवलः । नमः सरासीव अमलम् । भटः श्वेन इव सारमेय इव स्वामिभक्तः भर्तृभक्तः स्वद्योतः । मानुषात् माति इति । अत्र प्रथमोपमायां हंसीव चन्द्र इति लिङ्गभेदः तेन घवलशब्दम्योभयत्र संबन्धे लिङ्गविपरणामादिहेतुः द्वितीयोपमायाम् सरासीव नम इत्यत्र वचनभेदः तेन अमलशब्दम्योभयानुपपत्तौ पूर्ववदेव वचनविपरिणामः विधेयः । तृतीयोपमायां भटः श्वेन इत्यत्र शुनः अत्यन्तापकृष्टजातित्वात् महद्दयानां तत्सादृश्येनोद्वेगो भवति इति जातिन्यूनता । चतुर्थोपमायां त्वद्योतो मानुषादित्यत्र स्वद्योतः सूर्ययोर्महदन्तरेण तत्सादृश्यवर्णनं वैरम्याय भवति इति अधिकृतः दोषः ॥ ५५ ॥

दोषविवेचनमुपसहरति—ईदृशमिति । मद्भिः काव्यशास्त्रनिष्णातैः ईदृशं वर्ज्यते । तत्र कारणं प्रतीतिमान्तर्येवैरम्योत्पादनादिकं चिन्त्यतां स्वयमेवोह्यताम् । स्पष्टत्वात् ग्रन्थविस्तारमिषा मया न सर्वं तच्चिरूप्यते । एतेन मया दोषनिरीक्षणस्य पद्धतिर्दर्शिता अनयान्येपि दोषा विपश्चिद्भिर्ज्ञेया इति सूचयन् स्वग्रन्थस्य न्यूनता परिहरतीति ज्ञेयम् ।

कारणं तत्

- १ अत्र मुद्रितपुस्तकेषु गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः । इत्यर्थ-
मधिकं दृश्यते अर्पस्तु स्पष्ट एव । प्रार्चानपुस्तकेषु तददर्शनात् पुन-
रुक्तप्रायत्वाच्च वयं तत् प्रक्षिप्तमिति शङ्कामहे॥ अस्मिन् दोषविचारे भा-
२ महवामनभोजराजानां न्यक्षणोदाहरणानि व्युत्पादकानीति दर्शयामः । तत्र
वामनः (iv. २ 8ff)—हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासंभवास्त-
दोषाः । तत्र जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् । तत्र जातिन्यूनत्व-
१२ रूपं हीनत्वं यथा—चाण्डालैरिव पुष्पाभिः साहसं परमं कृतम् ।
प्रमाणन्यूनत्वं यथा—बहनिष्कुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति । उपमेया-
१४ दुपमानस्य धर्मन्यूनत्वं यथा—

स मुनिर्लोम्बितो मौञ्ज्या कृष्णाग्निपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतमागान्ध्रिष्ठ इवांशुमान् ॥

- अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तद्विज्ञास्ति इत्युपमानहीनत्वम् । तत्र आत्माधिक्यं
१८ यथा—विशन्तु विष्टयः शीघ्रं रुद्रा इव महोनसः इति । विष्टयः बर्मकराः ।
प्रमाणाधिक्यं यथा—

पातालमिव नाभिस्ते स्तनी क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदिण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ इति ।

- १२ धर्माधिक्यं यथा—

सरदिम चघल चक्र दधदेवो व्यगजत ।

मवाहवाप्ति मावर्त ग्रांजमामिव नायक ॥ इति ।

- २५ अत्र सवाहवाप्तिरित्यस्य प्रतिवस्तुन उपमेये अभावाद्धर्माधिक्यमिति
ज्ञेयम् । उपमानोपमेयमोर्लिङ्गव्यन्यामो लिङ्गभेद यथा—सैन्यानि
२७ नद्य इव जम्बुवर्गालानि इति । अत्र अरुनिर्वाज नु अम्माभि पूर्वं

ii 56—चात्र for तत्र D. —P, B, R, D supply the extra line
गुणदोषविचाराय etu which we preserve in the text
merely with a view not to disturb the number-
ing of the Editio Princeps which B adopted
for his German version. The line is certainly
an interpolation, it is given neither by N nor
by J.

चिन्त्यताम् ।

दर्शितमनुसंधेयम् । वचनभेदो यथा—पश्यामि लोचने तस्याः पुष्पं यथा इति । अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् यथा—प्रश्यामि काव्यस्य

१० विततार्यरदिमम् इति । काव्यस्य शशिना सह यत् सादृश्यं तदप्रतीतगुणैः प्रतीतैर्गुणैर्नास्ति तदिति भावः । अनुपपत्तिरसम्भवः यथा—

चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छायाविकासिनः ।

उत्तिद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका ॥ इति ।

११ अत्र चन्द्रिकायामरविन्दस्योत्तिद्रत्वं सूक्ष्मविरुद्धमित्यनुपपत्तिः ।

रागस्तु उपमायाः भिन्नलिङ्गन्यूनाधिकत्वरूपदोषम् वाक्यदोषेषु

१२ गणयति लक्षणपूर्वकमेवमुदाहरति च यथा (i. 25 ff)—

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।

भवेत् तद्विन्नवचनं यद्विन्नवचनोपमम् ॥ इति ।

१३ तत्र भिन्नलिङ्गस्योदाहरणं यथा—

वार्षाव विमलं व्योम हंसीव घवलः शशी ।

शशिलेखेव हंसोयं हंसादिवि ते यशः ॥ इति ।

१४ भिन्नवचनस्य यथा—

सरांमीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।

शशीव घवला हंसा हंसीव घवला दिशः ॥ इति ।

१५ न्यूनापममिह न्यूनमुपमानविशेषणैः । यथा—

संहतचक्रताकयुगा विकसितकमला मृणालमण्डला ।

वार्षा वधूश्चि रेचनाविलिप्तमननी भुग्वयति ॥ इति ।

१६ अत्र नेत्रबाहूपमापदाना वधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादिदं न्यूनापमम्

भविष्यति यत् पुन स्त्री स्यात् तदाहृगधिकोपमम् । यथा—

अभिनवमनोहरविग्नचितकलयविभूषा विभाति नववधूः ।

कन्दलनेत्र ममृषादृग्दृशगिणीयमानभ्रमरगणा ॥ इति ।

अत्र भ्रमरगणस्यापमानविशेषणभ्यामिभ्यादधिकोपमम् । वाक्यार्थदोषः

१७ न. (i. 51 ff.)—

हंसापमं भवभान्यदधिकोपममेव च ।

अमहतापम भान्यदधिकोपमं तथा ॥

[गुणदोष-

इति चतुर उपमादोषान् परिगणयति । उदाहरति च लक्षणपूर्वकम्
५० यथा—हीनं यत्रोपमानं स्यात् तत्तु हीनोपमं स्मृतम् । यथा—

कचिदमे प्रसरता कचिदाप्लुत्य निघ्नता ।

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विपत्कुलम् ॥ इति ।

६० तदेव यस्मिन्नधिकं तद्वेदधिरोपमम् । यथा—

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विरानते ।

युगादौ भगवान् यथा विनिर्मितसुरिव प्रजाः ॥ इति ।

६१ यत्स्वनुस्योपमानं तद्वदन्त्यसदृशोपमम् । यथा—

नमत हरं रोषानलनिर्दग्धमुखमधमशरीरम् ।

विमृतनितम्बनिर्गतगद्गास्रोतसमिव हिमवन्तम् ॥ इति ।

६२ अत्र कोषानलनिर्दग्धमुखमधमशरीरस्य हरस्य नितम्बनिर्गतस्रोतसा
हिमवता सह असादृश्यादिदमसदृशोपमम् । अप्रसिद्धोपमानं यत्

६३ अप्रसिद्धोपमं हि तत् । यथा—

कुमुदमिव मुखं तरया गौरिव महिषः शशीव काव्यमिदम् ।

शरदिव विभाति तरणी विकसितपुलकोत्करा सेयम् ॥ इति ।

अत्र कुमुदमुखयोगोर्महिषयोः काव्यशशिनोः प्रतीयमाने शरत्तरुण्योऽ
६४ विधीयमाने मादृश्ये उपमानोपमेयम्याप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धोपममिदम् । तत्र
वाक्यगतोपमादोषभ्यापवादमाह (ः 120II) —

यद्विज्ञलिङ्गमिन्युक्तं विमिश्रवचनं च यत् ।

उपमादूषणं तत्र यत्रोद्देशो न भीयताम् ॥

५६ यथा—

अन्यदाभूषणं पुंशो शमो लज्जेन गोपिताम् ।

पराक्रमं परिभवे वैयान्यं मुरतेत्पिब ॥

अत्र पुंशो गोपित इव शमो लज्जेन पराक्रमो वैयान्यमिव इति लिङ्ग
६५ भेदः । परिभवे मुरतेत्पिब इत्यर्थं लिङ्गवचनभेदः । न वैयान्येव पराक्रम-
मुपमानोपमेयभावविशेषाया पर्यायान्तरभावादित्यथाकम् न शक्यते
इति सदृश्यानुद्देशवत्त्वात् दूष्यति इति दोषभ्यापि गृण्यम् । नदि-
६६ दृश्याप्येकमुदाहरणम् । भिललिङ्गम्येव यथा—

चिन्त्यताम् ।

दर्शितमनुसंधेयम् । वचनमेदो यथा—पश्यामि लोचने तस्याः पुष्पं मनुजि-
यथा इति । अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् यथा—प्रश्यामि काव्यशशि-
१० विततार्थरश्मिम् इति । काव्यस्य शशिना सह यन् सादृश्यं तदप्रतीतै-
गुणैः प्रतीतैर्गुणैर्नास्ति तदिति भावः । अनुपपत्तिरसंभवः यथा—

चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छायाविकासिनः ।

उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका ॥ इति ।

१४ अत्र चन्द्रिकायामरविन्दस्योन्निद्रत्वं मृष्टिकमविरुद्धमित्यनुपपत्तिः । मो-
राजस्तु उपमायाः भिन्नलिङ्गन्यूनाधिकत्वरूपदोषम् वाक्यदोषेषु यति

१६ गणयति लक्षणपूर्वकमेवमुदाहरति च यथा (i. 25 ff)—

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।

भवेत् तद्विन्नवचनं यद्विन्नवचनोपमम् ॥ इति ।

१९ तत्र भिन्नलिङ्गस्योदाहरणं यथा—

घापीव विमलं ज्योम हंसीव धवलः शशी ।

शशिलेखेव हंसोयं हंसालिखि ते यशः ॥ इति ।

४२ भिन्नवचनस्य यथा—

सरासीवामलं ज्योम काशा इव सितः शशी ।

शशीव धवला हंसा हंसीव धवला दिशः ॥ इति ।

४५ न्यूनोपमामिह न्यूनमुपमानविशेषणैः । यथा—

संहतचक्रवाक्युगा विकसितकमला मृणालसंछन्ना ।

वार्पा वधुरिव रोचनाविलिप्तस्तनी मुस्तयाति ॥ इति ।

४८ अत्र नेत्रबाहुपमापटानां वधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादिदं न्यूनोपमम्
अधिकं यत् पुन म्ने म्यात् तमाहुरधिकोपमम् । यथा—

अभिनवमनोहरविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः ।

कुन्दलतेव समुत्फुल्लगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणा ॥ इति ।

५२ अत्र भ्रमरगणाम्योपमानविशेषणस्याधिक्यादधिकोपमम् । वाक्यार्थदोषे-
पुनः (i. 51 ff)—

हानांपम भवच्चान्यदधिकोपममेव च ।

असदृशांपम चान्यदप्रमिद्वोपमं तथा ॥

स्वयमेव

१११ यथा—

कान्त्या चन्द्रमसं धासा सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।

रामलनुरोपि त्वं सौभाग्येनापि मन्मथम् ॥

११२ अत्र अधिकौपम्येपि राक्षो लोकपालांशत्वेन शिष्टैरादृतत्वादुणत्वम् ।

उपमानस्य वैपम्याद्भवेदसदृशोपमम् ।

तस्याम्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ।

११३ यथा—

प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता ।

न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥

११४ मलिम्लुचा इति उपमानस्य असदृशत्वेपि व्यतिरेकोपमादवत्त्वादुणत्वम् ।

यम्योपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।

अप्रसिद्धोपमं नाम तत् कविभैव दुष्यति ॥

११५ यथा—

उद्गर्भहृणरमणीरमणोपमर्दभुग्नोत्ततस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

निम्बं कठोरविसकाण्डकटारगौरैर्विष्णो पद प्रथममप्रकैरन्यतकि ॥

११६ अस्यामप्रसिद्धोपमत्वेन दूषणत्वेपि द्वयोरपि प्रसिद्धाप्रसिद्धयो शङ्कार-

रसोद्दीपकत्वमाभ्यादुणत्वम् । केचित्तु कालपुरुषलोड्यादिभेदमपि दोष-

११७ याहु । यथा—

तम्यापनोदाय फल्यप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्ष ।

त्यश्यामि वैदेहमुता पुरस्तात् समुदनेमि पितुगज्ञयेव ॥

११८ अत्र समुदनेमिमन्यममित्यन्वेति न तु त्यश्यामीति । पुरुषभेदो यथा—

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठतामामि तीर्थप्रतिपादिनर्द्धि ।

आरण्यकोपात्तकटप्रमुति मन्त्रेण नीवार इव च शिष्ट ॥

११९ अत्र नीवारे आभाति इत्यन्वेति न तु आभातीति । शिष्टादिभेदो

यथा—

आशाम्यमन्यत् पुनश्च भूत धेवामि सर्वाण्डधिमम्युपमे ।

पुत्र लभस्यात्मगुणानुरूप भवन्तर्मात्स्य भवत विवेक ॥

मनीषिभिः ॥ ५६ ॥]

इववद्वायथागच्छाः समाननिमसंनिभाः ।

अत्र भवन्तमलमत इत्यन्वेति न तु लमन्वेति । इति चित्रमीमांसकैः
१४१ न्येषु द्रष्टव्यम्* ॥ ५९ ॥

अभिधाल्यस्नानान्यज्जनाभिरुपमाप्रतीतिमं वनि इति तस्या वाचस्पत्यै
निर्दिशति—क्षेति । इवादयः शब्दाः मादयवाचकाः सन्ति । ३

● अत्र प्रसङ्गादलङ्कारोच्यते त्रयोदशमरीचो साधर्म्यस्य प्रतिपेक्षयुक्तो
नावुक्तौ तदुपयुक्तमिति सगृह्यमिहः—चन्द्रकलाम्बुजदामाशिरीष विदुत्ताप इत्ये
३ उक्ता च । दमनककाञ्चनपट्टी दीपः सवैरोमियोपिदम्भा ॥ रोचना स्वनेविदुर्ग
दिदामिर्विदुत्तकैः । चम्पकैर्हमकेतक्या वस्यते तत्तनोर्गुतिः ॥ (वराटकः पद्मवीर्य)
तमः शैवालजीमूतवहंभ्रमरचामरीः । यमुनावीचिनीशारमनीलज्वाभैः ह
६ कचः ॥ ललाटमर्षचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा । वल्लीस्मरधनुर्वीचिमुद्गादीपद्वयै
चौ ॥ चन्द्रादशी कपोलस्य मुखस्येन्द्रज्वदपंगाः । तिलप्रमून नासायाः कण्ठः कम्ब
समः स्मृतः ॥ मृगतत्रेवरायोजतत्पत्रक्षपणज्जनैः । नेत्र चकोरतत्रेवकेतकालिस्त
१७ गुणैः ॥ प्रवालविम्बवन्धूकपट्टवैरधरोदको । वण्यो माधुर्यमाधित्य यावन्मधुरवस्तुनि
मुक्तामाणिक्यनागदग्दादिमीकुन्दकोरकैः । तारामिभ्र रदा वाणी हंसादिगु
किनरे ॥ वेणुकोकिलपीणाभिर्माधुर्ये मधुरैः सह ॥ बाहूर्विभिन विमुद्रादिमुद्रा
१२ करस्तु पद्मेन । पल्लवविद्रुमकान्या चन्द्रकलाचन्द्रकोरकैश्च नम्राः ॥ पुगाव
तन्दोरकविस्वताल्लगुच्छेमकुम्भादिपट्टशचक्रे । मीवाङ्गजम्बीरकवीजपूषमुद्रा
लङ्गफलेक्षोत्र ॥ नाभीगमानलावतंहृदवपनशादिभिः । कटी तटिन्या लङ्गे
१३ ७४ कान्चनपट्टकैः ॥ शृङ्गयन्तल्लङ्ग्याणुवर्दासशादिभिः समः । मुष्टिभि
मवेन्मध्य जघन पुलिनापमम ॥ पीडप्रमत्तभूषकैर्नितम्ब परिवस्यते । कण्ठ
वरिहस्तेन वदन्या करभेज च ॥ चरणः पल्लवाभाज्जम्बलपद्मप्रवालकैः । पूर
१४ न्मुनादगुणतप्तो गमन दमस्तित्तन ॥ कटाक्षो यमुनावीचिमुद्गावलिबिगामुतैः
व्यान्वजन्तुपुष्परीयुरफनकैरख्यदम ॥ दशन वमदज्ज दि भ्रामन्तु मुग्धि इतैः
हस्तभारमशान्दाभ्या वस्यन्त नूपुराणि ॥ गङ्गाभ यन्त्राङ्गन्यदुद्यता दीपवाहृता
२१ पुगावल्भुजदग्गददग्गस्तनभस्तन ॥ बाहुयुध कषाटन शिखापट्टन वस्यते
अने विपुलता मध्य कान्त्यमुद्यता पद ॥ स्तनबाग्वि नार्ग्यामन्वन्तस्तन
हृदि । कान्तिप्रपात्रक यावन् नावन्तदन् प्रवस्यन्त ॥ प्रतापावाग्निवद्वाये. कीर्ति
२४ चन्द्रादिगुणैः । कर पद्माभ्यादि पद तनयवर्गादिभ्यः । गमन दम
दिशाम्या कान्त्य च नृजादि । इति विश्वरत्न कौशिकस्यलतादिषु द्रष्टव्य

तुल्यसंकाशनीकाश-

१३वोदाहरणम्—

हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गद्वामवगाहते ।

वत्—तत्र तस्येव इति सप्तम्यन्ताद्विहितः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति

१ तृतीयान्ताद्विहितश्च तद्धितप्रत्ययो प्राप्य । उभयोः उदाहरणे यथा—

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुङ्गनवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाधाम्बररत्नवत् ॥

वा यथा—

आशीविषो वा संकुब्ध मूर्खो वाभविनिर्गत ।

भीमोन्तको वा समरे गदापाणिरद्वयत ॥

२ यथा यथा—

धन्यस्यानन्यमामान्यसौजन्योत्कर्षशालिन ।

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥

३ समानं यथा—

प्रणमुगच्छ्युतशोणितशीकरम्भगितशैलतटाभभुजान्तर ।

अभिनवोपसरागभृता बभौ जलधरेण समानमुमापति ॥

४ मासे यथा—

भुजे भुजद्वेन्द्रसमानसारे भुय म भुमेर्धुमामसज ।

५ निध यथा

प्रबुद्धपण्डरीवाक्ष बालानपनिध शरम ।

दिवस शारदमिह प्राग्वत्प्रसन्नः ॥

६ मनिध यथा

भगवान् यज्ञस्य नमो नमो नमो नमो ।

७ तुल्य यथा

भवेहि मा त्रिदशमस्य त्रिदशमस्य त्रिदशमस्य ।

८ काश यथा

विमने भुजस्य त्रिदशमस्य त्रिदशमस्य ।

९ काश यथा

आकाशनीकाशः ॥

१० वचनं यथा ॥

समाजवर्तिरुताः ॥ १७ ॥

प्रविशस्यन्निमुन्निवन्त्यनीकसिंहेति ।

मरुत्तमरुत्तमं सारिङ्गं तारिङ्गं तारिङ्गः ॥ ५८ ॥

मतिरिभ्यननिदुन्दुम रुतममं पिताः ।

३९५११५: ५५५—

चन्द्रनारायणं वन्दे कल्याणं धामि सुन्दरम् ।

१. अनिष्टकः गृया —

कामिन्. मुद्रायाः प्रविष्ट्या ताभिस्तनोनि मोहं हृदि मे निरां या ॥३॥

प्रतिपत्तेः । प्रतिपत्त्यभिप्रायः यथा--

पञ्चमहर्षिप्रतिपादकनेत्रभाभिः शृङ्गारिणोभम् ।

चन्द्रमतिद्वन्द्वि रिमोनि वाय्दमुग निशासा म्मतिनाम्मेनु ॥

• शत्यनीकविरोधिनो यथा—

काप्रम्य प्रत्यनीकं त्वं स्तेष मिमिनी ।

इति तौ विरहे नूनं भृशं पीडयतो युगाम् ॥

॥सद्वक् यथा—

न त्वया सहगन्योमिति त्रैलोक्येऽपि मनोरमः ।

१सदृशः यथा—

मुधेव वाणी वमुधेव मूर्ति मुधाकश्चीमदृशी च कीर्तिः ।

पयोधिकल्या मतिगाम्भेन्दोर्महानलेन्यम्य नर्हानि मन्ये ॥

१२ सवादी यथा—

विभाति बाल्यावदने म्मिनर्थी मवादिनी शागदचन्द्रिकायाः ।

१४सजार्तायानुवादिप्रतिबिम्बा यथा—

कृष्णागुरुसजातीय पीयूषम्यानुवादिनम् ।

चन्द्रम्य प्रतिबिम्ब मत्सङ्ग मतापह ध्रुवे ॥ ५८ ॥

प्रतिबिम्बेति । प्रतिबिम्बोदाहरणं तु पूर्वश्लोकद्वयायां दर्शितमेव ।

11. 58—प्रतिपत्ति for प्रतिपत्ति V; —वाचन for वादन N, J, R,
वाचका D

11. 59—प्रतिरूप for प्रतिविम्ब N, D,—प्रतिच्छादि for प्रतिच्छन्द
N; सप्रभा: for समिता. N, V, D, M, J.

सन्तुष्टसहस्राप्रसप्तोपनिर्वाणः ॥ ५९ ॥

कल्पदेशीयदेश्यादि प्राण्यप्रतिनिधी अपि ।

१५निच्छन्दसख्यमंमिताः यथा—

मायदृश्यप्रतिज्ज्ञानं सत्यं यः विवेकिनः ।

संमिनो रघुनाथम्य शिवराजो विराजते ॥

५मयं यथा—

यथा लनायाः स्तम्भजनतायाः स्तम्भान्ने नितरां समाप्ति ।

तथा तन्नाष्टविनी सगर्वं शोणाधरायाः सदृशी तत्रापि ॥

संरक्षणसदस्या या—

इन्द्रमल्लशयवदनं सुधासदृशश्च मुखरसमन्तम्याः ।

ज्योत्स्नाभाः भित्तमधुराः नर्मोत्थापाप्तु कस्य सदृशास्ते ॥

११सप्तः यथा—

दृढदृढाहानिर्द्वयमभामपक्षा भणितय ।

११ उपमितोपमे यथा—

राक्षसोपयिता वाग्भिः खल्यः दीनास्तुदन्त्यहम् ।

साधवन्तोषयन्त्येताम्नाभिरेव सुरोपया ॥

१६ उदाहरणान्तरं यथा

उभौ यदि न्यादि पृथक् प्रवर्तौ आकाशगद्गापयसः पतेताम् ।

मद्रोपर्यागेन नमालर्नाल्पापुनःपुनःतन्मम्य वक्ष ॥ ५९ ॥

कल्पेति । कल्पेऽर्थायुतं यथा गन्धा

पणन्दुक्त्पत्रः ना मृणालीन्दुयुक्तोत्पत्ता ।

सकृदंशीयजघना सा भवन्तीति न हृदये ॥

प्रसूय यथा

द्विपञ्चगारुन्प्रच्छेदोऽयं मयैव गोविन्दम् ।

गुप्तमश्च च यथा रोगोपेक्षमन्तरं पमे ॥

यथा बाहुल्यता पाणिपथं

- यत्र समानमेव संबन्धः इति रूपकोपपत्त्योः संकर इति बोध्यम् । १०४
 १४ लक्षणानि प्राचीनपण्डितैरन्याप्यतिव्याप्तिदोषपरिहारपुरःसरं विविक्तं
 प्रदर्शितानि परं तेषु जगन्नाथस्य लक्षणं (P. 224f) प्रायः सर्वमग्राहकं
 तत् सप्रपञ्चं संगृह्णीमः । स च उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्द
 १७ निश्चीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम् इति लक्षणं विनाय उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेयेति विशेषणादपहनुतिभ्रान्तिमदतिशयोक्तिनिदर्शनानि
 अपहनुतौ म्वेच्छया निषिध्यमानत्वात् भ्रान्तिमति च तज्जनकदोषे
 २० प्रतिबध्यमानत्वात् अतिशयोक्तिनिदर्शनयोश्च साध्यवसानलक्षणाभूतत्वं
 उपमेयतावच्छेदकस्य नास्ति पुरस्कारः । शब्दादिति विशेषणात् मुखमयं क
 इति प्रात्यक्षिकाहार्यनिश्चयगोचरचन्द्रतादात्म्यावच्छेदः । निश्चय
 २१ मानमिति विशेषणात् संभावनात्मनो नूनं मुखं चन्द्रः इत्याद्युत्प्रेक्ष
 व्यावृत्तिः । उपमानोपमेयविशेषणाभ्यां सादृश्यलाभात् मुखं मनो
 रामा इत्यादिशुद्धारोपतादात्म्यनिरामः । सादृश्यमूलकमेव च त
 २२ त्वं रूपकमामनन्ति । इति व्याचक्ष्यौ । मुखं चन्द्रः इत्यत्र प्रथमं लक्षणं
 चन्द्रपदात् चन्द्रमादृश्योपमिनि । ततश्चन्द्रमदृशमुखमिति अन्वयवो
 पश्चात् लक्षणाफलावगमायोद्भूतया व्यञ्जनया चन्द्रो मुखमित्यभिप्रायः
 २३ चन्द्रमुखयोः प्रतीतिः । उदमेव लक्षणाया फलम् । सा चाभेदप्रती
 प्राधान्येन वैचित्र्यमादृशमथले प्राप्नोति तेन सादृश्यप्रतीतिनन्यमुख
 वैचित्र्यं तत्कुक्षिनिर्लीनमिव भवति अतोत्र नोपमा । प्रधानचमत्कार
 २४ अलंकारप्रयोगकत्वात् तद्वैचित्र्योपमिनिर्वाहकारत्वम् नान्तर्विलीनं
 वैचित्र्योपमिनानामिति पूर्वोक्तमप्रानुमन्नेयम् । उपमेव इति एवका
 मबन्धान्तर्गतराम । सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणायामेव रूपकं न ज
 २५ जनकभावादिमबन्धमूलकलक्षणायामिति भावः । तेनायुर्वृत्तम् इत्यादौ
 रूपकम् । अत्र प्रेमचन्द्रः । नवीनतगन्तु रूपकस्य सादृश्यप्रती
 पूर्वकत्वमेव । नच सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर्गम्यं न तु गौणसारे
 २६ लक्षणाया शब्दप्रमाणगम्यम् । तत्र सादृश्यस्य शब्दवेद्यत्वादुपमेव ।
 एवाग्रेयः । ११४ २२/ —

उपमानस्य तत्त्व यदुपमेये न रूप्यते ।

बाहू लते वमन्तधीम्नं नः ममस्तथाग्निर्जी ॥ ६३ ॥

इत्येतदममस्तान्यं ममस्तं पूर्ववत्तम् ।

स्मितं मुग्धेन्दोर्ज्योत्स्नेति ममस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६४ ॥

ताम्राद्गुलिरित्यर्थे नि नगदीधितिरेवम् ।

ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवधरणपदस्तम् ॥ ६५ ॥

अह्नुग्न्यादौ दन्तादित्वं पाठे चागोप्य पद्यताम् ।

विषयिभावं दर्शयति अह्नुग्न्य इति । अह्नुग्न्य. अह्नुग्न्यदय कर्म
पह्वानि किमल्लयानि । उपमायामिव रूपके उपमानोपमेययोर्नि
कृत्वे न दोषः । अत्र वाक्यप्रये मिश्रलिङ्गयोर्निर्देशः । दन्तं
रूपके कवित्र दोषाय यथा शास्त्राणि बहुनेवम् इत्यादि । अत्र इत्यनेन
इत्यनेन सकलशास्त्रप्रवीणत्वमुचनेन वमन्कागतिशयः । एवंविधम्
वचनमेदो दोषाय ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टस्य द्विप्रकारकस्य रूपकस्य मंदां निर्दिशति—इत्येतद्वि

इत्येतत् अह्नुग्न्य पह्वान्नित्येतत् अममस्तान्यम् अममस्तमंस्तम् ।
रूपकम् बाहुल्यता पाणिपत्रं चरणपह्व- इत्यादिकं ममस्तं ममस्तं
रूपकम् । तत्रोपमानोपमेययोः ममस्तान्तादिनि भावः । ममस्तव्यस्तरूपकं
दर्शयति स्मितमिति । मुग्धेन्दोः मुग्धेव इन्द्रः तस्य स्मितं इत्यनेन
ज्योत्स्ना । अत्र मुग्धेन्दोर्गिति ममस्तं स्मितं ज्योत्स्नेति व्यम्नम् ।
समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

सकलरूपकं दर्शयति—ताम्राद्गुलिरिति । ताम्राद्गुल्येव दन्तं
पत्तपहृत्किर्यत्र तत् । नवानां दौधितयः किरणानि एव केमराणि कि
स्त्वानि यस्मिन् । एतादृशं भवधरणपङ्कजं त्वत्पदकमलं मूलाः न
ध्रियते उद्यते ॥ ६९ ॥

उदाहरणस्य सकलरूपकत्वं विशदयति—अह्नुग्न्यादौ इति । अह्नु
ग्न्यादौ आदिशब्देन नवग्रहणम् । दन्तादित्वम् अग्रादिशब्देन केमरग्रहणम्
इति च पद्यताम् आरोप्य नद्योन्यम्यानविन्यामात् तस्य पङ्कजस्य योन्यम्

तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम् ।

मुखं मुक्तारुचो धत्ते धर्माग्भः कणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्यधर्माग्भः पल्लवीकृत्य चाधरम् ।

मूर्ध्ना तत्र विन्यासात् प्रियते इति प्रतिपादनात् एतत् सकलरूपकम् सम्पूर्णरूपकम् दलकेसररूपसर्वावयवनिरूपणात् । अयं भावः चरणपङ्कजमित्येव उपमारूपकयोः मंशयः । तत्र भूपालैर्मूर्ध्नि प्रियते इति वर्णनेन मूर्ध्नि धारणस्य पङ्कजस्यैव युक्तत्वात् तदुपमानप्राधान्ये सुसंगतं भवति । अतः मूर्ध्नि धारणं रूपकसाधकम् उपमेये चरणे तस्यासंभवादुपमाया बाधकम् । अतोऽत्र रूपकमेव नोपमा न वा संदेहसंकरः । इदमेव साङ्गं सावयवमिति अर्वाचीना व्यवहरन्ति । उक्तं च जगन्नाथेन (p. 231)—

परस्परसापेक्षानिष्पत्तिकानां रूपकाणां संघातः सावयवम् यथा—

मुविमलमौक्तिकतारे धवलशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।

वदनपरिपूर्णचन्द्रे मुन्दरि राकासि नात्र सदेहः ॥ इति ।

विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् इति असमस्तरूपको-
दाहरणमपि सकलरूपकस्य भवतीति ज्ञेयम् ॥ ७० ॥

अवयवरूपकोदाहरणं दर्शयति—अकस्मादिति । हे चण्डि कोपने

अकस्मात् सहमेव स्फुरिताधरपल्लवं स्फुरितं कोपेन कम्पितः अधर एव पल्लवः यत् तत् ते मूलम् । मुक्ता मौक्तिका नद्वत् स्फु यासा ताः मुक्ताकारा इत्यर्थः धर्माग्भकणमञ्जरी धर्माग्भसा स्वेदोदकाना ये कणा विन्द्व न एव मञ्जर्य अथवा धर्माग्भ एव कणमञ्जरी कण-
वल्लरी तुषारमृत्तवका इत्यर्थः । धत्ते दधते ॥ ७१ ॥

उदाहरणं विशदयति मञ्जरीति । अत्र प्रस्तुतोदाहरणे धर्माग्भ-
उपरिर्दिशितप्रथमममासे धर्माग्भ शब्देन धर्माग्भकणा ग्राह्या । द्वितीय-
ममामम्बीकां मञ्जरीशब्देन कणमञ्जरी ग्राह्या । अयमेव ममासो युक्त इति भाति । अन्यथा कमले मतर्गवर्णनम्यानुपयुक्ततया मञ्जरीपद व्यर्थ-

11 71—स्फुरिताधर for स्फुरिताधः M:—वमन्ति (न्ती?) for धर्माग्भ V

11 72—धर्माग्भु for धर्माग्भ D, M V. स्वेदाग्भः Ca.

रूपणादङ्गिनोद्गानां रूपणारूपणाधयात् ।
 रूपकं विषयं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥
 मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।
 नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितं भुवनतयम् ॥ ८० ॥
 हरिपादः शिरोलम्बनहनुयन्याजलांशुकः ।
 जपत्यमुरनिःशङ्कमुरानन्दोत्सावध्वजः ॥ ८१ ॥
 विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्विदीहयम् ।

विषयरूपकं लक्षयति—रूपणादिति । अङ्गिनः प्रधानस्य रूपणात् तथा
 अङ्गानाम् अप्रधानानां रूपणारूपणाधयात् भावे घञ् आश्रयणादित्यर्थः ।
 तथा च कस्यचिदङ्गस्य रूपणं कस्यचिद्वरूपणं तस्मात् । ललितं वैविध्येण
 मनोहरं विषयं रूपणारूपणविषय्यात् विषयसंज्ञकं जायते । यथेति
 उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ७९ ॥

उदाहरति—मदरक्तेति । मदरक्तकपोलेन मदपाटलाण्डेन । नर्तित-
 भ्रूल्लेन नर्तिते भ्रुवा एव स्तु यत्र तादृशेन । तत्र मुखमेव हनुः तेन
 भुवनत्रयं मर्दितुं नेतुम् अलं समर्थः । अत्र अङ्गिनि मुखे हनुत्वारोपः
 तथा तदङ्गभूतयोः भ्रुवोर्ललात्वारोपः कपोलयोग्यो न कस्यापि आरोपः
 इति विषयम् ॥ ८० ॥

मविशेषणरूपकमाह—हरिपाद इति । शिरोलम्बनहनुयन्याजलांशुक
 शिरः शरणाग्रप्रदेशः ध्वजाग्रप्रदेशश्च तत्र लला आमत्ता या मह-
 वन्या भागीरथी तस्या जलम् उदबलमेव अनुक श्वेतपताका यस्य स
 अमुरनिःशङ्कमुरानन्दोत्सवध्वजः अमुरेभ्य निःशङ्का निर्भीका ब-
 विजयादित्यर्थः ये मुरा तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः वेणुरेव
 वामनस्य पादः जयति सर्वोत्कर्षेण वनेने ॥ ८१ ॥

उदाहृतालङ्कारं निर्देशपूर्वकं विहायति—विशेषणेति । विशेष-
 शिरोलम्बनेति विशेषणेन समग्रस्य गुणस्य वेनो अमुरानशङ्कमुरा-

॥ ७९—रूपणारूपणाधयात् for रूपणारूपणाधयात् N.—रूपणा
 धया V.—जयते ललित for ललितं वादते V.

॥ ८१—भुवनन्दोत्सवो for भुवनन्दोत्सव N.

रूपणादङ्गिनोद्गानां रूपणारूपणाधयात् ।

रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥

हरिपादः शिरोलघ्नमहनुकन्याजलांशुकः ।

जपत्यमुरानिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥

विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्पदीदृशम् ।

विषमरूपकं लक्षयति—रूपणादिति । अङ्गिनः प्रधानस्य रूपणात् तथा अङ्गानाम् अप्रधानानां रूपणारूपणाधयात् भावे घञ् आश्रयणादित्यर्थः । तथा च कस्यचिदङ्गस्य रूपणं कस्यचिद्रूपणं तस्मात् । ललितं वैचित्र्येण मनोहरं विषमं रूपणारूपणवैषम्यात् विषमसंज्ञकं जायते । यथेति उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ७९ ॥

उदाहरति—मदरक्तेति । मदरक्तकपोलेन मदपाटलग्ण्डेन । नर्तित-भ्रूलतेन नर्तने भ्रूवा एव लते यत्र तादृशेन । तव मुखमेव इन्दुः तेन भुवनत्रयं मर्दितुं जेतुम् अलं समर्थः । अत्र अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोपः तथा तदङ्गभूतयोः भ्रुवोर्लतात्वारोपः कपोल्योस्तु न कस्यापि आरोपः इति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकमाह—हरिपाद इति । शिरोलघ्नमहनुकन्याजलांशुकः शिरः चरणाग्रप्रदेशः, ध्वजाग्रप्रदेशश्च तत्र लग्ना आसक्ता या जहनु-कन्या भार्गीरथी तस्याः जलम् उदकमेव अंशुकं श्वेतपताका यम्य सः । अमुरानिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः अमुरेभ्यः निःशङ्का निर्माका बलि-विजयादित्यर्थः ये सुराः तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुरेव हरेः स्वामनस्य पादः जयति सर्वोत्कर्षेण वतते ॥ ८१ ॥

उदाहृतालंकारं निर्देशपूर्वकं विशदयति—विशेषणेति । विशेषणेन शिरोलघ्नेतिविशेषणेन समग्रस्य युक्तस्य केतो अमुरानिःशङ्कसुरानन्दो-

11. 79—रूपणारूपणाधयम् for रूपणारूपणाधयात् N;—रूपणा रूप-
धयात् V;—जायते ललित for ललित जायते

11. 81—सुरानन्दोत्सवो for सुरानन्दोत्सव N.

अहङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरो ॥ ७८
 स्मितपुष्पोज्ज्वलं ज्योत्स्नं च मृद्वहमिदं पुष्पम् ।
 इति पुष्पद्विरेफाणां मङ्गल्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥
 इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुग्धम् ।
 इति ज्योत्स्नोत्पलायोगाद्युक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

शेषः । तत्र च द्वयद्वयरूपकं त्रयद्वयरूपकं चतुरद्वयरूपकमित्यादीनि
 रूपकाणि भवन्ति । अद्वय अद्वयोः अद्वानां वा योगः ।
 अयोगस्तदभावः भिदाकरो भेदनिष्पादकौ । प्रार्थानर्थाकाङ्क्षाभ्यां
 योगौ भिदाकरो एतावन्तं वाक्यांशमन्यथा विवृण्वन्ति । तथा
 तेषु एकाद्वयद्वयद्वयादिरूपकेषु योगायोगौ भिदाकरो भेदकौ । तानि
 काणि योगायोगाभ्यां पुनः द्विप्रकाराणि भवन्ति इत्यर्थः ।
 आरोप्यमाणानां परस्परं युज्यमानः संबन्धः अयोगस्तदभावः ।
 १२ उदाहरणे स्पष्टीभविव्यति ॥ ७९ ॥

तत्रादौ युक्तरूपकमुदाहरति—स्मितेति । स्मितम्—

ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः मीष्टवान्वितैः ।

अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥

इत्युक्तलक्षणं तदेव पुष्पं तेन उज्ज्वलं कान्तिमत् । त्र्येले चञ्चले
 एव भृङ्गौ यत्र तत् । इदं मुखं शोभते इति शेषः । इति एवं पुष्पद्वि
 रेफाणां मुखावयवभूतयोः स्मितनेत्रयोः आरोपविषयभूतानां
 परस्परसंबन्धमुपगत्या इदं युक्तरूपकम् । अत्र अवयवत्वं नाम आधेयत्वं
 तन्मुखनिरूपितं स्मिते वर्तते इति स्मितस्य मुखावयवत्वं बोध्यम् ॥ ७७ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति—इदमिति । आर्द्रं प्रेमाद्रि स्मितमेव
 चन्द्रिका यस्मिन् तत् । स्निग्धे स्नेहपूर्णं नेत्रे एव उत्पले कनके
 यस्मिन् । ज्योत्स्नोत्पलायोगात् आरोपविषयभूतयोः चन्द्रिकाकमलयो
 अयोगात् परस्परविरोधितया असंबन्धान् इदम् अयुक्तरूपकम् ॥ ७८ ॥

ii 76—रूपकं यत्र for रूपयन्त्यत्र D.

ii 78—आवि for आर्द्रं M, Cs;—नेत्राम्बुज for नेत्रोत्पल M,
 ज्योत्स्नाम्बुजायोगात् for ज्योत्स्नोत्पलायोगात् M.

रूपणादङ्गिनोद्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।
 रूपरुं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥
 मदरक्तकपोलेन मन्यथस्त्वन्मुखेन्दुना ।
 नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥
 हरिपादः शिरोलघ्नजहनुकन्याजलाशुकः ।
 जयत्यमुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥
 विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्देदीदृशम् ।

विषमरूपकं लक्षयति—रूपणादिति । अङ्गिन प्रधानस्य रूपणात् तथा
 अङ्गानाम् अप्रधानानां रूपणारूपणाश्रयात् भावे घञ् आश्रयणादित्यर्थः ।
 १ तथा च कम्यचिदङ्गस्य रूपण कम्यचिदरूपणं तस्मान् । ललितं वैचित्र्येण
 मनोहरं विषमं रूपणारूपणविषम्यान् विषममंशकं जायते । यथेति
 उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ७९ ॥

उदाहरति—मदरक्तेति । मदरक्तकपोलेन मदपाटल्याण्डेन । नर्तित-
 भ्रूलतेन नर्तिते भ्रुवा एव लते यत्र तादृशेन । तत्र मुखमेव इन्दुः तेन
 १ भुवनत्रय मर्दितुं जेतुम् अल ममर्थः । अत्र अङ्गिनि मुने इन्दुत्व आरोपः
 तथा नदङ्गभूतयो भ्रुवाल्लेतास्वारोप कपोल्योन्मु न कम्यापि आरोपः
 इति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकमाह हरिपाद इति । शिरोलघ्नजहनुकन्याजलाशुकः
 शिरः चरणाग्रप्रदेश वजाग्रप्रदेशश्च तत्र लज्जा आमत्ता या जहनु-
 कन्या बागीरथी तस्या जलम् उदकमेव जशुक जेतपताका यस्य स ।
 अमुरनि शङ्कसुरानन्दोत्सवध्वज अमुरस्य नि शङ्का निर्भीका बलि-
 विजयादित्यर्थः ये मुरा तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वज केतुरेव हरे
 १ वामनस्य पाद जयति सर्वोत्कर्षण वर्तेते ॥ ८१ ॥

उदाहृताऽकार निर्देशपूर्वकं विशदयति—विशेषणेति । विशेषणेन
 शिरोलघ्नेतिविशेषणेन समग्रस्य युक्तस्य केतो अमुरानि शङ्कसुरानन्दो-

पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥

अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।

अत्र संदर्श्यते यस्माद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

गाम्भीर्येण समुद्रोसि गौरवेणासि पर्वतः ।

१ तत्सवध्वजस्य यत् ईदृशं रूपं विशेषणविशिष्टस्वरूपं . . .
मित्यर्थः पादे तस्य सपताक्रध्वजरूपस्य समर्पणात् विशेषणवि-
पदार्थस्यारोपात् सविशेषणरूपकमेतत् ॥ ८२ ॥

विरुद्धरूपकमाह—न मीलयतीति । त्वन्मुखेन्दुः तत्र . . .
पद्मानि न मीलयति न संकोचयति । नभोपि न अवगाहते नाक्रमति
१ केवलं मम अमूनां प्राणानां हरणाय कल्पते प्रभवति ।
१ पकत्वादिति भावः ॥ ८३ ॥

उदाहरणं विशदयति—अक्रियेति । चन्द्रकार्याणां . . .
वगाहित्वादीनां चन्द्रव्यापाराणाम् अक्रिया अविधानम् अन्यस्य च
१ भिन्नमृत्योः कार्य प्राणहरणरूपं तस्य क्रिया अनुष्ठानम् अत्र . . .
दाहरणे यस्मात् संदर्श्यते अत्र विरुद्धं विरुद्धसंज्ञकं रूपकम् ।
उपमानाभिन्नतया रूपितम्योपमेयस्य तत्कार्यकरणमेवोचितम् ।
१ एतत् तेन न क्रियते प्रत्युत तद्विरुद्धशीलस्य कार्यकरणादिदं विरुद्धम्
विरोधश्चात्र अनौचित्यरूप इति बोध्यम् ॥ ८४ ॥

हेतुरूपकमुदाहरति—गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्येण दुरवगाहाशयत्वेन

ii. 82—पादेन दर्शनान् for पादे तदर्पणात् D.

ii. 83—निभादयात् for न मीलयति R, V;—हरणाय व्यवस्थाति for
हरणायैव कल्पते D, —उच्यते for कल्पते Pn, J; वर्तते V;
वाचयति Cb.

ii. 84—अन्यकार्याक्रिया तत् for अन्यकार्यस्य च क्रिया D;—संदर्श्यते
for संदर्श्यते R, संदर्श्यते M;—यस्मात् संदर्श्यते तस्मात् for
अत्र संदर्श्यते यस्मात् D, —रूपम् for विरुद्ध Cb.

ii. 85—गुदत्वेनापि for गौरवेणापि D.

कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यममुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरिः ।

कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्राप्येसौरभम् ।

सखि वयताम्बुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

समुद्रोसि । गौरवेण सारवत्तया पर्वतः असि । लोकानां कामदत्वात्
शान्तिप्रदत्वान् कल्पपादपः कल्पवृक्षः स्वमसि । सर्वत्र हेतो
तृतीया ॥ ८५ ॥

उदाहरणं विवृणोति—गाम्भीर्येति । गाम्भीर्यप्रमुखैः गाम्भीर्यगौरव-
कामदत्तैः प्रस्तुतनृपः सागरः गिरिः कल्पद्रुमश्च क्रियते एतेषां आरो-
पविपर्याक्रियते गिरित्वादिभिः आरोप्यते इति भावः । अत्र गाम्भीर्या-
दिसाधारणधर्माणां हेतुत्वेन विन्यसनान् हेतुरूपकमिदम् । साहित्यदर्प-
णकाराण्णु (x. 37) —एकस्यानेकयोद्धेतुः यः स उद्धेतु उच्यते ।
इति उद्धेतुलक्षणं विधाय अत्र एकस्य प्रस्तुतस्य नृपस्य गाम्भीर्यादि-
विषयभेदेनानेकयोद्धेतुत्वादिसमुद्धेतुलक्षणकारमाहुः । परं हेतुशून्यस्थले
विविधारोपे उद्धेतुः हेतुपुरःसरे तु हेतुरूपकमिति उभयोर्भेदे सति
एतन् नैरुद्धेतु एव सामान्यतया सर्वत्र स्वीकृतः तथित्वमिति भाति ॥ ८६ ॥

श्लिष्टरूपकं दर्शयति—रानेति । राजहंसोपभोगार्हम् राजहंसो नृप-
श्रेष्ठः हंसविशेषश्च तेन उपभोगार्हं सभोगोचितम् । भ्रमरप्राप्येसौरभम्
भ्रमरी-कामुकैः भृङ्गैश्च प्राप्यं गृहणीयं सौरभं यस्य । सखि
दयिते तव वयताम्बुजं वयत्रमेव अम्बुजं भातीति शेषः । श्लिष्टरूपकम्
साधारणधर्मस्य श्लेषनिष्पाद्यत्वादिति भावः । साधारणधर्मप्रयोगाच्च
नोपमिति समासः ॥ ८७ ॥

ii. 85—कामदानाच्च for कामदत्वाच्च D.

ii. 87—भोगार्थे for भोगार्हे B;—भाति for इद D;—तदेतन् for
तवेति Rn;—the stanza is omitted by M.

इदं गान्धर्वेति । इति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ॥ ८८ ॥
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ॥ ८९ ॥
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।

उपमाकारकं गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।

उपमाकारकमुदाहरति - भगवति । गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।

गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।
 गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति गान्धर्वेति ।

॥ ८८—दर्शनं गौणं for दर्शनादौ न V. — व्यतिरेकश्चाभ्यां for न
 काव्य D; — रूपकं द्वितयं for रूपकद्वितयं V. II.

॥ ८९—मुखस्य for चन्द्रस्य P (evidently an oversight; the
 commentary gives the correct reading; the
 mistake is corrected in the reprint); — आचक्षते च
 मनोदय Cs.

अममप्रोप्यमां ब्रह्मदयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥

सुखचन्द्रस्य चन्द्रन्वमिन्धमन्योपतापिनः ।

अभी चन्द्रमा शब्दात् पीयते । अयं मन्दुगेवर्ती आपूर्णमण्डलः संपूर्ण-
विष्णुः स्वस्वगतचन्द्रमा स्वस्वगतचन्द्रमा मया पीयते । अत्र सुखशी-
लचन्द्रममां अमपूर्णममपूर्णस्वरूपं ब्रह्मयोगान् व्यतिरेकरूपकमेतत् ।
अयं च व्यतिरेकः उपमानाद्युपमेयम्योत्तरं दत्तयति । नायं ब्रह्ममाणी-
त्यतिरेकालङ्कारः तस्य माहदयमर्तानिपूर्वभेदपर्यवसानविषयत्वात् ।
अत्र रूपान्तेनाभेदमर्तयति । तदुक्तः—

शब्दोपात्ते प्रतीति वा माहदये वस्तुनोद्वयोः ।

तत्र यद्भेदकपत्ते व्यतिरेकः स उच्यते ॥ इति ॥ ९० ॥

आलेपरूपकं दर्शयति—सुखेति । हे मुन्दरि इत्थं मया प्रत्यक्षीकृतम्
अनिग्रहम् । अन्योपतापिनः अस्याः प्रतिनाशिका नामां उपतापिनः
समतापकस्य भान्दयतिशयेन तामा मात्मयोगं दद्यात् । ते सुखचन्द्रस्य चन्द्र-
स्त्वं न संवादि नानुगुणम् । यत् प्रमिद्वचन्द्रः सर्वेषामाहादकः तव सुखं
तु प्रतिनाशिकानां संतापकम् अतो न संवादि । अथवा अन्योपता-
पिनः अन्यः स्वतां भित्ति नायकोह तस्य उपतापिनः प्रणयकत्वे मधु-
गन्तिशून्यतया । अन्यत्वं सर्वं पूर्ववत् । अत्र अन्ये टीकाकारास्तु—इत्थ-
मितिपटः शक्यस्यास्य ब्रह्ममहात्मनश्चन्द्रनिन्दाबोधकत्वात्तद्वानन्तर्ये
सूचयति । इत्थं कमलमहात्मनेन अन्योपतापिनः परपीडयितुं यद्वा
इत्थमप्यत्र प्रतिनिदयमित्यर्थः । अन्योपतापिनः माहशविशेननमताप
कस्य चन्द्रस्य प्रमिद्वस्य चन्द्रः तव सुखचन्द्रस्य न संवादि न सुख्यते ।
सर्वेषामाहादकत्वेन परपीडयितुं तामागोशानि भावः इति विवृण-
यति । तत्र अन्योपतापिनः इति विशेषणमावादिशेषस्य चन्द्रस्य प्रतीति
संवादन्या । तदन्तः सामनेन विशेषणमात्रप्रयोगो विशेषप्रतिपत्ती
इति । इत्येतत् आलेपरूपकम् आलेपः प्रतिषेधोक्तिः तदुपादाननियतत्वात्
आलेपरूपकम् । अथवा आलेपः निन्दा तत्सिक्तेशानादिदमालेपरूपकम् ।
नायं व्यतिरेकः माहदयमर्तानिभावत्वात् । न वापहनति प्रस्तुतस्य

न ते सुन्दरि मन्वादीन्येतदाशेषरूपकम् ॥ ९१ ॥

मृगेन्द्रगणि ते गण्डि मां निर्देहति निर्देष्टु ।

भाग्यदोषान्मयैरेति तत् समाधानरूपकम् ॥ १३ ॥

मुख्यतः इकगर्हगोष्मिन् भूतान्तर्गते तत्र ।

१. निवेद्यतेऽपि । अथ निवेद्यतेऽपि न तु न प्रत्युतः आगेति
 स्यात् । प्रत्युतः प्रत्युतः प्रत्युतः प्रत्युतः प्रत्युतः प्रत्युतः
 अथ निवेद्यतेऽपि न तु न प्रत्युतः आगेति
 १. निवेद्यतेऽपि - अथ निवेद्यतेऽपि न तु न प्रत्युतः आगेति ॥ १. ॥

ममामानस्यकं कथयति—मुनेन्दुमिति । हे शशि ते मुनेन्दुः
निर्गमं कृत्वा । अथ भविता इत्यस्यान्त्यनामोभ्यना मानिना ।
अथम. तन्मनेर्देवि । माभ्यर्शनात् देवर्शनात्काल् इति एवं इत्ये
अथ १ इह ममामानस्यकम् ॥ ९३ ॥

[illegible][illegible]

1. 在 \mathbb{R}^n 中, 设 $\{x_1, x_2, \dots, x_m\}$ 是一组向量, 且 x_1, x_2, \dots, x_m 线性无关. 证明: 若 x_1, x_2, \dots, x_m 是 \mathbb{R}^n 的一组基, 则 $m = n$.

स्मात्तानृषं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥९३॥

नैतन्मुखमिदं पद्यं न नेत्रे भ्रमराविभा ।

एतानि केनराप्येव नैता दन्ताचिपस्तव ॥९४॥

मुख्यादित्वं निवर्त्यैवं पद्मादित्वेन रूपणात् ।

अत्र रम्यमिति लक्षणपरमयाहर्णाकृत्य यत्र रूपकरूपेण रम्यत्वं नास्ति
नत्र नायमन्वयः । यथा—नारीबाहुल्लास्यालीपरिरक्तः पुनः मुखा
इति । अत्र बाहो ललाटारोपे न वापि रम्यता । अपदपरमपतिपादनस्यैव
प्रत्यावात् इति पेगचन्द्रशर्माणः कथयन्ति । अम्बितुसाहरणे चम-
त्कृतिरिति परं बाहो ललाटारोपे रम्यता नास्तीति तदभिप्रायः
इति ध्येयम् ॥९३॥

तत्त्वापहनवरूपकं दर्शयति—नैतदिति । एतन्मुखं न इदं पद्यम् । इमे
नेत्रे न अपि तु भ्रमरी । एता दन्ताचिपः दन्तशान्तयः न किंतु केन-
राणि किञ्चिन्वा एव । नवेति सर्वत्र उपमेयेन संबध्यते ॥९४॥

उक्तोदाहरणं व्याख्याति—मुख्यादित्वमिति । मुख्यादित्वम् मुखत्वादिकं
मुख्यत्वेनैव दन्ताचिष्टरूपमुपमेयं निवर्त्यैव प्रतिषिध्यैव पद्मादित्वेन
पद्मत्वादिना पद्मत्वभ्रमरस्यैव भ्रमरत्वेन रूपणात् आरोपात् उद्गामिन-
गुणोत्कर्षम् उद्गामितः रूपशान्तरेभ्यः औत्तम्य नीतः गुणानामुत्कर्ष-
तादात्म्यारोपेण प्रस्तुतगुणानाम् आधिक्यम् यत्र तत् । तत्त्वस्य
यद्यर्थभूतस्य प्रस्तुतस्य मुख्यस्वरूपस्य अपहनत्वेन अपस्तुतपद्मा-
दिस्वरूपारोपेण प्रस्तुतिहनत्वेन रूपकम् इति तत्त्वापहनवरूपकम् । रूप-
शान्तरेषु केवल सामानाधिकरण्येन उपमेयोपमानानामभेददर्शनेन यावान्
गुणोत्कर्षः भवति अपि अधिकोत्र प्रतिषेधपूर्वकारोपेण इति उद्गामितगुणो-
त्कर्षव्यभिचिन् रूपके महदयवेद्यमस्ति । केचित्तु उद्गामितगुणोत्कर्षम् इत्य-
स्य उद्गामित स्फुटं दर्शित गुणोत्कर्षं प्रस्तुतस्य यत्रेति प्रस्तुतोपमेयस्य
गुणवर्णनरूपं तत्त्वापहनवरूपकस्य विशेष मन्यते । परं तदपेक्षया प्रथम-

ii. 93—नृष for लृष P, B, D,—रम्य for रम्य D, M.

ii. 94—न मुखम् for नैतन्मुखम् V,—इमे for इमे R, D (emended
इमे in the margin).

ii. 95—निवर्त्यैव for निवर्त्यैव P, R, V;—पद्मादित्वमिति वादः
त्वेन रूपणात् V, D.

वद्भासितगुणोत्कर्षं तत्त्रापह्नवरूपकम् ॥९५॥

न पर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपप्रयोरतः ।

दर्शिताशयः एव गरीयान् इति माति । नेयमपह्नुतिः तस्यां
धर्मनिषेधेन धर्मान्तरारोपः । यथा—न पद्मेपुः स्मरस्तस्य सहस्रं पर्य
१५मिति । कुवलयानन्देपि—शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिहन्
इति धर्मनिह्नवस्यले एव अपह्नुतेर्विषयो दांशतः । आ
प्रस्तुतस्य स्मरस्य पद्मेपुचरूपं धर्मं प्रतिषिध्य तस्मिन् सहस्रपरि
१८रोपः । अत्र तु धर्मिणं मुखादिकं प्रतिषिध्य धर्म्यन्तरस्य प
दिकस्यारोपः इति उभयोर्भेदः । केचित्तु सादृश्यप्रतीतिपूर्वकारोपो रूप
अपह्नुतौ तु सादृश्यप्रतीतिनिषिध्यतं सादृश्यप्रतीतिभिन्नमवलीयारोपे
२१सा । तथा च प्रकृते निषेधेपि सादृश्यप्रतीतिरस्त्येव इति अत्र सादृश्य
तिजीवितस्य रूपकस्यैव साम्राज्यम् । दर्पणकारास्तु (३. 32) —प्रकृतं
पिथ्यान्यस्यापन स्यादपह्नुतिः । इति सामान्यतः प्रतिषेधपूर्वकारोपे
२४पह्नुतिं कथयन्ति । तदपह्नुतिविषयपरिहारार्थं च रूपकलक्षणे—रूप
रोपितारोपो विषये निरप्यन्वे । इति विषयस्य विशेषणमुपन्यास्यनि
तन्मतेत्रापह्नुतिरेव ॥९५॥

रूपकमुपसहरति—न पर्यन्त इति । रूपकस्य उपमायाश्च विकल्पा
प्रकाराणां पर्यन्त परिसमाप्तिर्नास्ति । अत दिङ्मात्रम् उपमारूपकस्य
३५वाक्यमात्रं किञ्चिदिव दर्शनं कथितम् । अनप्येव दिशा धौरे साहित
शास्त्रयगन्ममनिमि अनुक्तमपि अकथित उपमारूपकविभागं अनु
मीयताम् उक्तीयताम् । तथा च भेदद्वयविशिष्ट परपरितमपि रूपको
४०एव । तदुक्तं प्रकाशकृता (P 72A) :-

नियतारोपणोपाय एवमारोप परम्य य ।

नन परागिन भिष्टे वाचके तदमात्रं वा ॥

11 65 उद्भासित गुणोत्कर्षं P, H, D, M, C.,—नप्यापह्नुति for
नप्यापह्नव (C, M, D) amended to नप्यापह्नव in the
margin)

11 95- The ३३४०३३ is omitted by M.—पर्यन्तो n for
पर्यन्तो D.—अपि for अति D)

दिङ्मात्रं दर्शितं धरि-

यथा—

विद्वन्मानमहंस वैरिफलसंकोचदीप्तपुते
 दुर्गामार्गणनीललोहित समिस्त्वीकारवैश्वानर ।
 सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावमीम प्रभो
 साम्राज्यं नरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥ इति ।

अत्र मानसमेव मानसम् कमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः
 १५ दुर्गामार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम् समितां युद्धानां स्वीकारः एव
 समिधा स्वीकारः सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः विजयः परपराभवः एव
 १७ विजयः अर्जुनः एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः ॥ भेदमात्रं यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दपदां सेतुर्विपद्धारिधेः
 पूर्वाद्रिः पत्रवालचण्डमहसौ लीलोपधानं धियः ।
 संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
 राजन् राजानि वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥ इति ।

११ अत्र जयादेर्भित्तशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाधारोपे भुजस्य आलानत्वाधारोपो
 मुख्यते । अपप्यदीक्षितान्तु अलिष्टशब्दनिबन्धनं मालापरंपरितमपि
 १२ दर्शयन्ति यथा(वि भा P 51)—

पर्यङ्को राजलक्ष्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गः
 संग्रामत्रासनाम्यन्मुरलपतियशोहंसलीलाम्बुवाहः ।
 मग्नप्रत्यर्धिवंशोत्थणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः
 स्वहृत्समासीविदहः समिति विजयते मालवास्तण्डलस्य ॥ इति ।

इदं चाधिकारारूढवैशिष्ट्यमपि भवति यथा—इदं धर्मं साक्षाद्विर-
 १० हितफलद्वयः शशधरः । इति । वैयधिकरणेपि भवति यथा—विदधे मधुप-
 श्रेणीमिह भूलनया विधिः । इति । इचिद्वैधर्म्येणापि यथा—सौजन्याम्बु-
 मरुत्सली मुजनता लेख्यपुमितिगुणः । इत्यादि । काव्यानुशासने (P.251)
 ११ अन्येपि भेदा हेमचन्द्रेण दर्शिताः । तथाहि अनेकविषय रूपकं यथा—
 यस्या बीजमहं प्रतिगुरुनरो मूलं ममेति प्रहो
 नित्यरश्मतिरिह दूरः सुतसुहृज्जात्यादयः पल्लवाः ।

रनुक्तमनुपीयताम् ॥९६॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

मन्थोदारपरिमहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गनिः

सा मे स्वच्चरणार्हणा परशुना तृष्णा लना लयनाम् ॥

१८ इदमेव अन्यैः उभयावयवत्वेन निर्दिश्यते । उदाहरणान्तरं यथा—

इन्द्रस्त्वं तव बाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणस्तम्भी ।

खड्गः कृतान्तरसना रसना च सरस्वती राजन् ॥ इति ।

१९ सहजावयवरूपकं यथा—

गजो नगः कुया मेघाः शृङ्गलाः पन्नगा अपि ।

यन्ता सिंहोपि शोमन्ते अमरा हरिणाम्बया ॥ इति ।

२० यथा वा—

पङ्कुरिअओट्टदलअं तक्खणविगलिअरुहिरमहुविच्छड्डं ।

उम्सण्णिदअण्णालं पडिअं फुट्टमण्णकैमरं मुहक्कमलं ॥

अत्र ओष्ठादीनां दन्तादीनां च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्सृष्ट-
२८ ण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयमावरूपितानां मुसपत्र-
कमलपक्षे च सहजत्वं गम्यते ।

२१ उभयावयव यथा—

अलिकुलकुन्तलभाराः सरसिजवदनाश्च चक्रवाककुचाः ।

राजन्ति हसरमना संप्रति चार्पाविलामिन्यः ॥ इति ।

२२ रशनारूपकं यथा—

किमल्यकरैर्लनाना करकमलैर्मृगहृदां जगज्जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योपिना मदनः ॥ इति ।

अत्र हि किमल्यकरैः करकमलैः कमलमुखैः मुखेन्दुभिरिति रशनान्तरेण
२५ शब्दानः मदनं उपलभ्यमानः नदर्थानां मनोभुवो जगद्विजये लतादि-
सम्बन्धान् कणभावमनुमापयति । एवमन्येऽपि विविधाः कल्पिताः प्रमेदाः
सन्ति । तेषु केचिदुक्तेषु अन्तर्भावनायाः केचित्तु वर्णनानुरोधेन
१० नतदनुपपन्नानामभिरुहनीयाः । विस्तरम्बु सरस्वतीकण्ठामरणे चतुर्यपरिच्छेदे
दृश्यः ॥ ९६ ॥

सुखं सुकृपाराभिर्नयनादृष्टगतिभिः ॥१००॥

विष्णुना विप्रमथ्नेन दानवानां विभ्रमयः ।

कापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता दृष्टव्यः ॥१०१॥

इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोऽपि ।

पावयथोद्दिश्यिष्यामः नानिचिन्तु नानि मयया ॥१०७॥

नृत्यन्ति निभृत्योरगदुं गायन्ति च कल्याणिनः ।

सुकुमारमिः मयकाद्वलभाजिभिः यो मयानुमनपुनः मयिहृदयन्देहः
 इयामलाः । अथ इयामलाः इति गुणवाचकपदेन दिशः इति पदम्ब
 तथा चतुर्थेण भुवः इत्यस्य च सर्वव्याप्य इह भुण्द्वयम् ॥ १०० ॥

द्रव्यदीपकमाह—विष्णुनेति । दिवसमध्येन विषादविषममाचरमा वि
विशेषेण विष्णुना दामनना यन्निभृतीना विमूलयः संपद आदि दीनः
सत्ये प्राप्तिता इत्यर्थः । तथा दीपकस्य हस्तादीना मिय सुने दि
व्यान नाः । अविताविमोय रीयादिसा इत्यर्थः आसक्तिम र्हेष । अत्र
विष्णुसङ्कल्प्य अतिशयवसमा द्रव्य दम् । सत्य दृष्टेयसङ्कल्प
वाक्यादिन्यायेन अनुपपद्येन वा अपरप्राप्तेति इति द्रव्यदीपकमाह ॥१०॥

उत्पत्ति आदिदीपकानि मध्यान्तदीपकानि दर्शयामः इति इति
 ज्ञानं ते—इत्यादीनि । इति पूर्वोक्तकारेण आदिदीपकानि उत्पत्ति
 वाक्यान्तरमेवमग्नान्तातिर्वायाण्युच्यमाना यदाया एवमवर्तते
 निवेदितव्याम् । एवम् अनेनैव प्रकारेण अन्यत्र परापूर्वगत्युच्यमाना
 निवेदनं मध्यान्तवाक्ययोरपि कानि च तानि दर्शयामः इति दर्शयामः ।
 तस्य तांनि यथा एतदुच्यमाणोदाहरणार्थम् ॥ १८८ ॥

[illegible]

2) 10) — ~~was~~ for you? for you are

11. 101—See for Rev. A. J.

[illegible]

जलं जलपरोद्वीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।

चलं च तद्वितां दाम बलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

त्वया नीलोत्पलं कर्णे स्मरेणास्त्रं शरासने ।

मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

अन्तर्वाक्यगतजातिदीपकमुदाहरति—जलमिति । जलधरैः मेघैः उद्वीर्णं
शान्तं जलं गृहजलम् गृहशिखण्डिनां प्रासादस्थितमयूराणां कुलं समूहः
। चलं चञ्चलं तद्वितां विधृतां दाम सन्धानम् एतत् त्रयं कुसुमधन्वनः
मदनस्य बलं सैन्यम् । अत्र बलमिति जातिवाचकेन अन्तर्वाक्यस्थितेन
पदेन वाक्यतये समन्वयात् एतत् अन्तर्गतं जातिदीपकम् ॥ १०५ ॥

अन्तर्दीपकं क्रियागतमुदाहरति—त्वयेति । त्वया कर्णे नीलोत्पलम्
स्मरेण शरासने अस्त्रम् मयापि मरणे चेतः चित्तम् एतत् त्रयं समं युगपत्
। कृतम् । भानिर्ना प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्र चरमवाक्यस्थेन
कृतमिति क्रियावाचकेन इतरवाक्यसंबन्धात् क्रियागतमन्त्यदीपकमिदम् ।
गुणद्रव्यगतमन्तर्वाक्यदीपकं श्रीमेघचन्द्रशर्माणः दर्शयन्ति यथा—

इदमुज्जृम्भते बिम्बं मानोऽप्रापयितुं जगत् ।

ममेव हृदयं चण्डि मुखं च तव लोहितम् ॥

अत्रान्तर्वाक्यगतं लोहितमिति गुणपदं वाक्यद्वयं दीपयति ।

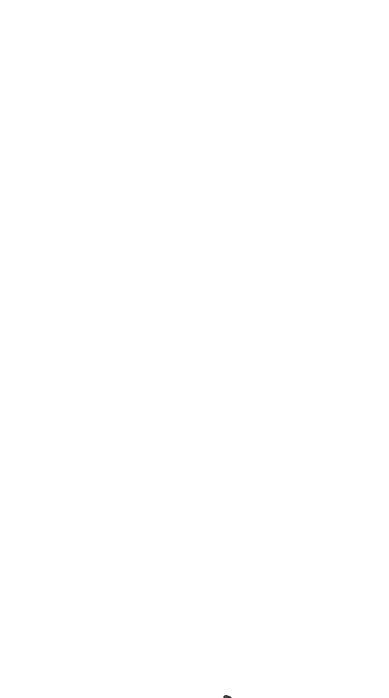
सत्यं दिशं संतपति सत्यं कर्षति वै रमान् ।

तमांसि तु निहन्तीति मार्गनीयोदयो रविः ॥

अत्र रविरिति द्रव्यपदं सर्वाणि वाक्यानि दीपयति । इति द्रव्यगतमन्त्यवा-
क्यदीपकम् । अत्र गुणगतान्तर्वाक्ययोदाहरणे ममेव हृदयं लोहितमित्यत्र
लोहितमारक्तम् अनुरक्तमित्यर्थः ॥ १०६ ॥

ii. 105—कुलं च शिखिनां कृतम् for कुलं गृहशिखण्डिनाम् V (marginal substitution).

ii. 106—नीलोत्पलं for नीलोत्पलं N, D,—स्मरेणु. for स्मरेणास्त्रं
D,—मया for मयापि D,—मरणे for मरणे Cb.

अवलेपयन्द्वागस्य धर्मयन्ति बलाहकाः ।

कर्षयन्ति च धर्मस्य मारुतोऽधृतशीकराः ॥१०९॥

अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।

क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥११०॥

इत्थाभोगभाशाना गृह्णाति कथांतर्था गणम् ।

आदये चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥१११॥

अनेकशब्दापादानान् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।

विरुद्धार्थदीपकमुदाहरति—अवलेपेति । बलाहकाः मेघाः अनद्वागस्य अवलेप दर्प धर्मयन्ति । मारुतोऽधृतशीकराः वायुक्षितबलवणाः । बलाहकावितोषणमेतत् । धर्मस्य धर्मस्य अवलेप कर्षयन्ति हनं कुर्वन्ति । अत हेतुमार्तोऽधृतशीकरा इति ॥ १०९ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—अवलेपेति । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे अवलेप-पदेन धर्मयन्तेन बलाहकपदेन धर्मयन्तेन च विरुद्धक्रिये कर्षयन्तः । कारण-रूपे संयुक्ते सामानाधिकरण्यं प्रापिते । एवं च विरुद्धक्रिययोर्कर्षयन्तः-कारणरूपयोरपि एवस्मिन् कर्तरि धर्मणि च संबन्धेन वैविध्यविशेषात् विरुद्धार्थदीपकमिदम् । एतच्च आदिवाक्यस्य अवलेपबलाहकपदाभ्याम् उत्तर-वाक्यसमन्ययात् आदिदीपकम् । तथैव च अवलेपम् इति गुणवाचकं बलाहक इति जातिवाचकम् इति गुणजातिगनयोस्तयोः संकरः ॥११०॥

एवार्थदीपकमुदाहरति इति । अग्रे जलधरावली मेघपदस्य आशाना दिशाम् आशानं विभक्त्यं दर्शयति । ज्योतिषा नक्षत्राणां गण-समूहं गृह्णाति अस्मिन् निगृह्णाति ते च जलधरावली अदत्ते हरति ॥ १११ ॥

उद् उदाहरणं विरुद्धयति - अनेकान् । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे यत्र जलधरावली अन्तर्ध कथयतेन त पदेन तथैव 'अद्य' अदत्तनक्षत्रं अनेक-शब्दे पादनात् । अनेकं बहव ये शब्दाः हरणहरणं जानक्यं वि-

१. १०९ - बलाहकाः मेघाः अनद्वागस्य \ १

२. ११० - कर्षयन्ति हनं कुर्वन्ति \

३. १११ - आशाना दिशाम् आशानं \

४. ११२ - अनेकं बहव ये शब्दाः हरणहरणं जानक्यं वि-

अनेनैव संबन्ध इति श्रुष्टार्थदीपकम् ॥११४॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

११४॥ अन्तर्भ्रमन्तीति क्रियया दीपनात् इदं श्रुष्टार्थदीपकम् । तत् हृद्यगन्ध-
बहा इत्यत्र शब्दशेषः अपरार्थशेषः ॥११४॥

दीपकमुपसंहरति—अनेनेति । अनेनैव प्रकारेण एकत्वान्वितेन

पदस्य वाक्यान्तरसमन्वयरूपवैचित्र्यमुपजीव्य विविधदर्शितरचनावैचित्र्येण
१ शेषाणामपि उक्तेष्वश्रुष्टानामपि विकल्पानां प्रकाराणाम् आवलिसंपुट-
प्रभृतीनाम् अवगतिः यथायथं निवेशो विधातव्या कर्तव्यः । तथा चोक्तं
२ भोजराजेन—

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ।

संपुटं रमना माला चक्रवालं च तद्विदाः ॥ इति ।

तत्र अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिः इत्येतानि आचार्यदण्डिना आवृत्य-
३ लङ्कारनाम्ना अग्रे एव दर्शितानि । ततः आवली यथा—

स्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वममि पवनस्त्वं हुतबह-

स्त्वमापस्त्वं व्योम स्वमु धरणिरात्मा स्वमिति च ।

परिच्छिन्नामेवं स्वयि परिणनां बिभ्रति गिरं

न विभ्रस्तत् तत्त्व वयमिह हि यत् स्वं न भवसि ॥ इति ।

४ संपुट यथा—

नवपल्लवेषु लोलनि घूर्णति विटपेषु चलति शिखरेषु ।

स्थापयति मन्तवकेषु चरणे वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥ इति ।

अत्र अशोकस्य नवपल्लवेषु वसन्तलक्ष्मीः लोलति अशोकस्य विटपेषु
५ वसन्तलक्ष्मीः घूर्णने अशोकस्य शिखरेषु वसन्तलक्ष्मीः चलति अशोकस्य
मन्तवकेषु वसन्तलक्ष्मीः चरणे स्थापयति इति संपुटक्रमेण मिथः
वसन्तलक्ष्मीरशोक इति पदे द्रव्यवाचिनी संबध्यमाने मिथः संब-
६ द्धे एव दीपयन् । तदेतत् संपुट नाम दीपकम् । रसनादीपकं माला-
दीपकं प्रायः समानमेव । तच्च मूले दर्शितेन

विकल्पानामनुगतिरित्यतः ॥ ११५ ॥

॥ इति दीपकसूत्रम् ॥

मयैवृत्तिः पदावृत्तिरुपपादयति ॥

दीपकस्यान एवेष्टपदकारणं यथा ॥ ११६ ॥

विकल्पानि कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ॥

मिति न पुन उदाहरणेन दर्शयाम । चर्यान्मिति न तथा ॥
११५ नम्यस्य माह दर्शनेनैव । इति दीपकसूत्रं दीपकसूत्रः ॥ ११६ ॥

दीपकनिरूपणानन्तरं नमजानीयमावृत्त्युदाहरणं यथापि—

इति । दीपकस्थाने दीपकसमूहे अथावृत्तिः पदावृत्तिः उभयावृत्तिः
११५ अत्रावृत्तिः अन्तर्गत्ययम् इष्टम् कविमिति शेष । यथेति उः
अर्थावृत्तिर्नाम एकस्य वाक्यार्थस्य पुन वाक्यान्तरेणोपस्थानम् ।
वृत्तिः एकस्मिन् वाक्ये स्थितानां पदानां पुनर्वाक्यान्तरे न
११६ स्थितिः । उभयावृत्तिः वाक्यार्थपदयोरुक्तगम्येन वाक्ये निर्दिष्ट
पुनरन्यत्रोभयोरुत्थितिः । दीपके वाक्यान्तरे अपि ॥ ११६ ॥
पूर्वावृत्त्यस्य पदम्यानुपदगोणान्वयनिर्वाहः अत्र न नादशवाक्ये क
११७ म्यार्थस्य वा पुनरुपादाने आवृत्तिरलङ्कार इति युक्तमेवाह दीपक
त्वम् अस्य दीपकस्थाने एव इष्टमिति । एतेन पदावृत्तिरुपपादय
कारस्य यमकादौ अतिप्रसङ्गः निराकृतः । यमकं हि द्वितीयं ॥ ११७ ॥
११८ अन्यवाक्यायपदमवन्धस्य अनुपपन्नत्वेन विवक्षितानुपपत्तिः ।
पूर्वावृत्त्यायपदम्यानुपदग उपयुक्तः नत्र यमकालङ्कारबाधेन पदावृ
त्तिरिति प्रेमचन्दोदाहरणम् । भोजगजस्य एव व्योपि अलङ्कार
११९ दीपकविशेषा एव इति मन्यते इत्यनुपपत्तेरुदाहरणमस्माभिः ॥ ११९ ॥

अथावृत्तिमुदाहरणम्— विकल्पानि । कदम्बानि कदम्बमुकुटानि

कुटजोद्गमा स्फुटन्ति पुष्पाविकासनोद्भिजा इव भवन्ति । कन्दम्य उ
११६ लन्ति पुष्पोद्गमेन विकसिता भवन्ति । ककुमानि अर्जुनवृक्षमुकुटानि

॥ ११५--अवगति for अनुगति P, R, अनुगति D

॥ ११६--एव च for इत्यपि P, R,--स्थान for स्थाने V, - तथा
यथा V

॥ ११७--वृक्षानि for कदम्बानि Rn,--कुटजोद्गमा for कुटजोद्गमा
R, V

विकल्पानामनुगतिविधानव्या विचक्षणः ॥११५॥

॥ इति दीपकचक्रम् ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि ।

दीपकस्थान एवष्टमलंकारत्रयं यथा ॥११६॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटनोद्गमाः ।

मिति न पुनः उदाहरणेन दर्शयामः । चक्रबाल्मपि न तथा

११५ नस्वरूपं प्राक् दर्शितमेव । इति दीपकचक्रं दीपकसंघः ॥११५॥

दीपकनिरूपणानन्तरं तस्मज्जानीयमावृत्त्यलंकारं लक्षयति

रिति । दीपकस्थाने दीपकप्रसङ्गे अर्थावृत्तिः पदावृत्तिः उभयावृत्तिः

११५ स्मृत्वा अलंकारवयन् दृष्टुं कविभिरिति शेषः । इति ॥११५॥

अर्थावृत्तिर्नाम एकस्य वाक्यार्थस्य पुनः वाक्यान्तरेणोपस्थापनम् ।

वृत्तिः एकस्मिन् वाक्ये स्थितानां पदानां पुनर्वाक्यान्तरे तेन

स्थितिः । उभयावृत्तिः वाक्यार्थपदयोरैकत्रगस्मिन् वाक्ये

पुनरन्यत्रोभयोरुभयानि । दीपके वाक्यान्तरे

पूर्ववाक्यस्यपदम्यानुपद्वेगेणान्वयनिर्वाहः अत्र तु तादृशवाक्ये

११५ म्यार्थस्य वा पुनरुपादाने आवृत्तिरलंकारः इति युक्तमेवोक्तं

न्यम् अस्य दीपकस्थाने एव दृष्टमिति । एतेन

कारस्य यमकारः अनियमद्वयः निगदतः । यमके हि

११५ अन्यवाक्यार्थपदमकथयन् अनुपपन्नत्वेन विवक्षितार्थानुपपत्तिः ।

पूर्ववाक्यार्थपदम्यानुपद्वेगे उपयुक्तं तत्र यमकालंकारवाधेन पदा

प्रकलङ्घितं प्रेमचन्द्रशेखरा । भोजगजम्बु एते तयोपि

११५ दीपकविशेषा एव इति मन्यन्ते इत्यनुपदमेव दर्शितमस्माभिः ॥११६॥

अर्थावृत्तिमुदाहरति विकसन्तानि । कदम्बानि कदम्बमुत्पत्ति

कुटनोद्गमा स्फुटन्ति पुष्पाविकसन्तादृशान् एव मवन्ति । कदम्बः

११५ इति पुष्पोद्गमेन विकसिता मवन्ति । कुटनानि

ii. 115- अवर्तते for अनुगति P, R, अनुमतिः D.

ii. 116- एव for इति P, R, स्थानं for स्थाने V;— तथा

ii. 117- कुटनानि for कुटनानि R, V

उन्मील्यन्ति च कन्दल्यो दम्यन्ति ककुमानि च ॥११७॥

उत्कण्ठयन्ति मेघानां माना वर्गं कल्यापिनाम् ।

युनां चोत्कण्ठयत्येष मानसं मकरध्वजः ॥११८॥

मित्रा विश्वं भवानप विदस्यवरोपनैः ।

विदस्यम्भरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥११९॥

दम्यन्ति । मातृद्वर्जनमिदम् । अत्र विषमन्तीत्यादिपदानि भिन्नरूपा-
ण्यपि लक्ष्यानि इति अर्थमाहृणोर्धादृगिरलंकारः ॥११७॥

पदावृत्तिमुदाहरति—उत्कण्ठेति । मेघानां माना मेघपदातिः कल्यापिनां
मयूराणां कन्दं मयूहम् उत्कण्ठयन्ति च्चदिरहाया उदधावं करोति । मक-
रध्वजः युगैषु युनां मरणानां मानसम् उत्कण्ठयन्ति मित्रासोऽस्तु कं विद-
धानि । मेघानोऽकम्पोर्दीपकत्वादिनि भावः । अत्र उत्कण्ठयतीतिपदस्य
उपपत्त्यं भिन्नार्थक्येन बह्वलं पदावृत्ति इति पदावृत्तिरलंकारः ॥११८॥

उग्रावृत्तिं दर्शयति—जिघेयि । अत्र मत्स्यलोके भवान् विश्वं मृमण्डलं
त्रिधा अवगर्भने अन्नं पृथिव्यामि विदमानं । ते रिपुवर्गं दिवं गतः मन् ।
रिपुष्टे मन्मथमरणदिनि भावः । अत्राशोभः उत्पद्यते । अत्र विदस्यतीति

धर्माक्षेपायमाक्षिप्तमद्गनागात्रमार्दवम् ।

कामुकेन यद्वैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥१२८॥

सुन्दरी सा ममेत्येव विवेकः केन जायते ।

प्रभामात्रं हि तत्र न दृश्यते न तदाश्रयः ॥१२९॥

धर्म्याक्षेपायमाक्षिप्तं धर्मा धर्म प्रभाद्वयम् ।

अनुज्ञायाश्च यद्रूपमत्पाश्र्व्य विवक्षता ॥१३०॥

चधुर्पी तव रज्यते स्फुरत्यधरपल्लवः ।

उदाहरणं योजयति—धर्माक्षेप इति । यदत्र एवम् उक्तं नैपुण्येन

कामुकेन तद्विरोधिना मार्दवाच्च न व्यथाकरणरूपेण कर्मणा अद्ग-
नायाः शुभाद्याः गात्राणां मार्दवम् आक्षिप्तं निषिद्धं सम्पादयं मार्दव-
धर्म्याक्षेपात् धर्माक्षेपः ॥१२८॥

धर्म्याक्षेपमुदाहरति—सुन्दरीति । सा प्रभाविशेषेण अनुवर्तमाना

सुन्दरी नायिका मम मदीया एव इत्येव विवेक- निवृत्तज्ञानं केन
जायते कथं जायते । ननु मन्वशादिपर्यं कथं भ्रान्तोर्मत्स्याह प्रमाणा-
मिति । हि यतः तत्र चञ्चल सर्वतः दृष्टिविधातेन प्रमाणा प्रभामात्रं

विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदेशेनान् ॥१४८॥

क्षणदर्शनविघ्नाय पक्षमस्पन्दाय कुर्यतः ।

प्रेम्णः प्रयाण ने द्रष्टि मया तस्यैष्टमिष्यते ॥१४९॥

अयं परवशाक्षेपो यन् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते यात्रान्यम्यार्थस्यापमुचनान् ॥१५०॥

सहिष्यं विरहं नाथ देवदृश्याञ्जनं मम ।

यत्राक्षेप प्रियानुसरणकृतयन्त्रस्य आक्षेप वैफल्येन निषेध इति यत्राक्षे-
पालंकारः ॥१४८॥

परवशाक्षेपमाह—क्षणेति । हे नाथ क्षणं पलमात्रं त्वद्दर्शनस्य वन्निरी-
क्षणस्य विघ्नः व्यत्ययः यस्मान्न तस्मै । पक्षमस्पन्दाय पक्षमणा नेत्रलोका
स्पन्दाय निमेषोन्मेषरूपाय कुर्यतः निमेषमप्यमहमानस्य प्रेम्ण

रोपाशेषोयमुद्रिक्तस्नेहनिर्यन्त्रितात्मना ।

संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निवार्यते ॥१५४॥

[मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्छिता ।

बुद्ध्वा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरंणागता भवान् ॥१५५॥

[इति तत्कालसंभूतमूर्छयाक्षिप्यते गतिः ।

कान्तस्य कातराक्ष्या यन्मृच्छांशेषः स ईदृशः ॥१५६॥]

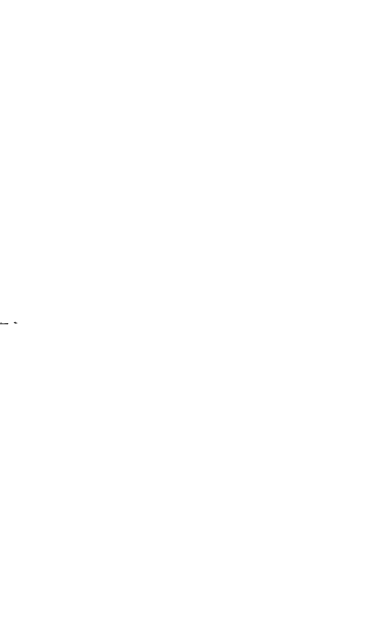
संज्ञार्थं धृतयनि—रोपाशेषोयमिति । उद्रिक्तः अतिशयस्य परां का

गतं यं यं प्रमातेन निर्यान्त्रत विह्वलीकृतः आत्मा अन्तर्याम्या मा नया मरब्धया संदर्शनकोपावेशया प्रियारब्धम् निषेधायमाणा प्रयाणं गमनं यत् यस्मान्निषिध्यते तस्मान् अयं रोपाशेषो रोपेण आक्षेप रोपाक्षेप । अस्मिन्नुदाहरणे निषेधो व्यङ्ग्यः ॥ १५४

मृच्छांशेषमुदाहरति —मुग्धेति । मुग्धा मुन्दरी कान्तस्य यात्रोक्ति

श्रवणादेव प्रयाणवचनश्रवणादेव न तु प्रयाणदर्शनान् मूर्छिता संज्ञायां बुद्ध्वा मृच्छापगमात् सज्ञा लब्ध्या प्रियं च दृष्ट्वा वक्ति । चिरं आगतो भवानिति । कथं निष्कालेन स्वमागतोमि । वृत्त्यर्थाय ॥ १५५ ॥

संज्ञार्थं धृतयनि ईदृशेति । इति एवप्रकारेण नन्वात्मसंभूतमूर्छां

विस्मयार्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मगः ॥ १६६ ॥

न स्तूपमे नेन्द्र त्वं ददामीति कदाचन ।

स्वमेव यत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिरोक्षपो हेन्वाक्षप इति स्मृतः ।

अनर्थेव दिशान्यापि विकल्पाः शक्यमहितुम् ॥ १६८ ॥

॥ इत्याक्षपचक्रम् ॥

प्रेयः सार्थान्तग्न्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन ।

३ पिबन्तमेतत् । प्रकान्तः प्रप्तुतः विस्मयः यन्निवार्यते । ॥ १६६ ॥

अतोयम् अर्थान्तेण ओक्षप अर्थान्तिगोक्षप ॥ १६६ ॥

हेत्वाक्षपमाह—न स्तूपमे इति । हे नेन्द्र त्वं ददामीति इति ।

कदापि न स्तूपमे जर्जरिते शय । यतः चद्धनं अर्थिनः प्रावृद्धाः

३ यत्वा आत्मीयमिति ज्ञात्वा गृह्णन्ति । अनन्त गतो लोकोपेतो ॥

माहान्यानिशयो ध्वन्यते ॥ १६७ ॥

आक्षेपान्तरकाम्यमवदति—उत्तानि । इत्येवमादि पञ्चदश

ओक्षप हेन्वाक्षप प्रप्तुतस्य नेन्द्रमन्त्रस्य ध्वमेव यत्वा गृह्णन्ति ।

३ हेतुमुपन्यस्य आक्षेपान्तिगोक्षप हेन्वाक्षप हेतुना आक्षेप हेन्वाक्षप

पर्य दर्शिते कारणोक्षेपस्तु कारणस्य आक्षेप न तु कारणेन ।

उभयोभय । अनर्थेव दिशा पद्धः ॥ १६८ ॥

इत्येतान् शक्यम प्रज्ञावाङ्मयिने ॥ १६८ ॥

अर्थान्तग्न्यास लक्षणात् । प्रेय इति । किंचन किमपि वस्तु

प्रप्तुतस्य उपन्यस्य तस्य प्रप्तुतस्य अनुपपन्नमानस्य समर्थस्य रूप

३ ने दर्शितकृत्वा ददामीति तत्र तत्र तस्य अन्यस्य क । इत्येवमादिने इति

तत्र त्वं न निवेश । ५ मन्त्रान्तस्य न प्र सिद्ध । इत्येवमादिने इति

१ ॥ १०० ॥ अर्थान्तग्न्यास ॥ १०० ॥

१ ॥ १०१ ॥ अर्थान्तग्न्यास ॥ १०१ ॥ अर्थान्तग्न्यास ॥ १०१ ॥

१ ॥ १०२ ॥ अर्थान्तग्न्यास ॥ १०२ ॥ अर्थान्तग्न्यास ॥ १०२ ॥

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

५ नात् । यथा—

प्रतिकूलतामुपगतं हि विधौ विकलत्वमिति षडुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनमर्तुरमृतं पठिष्यतः करसहस्रमपि ॥

अत्र सायंकालवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् अवलम्बनाय दिनमर्तुरित्युत्तरवा-
२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

अमुं विपरीतार्थान्तरन्यासमाह ॥ तथा च प्रस्तुतस्य पूर्वत्र परत्र वा यत्र-
कृत्रापि स्थितस्य अपस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यास इति कलितम् । अत्र

११ समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावः आदर्शणीयः इति प्रकाशका-
रादयः । कार्यकारणभावे तु तन्मते काव्यलिङ्गस्य विषयः । दण्डिना

तु काव्यलिङ्गो न स्वीकृतः अतः स उभयत्रापि अर्थान्तरन्यासे
१५ स्वीकरोति । स हि ज्ञापकः निष्पादकः समर्थयेति हेतुं त्रिधा विभजति

तत्र ज्ञापको अनुमानालंकारस्य विषयः निष्पादकः काव्यलिङ्गालंका-
रस्य समर्थकश्चाथान्तरन्यासस्य ॥ सामान्यविशेषभावोपि साधर्म्यवैधर्म्येण

१६ द्विधा भवति । ततश्च सामान्यं विशेषेण विशेषः सामान्येन स च
साधर्म्येण वैधर्म्येण च इति चतुर्विधोर्थान्तरन्यासः प्रकाशे उक्तः । उदा-

हरणानि तत्त एव ज्ञेयानि । यस्मिन् वाक्यार्थे न विशेषसामान्यभावः
२१ न वा कार्यकारणभावः तत्र साधारणधर्मयोरभिन्नत्वे प्रतिवस्तुपमा भिन्न-

योस्तयोर्विभक्त्यानुविध्यन्ते दृष्टान्तः । इमौ द्वावपि आचार्यदण्डिना उपमा-
यामिव अन्नभाविनी । एकौ हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्ज-

२२ त्नान्दो किरणेष्विवाङ्गु इत्यादौ तु अर्थान्तरन्यासद्वयस्य समृष्टिः
आचार्यदण्डिना मनेन ज्ञेया । तेन यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषा

स विकल्पाः । इति दीक्षितः त्रिभिर्लक्षितः विकल्पाकारः न पृथक् गण-
२३ नार्हतीति बोद्धव्यम् । उद्योतकागस्तु अनुपपद्यमानतया सभाव्यमान-

म्यार्थस्योपादानार्थं यत् अर्थान्तरन्यासं मोक्षान्तरन्यासः । दृष्टान्ते तु
सामान्यं सामान्येन विशेषेण विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः । माक्षानु

२४ व्याख्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः । इत्याह ॥ १६९ ॥

विस्मयार्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥ १६६ ॥
 न स्तूयसे नरेन्द्र त्वं ददासीति कदाचन ।
 स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥
 इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।
 अनयैव दिशान्यपि विकल्पाः शक्यमूहितुम् ॥ १६८ ॥
 ॥ इत्याक्षेपचक्रम् ॥

ज्ञेयः सार्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

३णिजन्तमेतत् । प्रकान्तः प्रस्तुतः विस्मयः यन्निवार्यते ।
 अतोयम् अर्थान्तरण आक्षेपः अर्थान्तराक्षेपः ॥ १६६ ॥
 हेत्वाक्षेपमाह—न स्तूयसे इति । हे नरेन्द्र त्वं ददासि
 कदापि न स्तूयसे जनैरिति शेषः । यतः त्वद्धनं अर्थिनः प्राचक्षते ।
 ३मत्वा आत्मीयमिति ज्ञात्वा गृह्णन्ति । अनेन राज्ञो लोकोत्तरो
 माहात्म्यातिशयो ध्वन्यते ॥ १६७ ॥

आक्षेपालकारमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादिः
 आक्षेपः हेत्वाक्षेपः प्रस्तुतस्य नरेन्द्रस्तवस्य स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति
 ३हेतुमुपन्यस्य आक्षेपात् निषेधान् हेत्वाक्षेपः हेतुना आक्षेपः
 पूर्व दर्शितः कारणाक्षेपस्तु कारणस्य आक्षेपः न तु कारणेन
 उभयोर्भेदः । अनयैव दिशा पद्धत्या अन्यपि विकल्पाः भेदाः
 ३कल्पितः शक्यम् प्रज्ञावाद्भिगिति शेषः ॥ १६८ ॥

अर्थान्तरन्यासं लक्षयति ।—ज्ञेय इति । किञ्चन किमपि वस्तु
 प्रस्तुत्य उपन्यस्य तस्य प्रस्तुतस्य अनुपपद्यमानतया संभाव्यस्य सा
 ३मोपपातिकत्वेनोपपादनं तत्र समर्थस्य अन्यस्य कस्यापिद्विप्रस्तुतस्येति सू
 तम् न्यासः निषेधः । सोऽयमप्रस्तुतस्येति प्रायिकमेतत् वैपरीत्येनापि

ii. 166—गर्भमिणः for गर्भमण V.

ii. 167—स्तूयसे for स्तूयते V;—स्तूयते D;—कदाचन i
 कदाचन N, V.

iii. 168—अन्यपि विस्मयः for अन्यपि विस्मयाः P, R, D,—विस्मये i
 विस्मयाः V;—शक्यम् (s) for शक्यम् P, R, D.

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

। ५नात् । यथा—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधी विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनमर्तुरस्मत् पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

अत्र साधनकालगणनस्य प्रस्तुतत्वात् अवलम्बनाय दिनमर्तुरित्युत्तरवा-
 १५प्यर्थः प्रस्तुत समर्थः पूर्वाध्यायार्थः तत्समर्थः । भोजराजस्तु
 अमुं विपरीतार्थान्तरन्यासमाह ॥ तथा च प्रस्तुतस्य पूर्वत्र परत्र वा यत्र-
 १२वृत्तापि स्थितस्य अप्रस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यासः इति फलितम् । अत्र
 १३समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावः आदरणीयः इति प्रकाशका-
 रादयः । कार्यकारणभावे तु तन्मते काव्यलिङ्गस्य विषयः । दण्डिना
 तु काव्यलिङ्गो न स्वीकृतः अतः स उभयत्रापि अर्थान्तरन्यासं
 १४स्वीकरोति । स हि शापकः निष्पादकः समर्थश्चेति हेतुं त्रिधा विभजति
 तत्र शापको अनुमानालंकारस्य विषयः निष्पादकः काव्यलिङ्गालंका-
 रस्य समर्थक्यार्थान्तरन्यासस्य ॥ सामान्यविशेषभावोपि साधर्म्यवैधर्म्येण
 १५त्रिधा भवति । ततश्च सामान्यं विशेषेण विशेषः सामान्येन स च
 साधर्म्येण वैधर्म्येण च इति चतुर्विधोर्थान्तरन्यासः प्रकाशे उक्तः । उदा-
 हरणानि तत एव ज्ञेयानि । यस्मिन् वाक्यार्थे न विशेषमामान्यभावः
 १६न वा कार्यकारणभावः तत्र साधारणधर्मयोरभिन्नत्वे प्रतिवस्तुपमा भिन्न-
 योम्नयोर्विभ्वानुविभ्वत्वे दृष्टान्तः । इमौ द्वावपि आचार्यदण्डिना उपमा-
 योमेव अन्तर्भावितौ । एको हि दोषो गुणमनिपाते निमज्ज-
 १७न्तीन्द्रो किरणेष्विवाङ्गु इत्यादौ तु अर्थान्तरन्यासद्वयस्य ससृष्टिः
 आचार्यदण्डिनो मतेन ज्ञेया । तेन यस्मिन् विशेषमामान्यविशेषा
 स विकम्बराः । इति दीक्षितादिभिर्लेखिते विकम्बरालंकारे न पृथक् गण-
 १८नामर्तुर्नानि बोद्धव्यम् । उद्योतकारास्तु अनुपपद्यमानतया सभाव्यमान-
 स्यार्थस्योपादानार्थं यतः अर्थान्तरन्यास्यते तस्यार्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते तु
 सामान्य सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः । साक्षान्त
 १९न्यास्यादिरनभिधानादनुमानतो भेदः । इत्याह ॥ १६९ ॥

हुताशनमतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

क्षिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम् ।

मलिनाचरितं कर्म सुरभेनन्वसामतम् ॥ १७८ ॥

कुमुदान्यपि दाहाय किमङ्ग कमलाकरः ।

इदमर्थनान् सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्र च समर्थके हुताशन-
मतिनिधी दाहकत्वस्य समुचितत्वात् युक्तात्मायमर्थान्तरन्यासः ॥ १७७ ॥

युक्तायुक्तमुदाहरति—क्षिणोत्विति । शीतांशुः शीतकिरणो मृगाङ्गु-
मां कामं पर्याप्तं क्षिणोतु दिनम् । पर वसन्तः माधवः मां किं दुनोति
कथं पीडयति । नैतद्युक्तमिति सामान्येन दर्शयति । सुरभेः धेष्टस्य
वसन्तस्यापि मलिनाचरितं मलिनैः पापराचरितं तथा मलिनेन कलङ्कितेन
चन्द्रेणाचरितं कर्म परपीडकत्वम् असाप्तम् अयुक्तम् । अत्र
सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्रोक्तस्य सुरभेरपकृष्टकर्माचरणे
युक्तेन अयुक्ताचरणम् युक्तायुक्तता तन्नामार्थान्तरन्यासः ॥ १७८ ॥

विपर्ययं दर्शयति—कुमुदान्यपि । विरहिण्या उक्तिरियम् । कुमुदा-
न्यपि चन्द्रविकारमिति कमलान्धाप दाहाय जायन्ते । अपिशब्देन शीतां-
शुगणिनां तेषां दाहकत्वमन्याध्यास्यदमिति चिन्तितम् । अथ कमलाकरः
सूर्यविकारमिदमनृद दाहाय भवेत् इति किं वक्तव्यम् । जगद्दाहकसूर्या-
युक्तत्वेन तस्य विरहिजनदाहकत्वं नाध्यास्यदम् । उक्ताधर्मेवार्थान्तरेण
दर्शयति तेन । इन्द्रगोक्षेषु इन्द्रपञ्चषु रश्मिषु सत् सूर्यगणं सूर्यपञ्च मृदु न
भवेत् । अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्र समर्थकत्वात् कुमुदे
अयुक्तकारिणा कमले युक्तकारिणा इति अयुक्तयुक्तकारिणा । तथा च
अयुक्तं च युक्तं च अयुक्तयुक्तं च तस्य कारिणा इति समाम् । एतानि
सर्वान्यपि साधर्म्योदाहरणानि । वेधस्येण यथा—

वक्षोजकुम्भनिबद्धनिताजनानां

शीघ्रमर्तना विनिहतं मदराजपुत्री ।

न हीन्दुगृध्रेषूप्रेषु सूर्यगृहो मुदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

॥ इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

तापं पितुः स्वमहरत् तरलोर्मिहस्तै-

रन्यं न याति हि विभूतिरपत्यमाजाम् ॥

अत्र सामान्येन अपत्यमाजां विभूतिरन्यं न याति इति

महाराजपुत्री तापं पितुरहरत् इति विधिमुखस्य वाक्यार्थस्य

वैधर्म्येणामर्थान्तरन्यासः ॥ १७९ ॥

व्यतिरेकं लक्षयति—शब्दोपात्त इति । द्वयोर्वस्तुनोः अर्थात्

नोपमेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मवाचकेवा

बोधिते प्रतीते वा तुल्यसमादिशब्दप्रयोगे लक्षणया ज्ञाते

साधारणधर्मवाचकस्यानुपादाने व्यञ्जनयावगते सति तत्र सादृश्ये

णया सादृश्यसंबन्धिनोः प्रतियोग्यतुयेगिभूतयोरुपमानोपमेययोः

कथनं केनचिद्धर्म । विशेषेण उपमानादुपमेयस्योत्कर्षाय

स व्यतिरेकः भवतीति शेषः । स च धर्माविशेषः कचिदुक्तः

मेति व्यतिरेकस्य चानुर्विध्यं मम्मटाचार्यैः वर्णितम् । तथैव

उपमानोपमेययोर्भेदकथनं च सादृश्यप्रतिषेधेनैव प्रायो भवति । स

प्रतिषेधः कचिन् भेदवाचिभिर्नानादिभिः कचिच्च विरुद्ध

पादनमात्रेण समवति कचिच्च तात्पर्यार्थपर्यालोचनया भवति ।

सर्वमुदाहरणेषु दर्शयाम । कंचिन् उपमानादुपमेयस्य भेदकथनं

मेयस्योत्कर्षकत्वनवदपकर्षकत्वेनापि व्यतिरेकः मन्यन्ते उदाहरन्ति च

शीघ्रं शीघ्रापि शर्मा भूयो गूयोभिवर्धते नित्यम् ।

विग्रहः प्रसीद मुन्दरि र्याधिनमनिर्वातं मानं तु ॥

अथ उपमेययोर्वनम्यापमानचन्द्रापेक्षया अपकर्षः । परं नैतदाचार्यदीर्घ

मनसः । उदाहरणेषु नादृशमन्त्रादाहरणस्यानुपलम्भान् । तथैव मम्मटः

जगत्तथादयोपि उपमानादुपमेयस्य व्यतिरेकः आधिक्यं तेन भेद

कचिन् नहि समव जगत्तथादयोपि अपकर्षं तु न तथैव ।

तत्र यद्वेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥

धैर्यलावण्यगाम्भीर्यममुर्विस्त्रमुदन्वतः ।

गुणस्तुन्योसि भेदस्तु वपुर्वेदशेन ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं धर्मैकप्रवर्तिना ।

मतीतिविषयमात्रभेदस्याभयवर्तिनः ॥ १८२ ॥

अभिषवेला गम्भीरावभ्युराशिर्भवानपि ।

असावञ्जनसंकाशस्त्वं तु चार्मीकरण्युतिः ॥ १८३ ॥

उक्तोदाहरणे व्यतिरेकविषये तु तेषामेवमाशयः । तथाहि अत्र

उपमेये योक्ते स्वर्याधिपत्यमपेक्षितम् । अतः आत्येवोपमानादुपमे-

यस्याधिपत्यम् । व्यतिरेकेस्मिन् भेदकथनं विशेषेण अपेक्षते तेन गुणमिव

चन्द्रः इति मतीपे उपमानीकरणमयुक्तस्याधिपत्यस्य गम्यत्वेपि विंश-

पतस्तद्वेदकथनाद्भावासातिव्याप्तिः इति ॥ १८० ॥

व्यतिरेकसामान्यलक्षणमभिधाय तत्प्रभेदान् दर्शयति । तत्रादौ एक-

व्यतिरेकमाह—धैर्येति । धैर्यं धृति अबाधस्य च स्वावर्ण्य सौंदर्य लक्षण-

मयत्वं च गाम्भीर्यम् गूढाशयत्वं गभीरत्वं च एते प्रमुखा येषु ते गुणैः

सारसत्यादिभि उदन्वत महोदधे त्व तुन्योसि भेदस्तु वपुर्व्य तूने रद्वीरेण

अतिमन्दस्वरजन्यवदनयता वपुषा दार्मीरणवाति ॥ १८१ ॥

इत्येकेति । एकत्र उपमेये एव वानना स्थितेन धमण मुन्दस्वरज्यत्वं

रूपेण अभ्यवर्तते । उपमेयैवमवर्तते । धर्मैकप्रवर्तिनोऽपि तेन भाव

भेदस्य वैधर्म्यस्य धर्मैकप्रवर्तिनोऽपि तेन भाव

रेक । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते ।

एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते ।

एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते ।

एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते ।

एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते ।

एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते ।

एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते ।

एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते ।

एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते ।

एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते । एकमात्रमवर्तयते ।

उभयव्यतिरेकोयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

काष्ण्यं पिशङ्गता चेति यत् पृथग्दर्शिताविह ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रश्च दुर्वारी महासत्त्वौ सतेजसौ ॥

इयता युवयोर्भेदः स जडात्मा षडुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

उभयेति । अयं उभयव्यतिरेकः यत् यत उभयोः उपमानोपमेयौ भूतयोः समुद्रनृपयोः भेदकौ भेदसाधनभूतौ गुणौ काष्ण्यपिशङ्गताश्चैव त्रययुक् दर्शितौ स्तः । अत्रादि विरुद्धधर्मोपादानेन भेदप्रतीतिः ॥ १८४ ॥

सश्लेषव्यतिरेकमुदाहरति—त्वमिति । त्वं समुद्रश्च दुर्वारी त्वमतमिषः नीयः स च अवयवजलवेगः । त्वं महासत्त्वः महासामर्प्यवान् स महाजन्तुविशिष्टः । त्वं सतेजसः शुतिमान् स च वाढवामिषिशिष्टः । अयं तु युवयोर्मध्ये भेदः सः समुद्रः जडात्मा मूलेः इत्ययोर्भेदः जलस्वरूपः क्षीतलश्च । भवान् षट्पदः चतुरः तीक्ष्णश्च ॥ १८५ ॥

स इति । स एष उपरि दर्शितः व्यतिरेकः श्लेषरूपत्वात् जडात्मा षट्पदः इति छिष्टपदेन वैधर्म्यदर्शनात् श्लेषस्वरूपत्वात् सश्लेषः एतत्तत्त्वं इति गृह्यतां आनीद्वि । अभ्यस्यमानं छात्रं प्रति उक्तिरियम् । न साधारणधर्मयाचकदुर्वारादिपदानामपि छिष्टत्वात्तेनास्य सश्लेषता वाच्या । तैर्विशेषणैः सादृश्यबोधात् वैधर्म्यावबोधे तेषामसंबन्धात् । वैधर्म्यधर्मकृतिपदानेन व्यतिरेके वैधर्म्यविशेषणं छिष्टे एव सश्लेषव्यतिरेकस्वीकृत्य युक्तवान् । अपरं च साधर्म्योपपादकविशेषणश्लेषस्वीकारे सर्वत्र व्यतिरेकः

ii 184—वे.मौ for वे.न P, II, वे.नी V, —पुण्यत्वेन दर्शितौ for पुण्यत्वेन दर्शितौ Bn.

ii 185—दुर्वारी for दुर्वारी V, —दवाय for इयता V, अयं तु P, II, —जडात्मा for जडात्मा V, —नवादि भवनः कथं जडात्मा कावरी for इयता युवयोर्भेदः स जडात्मा षडुर्भवान् given by B as variant is nothing but a change proposed by P.

ii 186—एष for एष D, —एतत् for एतत् D, —एतत् for एतत् Bn.

साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्शयंतं तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥

स्थितिमानपि धीरोपि रत्नानामाकरोपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनो मकरालयः ॥ १८७ ॥

बद्धपि महीं कृत्स्नां सद्यैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद्भुजंगानां शेषस्त्वच्चां निकृष्यते ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोयमीदृशः ।

सक्षेपत्वापत्तिर्दुर्वारा भवेत् । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विशेषणद्वयस्य निष्पत्तम् ।
१ कचिदेकतरनिष्पत्तिविशेषणोपि अयं भवति । एवं स्थिते सप्रपञ्चमुपपाद्य
पुनर्भेदद्वयं दर्शयति साक्षेप इति । आक्षेपः विरुद्धधर्मोपन्यासेन सादृश्य-
प्रतिषेधः । सहेतुः हेतुश्चात्र हेत्वर्थबोधकपञ्चम्यन्तपदरूपः । तेन हेतु-
१ भूतविशेषणेः प्रतिषेधः साध्यते चेत् सत्र सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

साक्षेपमुदाहरति—स्थितिमानिति । मकरालयः समुद्रः स्थितिमानपि
अनुजितमर्यादोपि धीरोपि प्रशान्तोपि रत्नानां महार्पणानां सद्यै-
१ रत्नानां च आकर उत्पत्तिस्थानमपि मन् मलिन इति तव कक्षां साधर्म्यं
न यात्येव । अत्रोपमानगतेन मालिन्यरूपधर्मेण नृपसादृश्याक्षेपः । तेन
च नृपम्यात्कर्ष इति साक्षेपव्यतिरेकः । अप्राक्षेपो नप्रा वाच्यः ॥ १८७ ॥

सहेतुव्यतिरेकमुदाहरति—बद्धपि । सद्यैलद्वीपसागरा कृत्स्ना महीं
बद्धपि भारयत्यपि भक्तज्ञाना मर्पणा जाराणा च भक्तभावात् नृभ्यामि-
त्यात हेतोः । शेष अनन्त एव निकृष्यते एव नृभ्या निकृष्टाक्रियते ।
अत्र भुजङ्गवर्तिन्यरूपधर्मस्य उपमेयपक्षस्य उरसः नागस्य पक्षधेतुत्वात्
अयं सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

प्रतीयमानसादृश्योप्यस्ति सोऽनुविधीयते ॥ १८९ ॥

त्वन्मुखं कमलं चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १९० ॥

अञ्जुविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेश्वरम् ।

इदं तु नयनद्वन्द्वं तत्र तद्वृणभूषितम् ॥ १९१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

तत्स्वरूपोऽस्ति । अत्र केचित् शब्दोपादानेन यत्सादृश्यं व्यतिरेक इति समासं दर्शयन्ति । परं प्रतीयमानसादृश्येत्युत्तरपदमत्रैक्यसंपादनाय प्रथमार्थ एव ज्यायान् ॥ प्रतीयमानं सादृश्यं यत्र तादृशं व्यतिरेकः अस्ति । स अभिधीयते मया निवेद्यते ॥ १८९ ॥

प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखमिति । त्वन्मुखं कमलं च द्वयोरपि अनयोः भिदा एवं भेदः । तं भेदमेव दर्शयति—कमलमिति । कमलं जलसंरोहि जलजमित्यर्थः । त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयं त्वत्तु उपाश्रयः आधारः तस्य तत् । अत्र विभिन्नाश्रयत्वेन कविप्रसिद्धं कमलमुखसादृश्यं प्रतिपिद्यते । समानधर्मस्यात्राकथनात् प्रतीयमानसादृश्यत्वं बोध्यम् ॥ १९० ॥

विरुद्धधर्मेण प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं दर्शयति—अञ्जुविलासमिति । मृगेश्वरं हृग्निनयनम् अञ्जुविलासं मृदुतिनर्तनलीलाशून्यम् तथा अस्पृष्टमदरागं मदिरासंवनोद्भूतलोहितवर्जितम् । इदं तु तत्र नयनद्वन्द्वं तत्र मृदुविलासमदरागरूपौ नाभ्यां भूषितम् । अत्रापि उपमेयगतगुणविशेषेण कविप्रसिद्धं मृगनयनसादृश्यं निरूप्यते ॥ १९१ ॥

उदाहरणद्वयव्ययोजनं दर्शयति—पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्मिन् त्वन्मुखसादृश्ये भेदमात्रोक्तिः केवलं भेदमयं कथनं न तु उपमेयोत्कर्षस्योक्तिः । अत्र त्वदुपाश्रयमित्यनेनोत्कर्षो व्यङ्ग्यः । तथा च तत्र भेदः कारणभेदाद्विज्ञेयः । ननु जलसंरोहि इत्यनेन जलसंरोहि इति प्रतीतिः कमल

प्रतीयमानसादृश्योप्यस्ति सोनुविधीयते ॥ १८९ ॥

त्वन्मुखं कमलं चेति द्वयोरप्यनयोभिदा ।

कमलं जलसरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १९० ॥

अम्रविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेशनम् ।

इदं तु नयनद्वन्द्वं तव तद्वणभूषितम् ॥ १९१ ॥

पूर्वास्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

तत्स्वरूपोस्ति । अत्र केचित् शब्दोपादानेन यत्सादृश्यं तत्तत्
व्यतिरेक इति समासे दर्शयन्ति । परं प्रतीयमानसादृश्येत्युत्तरपदसमा-
स्यसंपादनाय प्रथमार्थ एव ज्यायान् ॥ प्रतीयमानं सादृश्यं तदु-
प्यतिरेक अस्ति । स अभिधीयते मया निवेद्यते ॥ १८९ ॥

प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखमिति । त्वन्मुखं
च द्वयोरपि अनयोः भिदा एवं भेदः । तं भेदमेव दर्शयति—कम-
लमिति । कमलं जलसरोहि जलजमित्यर्थः । त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयं त-
दुपाश्रय आधार तस्य तन् । अत्र विमिलाश्रयत्वेन कविर्मा-
कमलमुखमादृश्यं प्रतिषिध्यते । ममानपमस्यात्राकथनात् प्रतीय-
सादृश्यत्वं बोध्यम् ॥ १९० ॥

विहृदयमेण प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं दर्शयति—अम्रविलासमिति ॥
मृगेशनं दृग्निनयनम् अम्रविलासं स्रक्कटिनतंतललाश्रयम् तथा अस्पृष्टम-
दरागं यदिगंगदनाङ्गनलोहिवर्जितम् । इदं तु तव नयनद्वन्द्वं तौ मुख-
स्यविलासमदरागरूपौ नाभ्यां भूषितम् । अत्रापि उपमेयगतगुणविशेष-
कविप्रसिद्धं मृगनयनमादृश्यं निषिध्यते ॥ १९१ ॥

उदाहरणद्वयप्रयोगेन दर्शयति पूर्वमिति । पूर्वास्मिन् त्वन्मुखवि-
शुद्धदृग्णे भेदमात्रोक्तिः केवलं भेदस्य कथनं न तु उपमेयोत्कर्षस्योक्तिः ।
तत्र त्वदुपाश्रयमित्यनेनोक्त्या व्युत्पद्यते । तथा न तत्र भेदः काल-
भेदादिति । ननु अदरागोऽपि इत्यनेन अदरागोऽपि इति प्रतीते कमलस्य

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः सदृश्यते ॥ १९२ ॥

त्वन्मुखं पुण्डरीकं च फुल्ले गुरभिगन्धिनी ।

भ्रमरमरमम्भोजं लोलनेत्रं सुखं तु ते ॥ १९३ ॥

चन्द्रोपमम्भोजं तसो हंसोपं तोयभूषणम् ।

जटोपादनत्वम् अजटोपादनत्वं च मुख्यम् अत उत्कर्षः शब्द एव इति चेन्न तथाविधभङ्गे तात्पर्याभावात् । अस्मिन् अव्यवहितोदाहरणे आधिक्यदर्शने तद्वृणमपितम् इत्यनेन गुणाधिस्यम्य कथनं न तु साधारण-विशेषणमहिता केवलसादृश्यप्रतीतिः । भेदश्च विरुद्धधर्मवत्त्वेन प्रतीयते न तु शब्देनाभिहितोऽस्मि । पूर्वादाहरणे कारणभेदाद्वेदः अस्मिन्नादाहरणे विरुद्धधर्माध्यासेन इति बोध्यम् ॥ एतावता विरुद्धधर्मापादानेन नञादिना वा सादृश्यप्रतिषेधेन परिसफुटः भेदव्यतिरेको दर्शितः । इदानीं सदृशभेदकेन भेदव्यतिरेकं दर्शयति—सदृशेति । सदृशव्यतिरेकः सदृशेन भेदकेन व्यतिरेक भेद सदृशव्यतिरेकः इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

शब्दोपादानमादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखमिति । त्वन्मुखं पुण्डरीकं कमलं च फुल्ले विक्रमिन् एकत्र स्मितलक्ष्म्या अन्यत्र दलविक्रमिन् नद्या नृगभि घ्राणतर्पकं गन्धं मुखाय ययोभते । फुल्लत्वगुराभि-गन्धन्वयो साधारण्येन सादृश्यमत्र शब्दोपादानम् । त्वं सादृश्यं स्थिरीकृत्य सदृशभेदकत व्यतिरेकं दर्शयति—अमरमंजरी । अम्भोजम् अमरमंजरी-अमलं अमरा यस्मिन् न । ते मुखं न लोलनेत्रं लोलं विलामचक्षते नेत्रे यस्मिन् न । नेत्रं अमरनेत्रं भेदके ते च अमराचाशत्यरूपधर्मेण समाने इति सदृशाभ्यां ताभ्यां भेद सदृशव्यतिरेकः ॥ १९३ ॥

शब्दानुपादानमादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरणद्वयेन उदाहरति—चन्द्रोपादानम् । अयं चन्द्रः अम्भोजेन च विषयभूषणम् । त्वं तोयभूषणम् । जलशोभासिपादश्च । नद्यश्च इदं नमः नक्षत्रमालां तागमालाविभूषितम् । इदं एव उत्फुल्लकृम्वं विक्रमिनारविन्दम् । अत्र चन्द्रोपादानं सादृश्यं

नमो नक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १९४ ॥

प्रतीयमानशौक्यादिसाम्ययोर्विदम्भसोः ।

कृतः प्रतीतशुद्धयोश्च भेदोऽस्मिन् चन्द्रहंसयोः ॥ १९५ ॥

पूर्वत्र शब्दवत् साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

श्वेतत्वादि अनुभूततया स्फुटं प्रतीत भवति विषदम्भसोश्च शौक्य-
वर्णनानुरोधेन यथाकथंचित् प्रतीयते । एवमुभयत्र शब्दानुपात्तसाम्य-
अम्बरतोयाभ्यां नक्षत्रकुमुदाभ्यां च भेदो दर्शितः तौ च परस्पर-
इति सदृशव्यतिरेकिता ॥ १९४ ॥

उक्तोदाहरणद्वयं विशदयति—प्रतीयमानेति । अस्मिन् पूर्वा-

प्रतीयमानम् वाचकशब्दाभावात् वर्णनानुरोधेन यथाकथंचित् उक्तौ
शौक्यादि आदिशब्देन नैर्मल्यस्य मप्रह. तेन साम्यं ययोः तादृश-
विषदम्भसोः आकाशपयसोः तथा प्रतीतशुद्धयोः सदानुभूत-
वगत्तशुद्धयोः चन्द्रहंसयोः भेदः कृतः प्रथमोदाहरणे अम्बरतोयाभ्यां
द्वितीयोदाहरणे नक्षत्रकुमुदाभ्याम् सादृश्यनिषेधे कृतः । इमे च भेद-
अम्बरतोये नीलत्वादिना नक्षत्रकुमुदे च मनोहराकारत्वेन परस्पर-
इति सदृशव्यतिरेकः । पूर्वोदाहरणे विषदम्भसोः शौक्यादिमात्र-
दुर्बलतया प्रतीयमानम् उत्तरोदाहरणे शुद्धिम्बु मर्बानुभवमिदं इति
प्रतीता इत्यनयोर्भेदः । अत्र केचिदस्मान्नापमेयभूतयोः चन्द्रहंस-
प्रतीतशब्दरूपमानधर्मयोः प्रतीयमानमोऽप्यरूपमानधर्मोऽप्य-

भृङ्गनेत्रादि तुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकिता ॥ १९६ ॥

अरत्नालोकासंहार्यमहार्यं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १९७ ॥

सज्जातिव्यतिरेकोपेयं तमोजातेरिदं तमः ।

उभयत्रापि शब्दोपासप्रतीयमानमादृत्यद्वयोदाहरणेऽपि । वैषम्यप्रति-
पादकं भृङ्गनेत्रादि आदिशब्देन अम्बरतोयनक्षत्रकुमुदानां संग्रहः ।
तुल्यम् ध्रुवदोलेति भिन्नशब्दाभ्यां प्रतिपादितस्यापि वस्तुतोभिन्नस्य
बाधस्य उभयतः विद्यमानत्वात् तयोस्तुल्यता । तथा अम्बरतोययोः
शोक्त्वादिना नक्षत्रकुमुदयोः मनोहराकारत्वेन च सादृश्यं ज्ञेयम् ।
तत् तस्मात् भेदक्यो सादृत्यात् सदृशव्यतिरेकिता बोद्धव्या ॥ १९६ ॥

सज्जातिव्यतिरेकमुदाहरति—अग्नौति । रत्नालोकैः मणिकिरणैः
सहार्यं च भवतीति अग्न्यालोकमहार्यम् । सूर्यरश्मिभिः भानुगभस्तिभिः
अहार्यम् अनिवार्यम् । यूनां तस्यानां दृष्टिरोधकं दर्शनमामर्ष्यनिरोध-
कम् । एतादृशं यौवनप्रभवं तारुण्यमशेषं तमोऽस्ति । प्रसिद्धं तमस्तु
ग्न्यज्योतिषा सूर्यप्रकाशेन च विनिवार्यमस्ति । तथा आबालस्थवि-
गणा दृष्टिरोधकं भवति । अथ दृष्टिशब्देन ज्ञानं तमं शब्देन मोहोऽपि
सूच्यते । शृङ्गपशूदिव तमं शब्देन उपमानोपमेयभूततमोद्वयप्रतिपाद-
नान् व्यतिरेकमामान्यलक्षणं भगवन् भवति । अथ दृष्टिरोधकत्वेन
माध्यमं । तच्च धमस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वात् शाब्दम् । ग्न्यमुर्यादि-
भिर्गविनाशयन्तं च अमाधारणधर्मतया उपमेयमाश्रयवृत्तिः । तदेव भेद-
कम् । उपमेयस्योन्वर्षावायकं चेति ज्ञेयम् ॥ १९७ ॥

उदाहरणं व्याख्याय अलंकारं भगवयति—सज्जातीयेति । दृष्टिरो-
धितया दृष्टेरावगणतया इदं यौवनप्रभवं तमं तमोजातं तुल्यम् । तथा
अन्ये अग्न्यालोकासंहार्यादिभिः अमाधारणधर्मैः भिन्नम् यत् यस्मात्
अदृशी अतः अयं सज्जातिव्यतिरेकः । अन्यैरिति बहुवचनेन दीपशि-

११ १९६—तुल्यत्वात् for तुल्यं तत् D,—आदृत्य for आदृत्य V, D.

१२ १९७—अवार्य for अहार्य P, Rn, V

१३ १९८—सज्जाति for सज्जाति V, D

दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शितं यत् ॥ १९८ ॥

॥ इति व्यतिरेकचक्रम् ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ १९९ ॥

अपीतर्षावकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

खादिभिरनपनेयत्वादयो साधारणभर्मा. संग्राह्याः तेन . ॥ १९८ ॥

१ द्वयस्यैवोपन्यासे कथं बहुवचनमिति शङ्का पराम्ता ॥ १९८ ॥

अथ क्रमप्राप्तां विभावनामाह—प्रसिद्धेति । यत्र वैचित्र्ये

प्रसिद्धः यो हेतुः कारणं तस्य व्यावृत्त्या अभावप्रदर्शनेन . ॥ १९९ ॥

२ किमपि अतिगूढं कविकल्पितं वा कारणान्तरम् . ॥ १९९ ॥

सूक्ष्मेक्षिकया अनुसंधानीयम् वा अथवा स्वाभाविकत्वं कृतेरपि

कारणान्तरप्राप्तौ फलस्य वस्तुस्वभावेनैव संपद्यमानत्वं विभाव्यं . ॥ १९९ ॥

३ सा विभावना । एवं च प्रसिद्धहेतुव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन

कारणस्वभावान्यतरप्रतीयमानफलोत्पत्तिर्विभावनेति लक्षणं

विभाव्यते फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या विचार्यते कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं

४ यस्या सा विभावना । प्रकाशकारादयस्तु—क्रियायाः

फलव्यक्तिर्विभावना । इति कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णनं . ॥ १९९ ॥

तत्र तु विभावनामंज्ञायाः अन्वर्थता न संभवति ।

५ नाभावश्च क्वचित् नञादिना साक्षात् कञ्चिच्च कारणविरोधिन

परस्परया प्रतिपाद्यते । विभावित कारणान्तरं क्वचित् शाब्दं

च भवति । एवमेव स्वाभाविकत्वस्य शाब्दार्थप्रभेदौ उदाहरणौ

६ तत्रानुमर्तयौ । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य

प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहायन् विरोधाभास एवायमिति चेन्न

बल्यो परस्परविरोधे तन्मूर्तकारान् । इह हि कारणविरहेण . ॥ १९९ ॥

७ बाध्यत्वेन गम्यते न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् ॥ १९९ ॥

कारणान्तरविभावनामुदाहरति अपीतेति । अपीता मदिराणाम

कुर्वन्तोपि क्षीवा मत्ता कादम्बा हमावशेषा यस्मिन् यत् । प्र

८ मृष्टमपि अमार्जितमपि अमल निर्मलम् अम्बर यस्मिन् । अप्रमा

अहेतुकं च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्तासुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षान्निवर्तितः ।

उक्तं च सुरभित्वादि फलं तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

रेण अविरुद्धता विरोधाभावः । अस्मिन्नलंकारे सर्वत्रापि कस्य
अभेदाव्यवसानरूपानि शयोक्तिरनुप्राणतया स्थिता । तस्मात् कारणात्
१ कथं कार्योत्पत्तिः इति शङ्काया नोत्पत्तिः ॥ २०२ ॥

शब्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति—वक्त्रमिति । वदनं निसर्ग-
स्वभावमुगन्धि न तु कर्पूरादिद्रव्यैरिति भावः । वपुः अव्याज-
१ कृत्रिमतया सुन्दरं मनोहरम् न तु भूषावस्त्रादिभिरिति भावः । अ-
रणरिपु. विरहिणा सहजशत्रु चन्द्रः । तथा निर्निमित्तासुहृत् अस्म-
शत्रु स्मर मदन ॥ २०३ ॥

उदाहरणं विशदयति—निमर्गोति । अत्र मुग्ध्यादयो घर्माः स्पर्श-
विका इति ते शब्दा । अत्र शब्दस्वाभाविकेय विभावना । एत-
१ प्रमिद्वहेतुन्यावृत्तिस्त्वमुदाहरणे दर्शयति निमर्गादि इति । अत्र उदा-
निमर्गादिपदैः निमर्गाव्याजाकारणनिर्निमित्तशब्दै हेतु जात्येकारण-
हेतव कर्पूरभूषणमागमयादय मासान् ननादिवाचकशब्दक स्व-
१ निवर्तित अपमानिता । सुरभित्वादि सुरभिर्मौन्दर्यग्विषयमु-
कच कार्य उक्तं ते निमर्गादिपदैः स्वाभाविकत्वेन कथितम् ।
तस्मात् हेतुन्यावृत्तिपूर्वकस्वाभाविकत्वेन कथ्येत्येते प्रतीते. विम-
१ मुग्धगतेति शब्द ॥ २०४ ॥

ii. 202—मरुत for मरुत V.

ii. 203—वमा for मरु J.

ii. 204—हेतु for अत्र हेतुः V;—गुग्ध्यादि for मुग्ध्यादि
D;—दध्या for दध्या Pa.

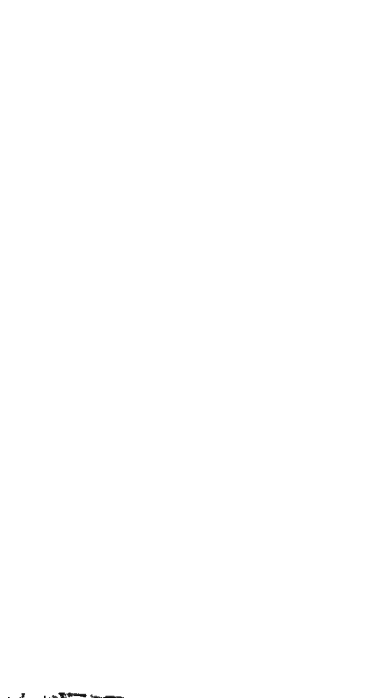
वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

अथ वस्तुप्राप्तां समासोक्तिं निर्वक्ति—वस्तु किञ्चिदिति । किञ्चित्
विमवि वस्तु प्रस्तुतं अप्रस्तुतं वा अभिप्रेत्य चमत्कारसौम्यादिदर्श-
यिषया व्यञ्जनया प्रतिपादयितुमभिलष्य तत्तुल्यस्य वर्णनाभिप्रेतसदृशस्य
वस्तुनः कस्यचिद् अप्रस्तुतस्य प्रस्तुतस्य वा उक्तिः कथनं समासोक्तिः ।
समासेन संक्षेपेण अर्थद्वयकथनात् उक्तिः समासोक्तिः । संक्षेपश्च एकस्य
प्रयोगेणोभयार्थप्रतिपादनात् शेषः । तथाच प्रकृते प्रस्तुताप्रस्तुतयोरन्यत-
रस्य प्रयोगेण सदस्यस्य प्रतीतिः समासोक्तिः इति समासोक्तिलक्षणम् ।
एकस्य शब्देन प्रतिपादनेन्यस्य व्यञ्जनया बोधः चमत्कारविशेषमाद-
रयति इति तदेवास्मा. अटंकारबीजम् । यदुक्तं ध्वनिवृत्ता—वाच्यार्थो न
तथा स्वदेतं प्रतीयमानः स एव यथा । इति । भोजराजः उपमानाच्छा-
ब्दादतिप्रसिद्धेरुपमेयस्य प्रतीतिः इत्याह ॥ तथा च (iv. 4C.)—

यत्रोपमानदेवैतन् उपमेयं प्रतीयते ।

अतिप्रसिद्धस्तामाहुः समासोक्तिं मनीषिण ॥ इति ।

दृष्टिनापि समासोक्तेः सर्वाण्यपि उदाहरणानि अप्रस्तुतवर्णनेन
॥ (उपमानवर्णनेन) प्रस्तुतार्थावबोधकान्येव दर्शितानि । तथापि उपमा-
नवर्णनेनोपमेयार्थावगतौ यद्वैचित्र्यं प्रतीयते न तत्रान्यत्र उपमेयवर्णनेनो-
पमानार्थावगतौ वैचित्र्यं भवति इति वस्तुशब्देनास्माभि द्वयोः सम्यक् कृतम् ।
॥ किञ्चित् प्रस्तुताप्रस्तुतावगतौ समासोक्तिः अप्रस्तुतान् प्रस्तुतावगतौ
च अप्रस्तुतप्रशमा इति एकस्येव वैचित्र्यस्य उपन्यासप्रकारभेदेन अलङ्कार-
द्वयमाहुः । परं तत्र मन्त्रम् । वैचित्र्यावश्यामात्रे ईदृशभेदकर्मणस्तत्का-
॥ गणनामानन्यापत्तेः । नापि दृष्टिना गवोयथा अप्रस्तुतप्रशमा स्वीकृता ।
स तु नाम अप्रस्तुतप्रशमा स्यादप्रस्तुतेषु वा भवति । इति लक्षयति ।
न तत्राप्रस्तुतान् प्रस्तुतावगतौ किञ्चिदवबोधयति । नतश्च तदन्तर्गतं वर्णने
॥ शब्दोपात्तं तद्व्यवप्रतीतिचमत्कारस्य रूपं प्रस्तुतनाप्रस्तुतावगत्या अप्रस्तुतेन
प्रस्तुतावगत्या वा दर्शितं तत्र सर्वत्र समासोक्तिरवदुष्टवाच्यार्थस्य अभिप्रे-
तास्तीति भयम् । नैव हि कस्यचित् शक्यते यदुपमेयादुपमानप्रतीतिं न
॥ वास्तवार्थेति शय इति । यत्

सा समामोक्तिरिष्यते ॥२०५॥

लोपमात्रमिदं चारुतादेतुः । यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरेह भिद-
ताधारणविशेषनसमर्पितयोर्मिलपदोपात्तयोश्चयोरेव विशेष्येनेव साक्षा-
दन्वयान् अस्ति समसाधन्यम् तथापि अप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधात्
प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपार्हतायाः । तथा हि यथा (अयमेन्द्रीमुखं
पर्यव्यत्र) प्रस्तुतविशेष्ये अप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोऽस्यता तथैव अप्रस्तुतेषु
आगादं नास्ति प्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोऽस्यता । एवं च समप्रधानयोः
प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः अन्यतरस्यावश्यमारोपेऽप्युपगन्तव्ये युत एव प्रस्तुते-
प्रस्तुतस्यारोपचारुतादेतुरिति युक्तम् । नन्वेवं सति—

विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् ।

अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समामोक्तिरिष्यते ॥

इत्यादीनि प्रार्थनानां समामोक्तिरक्षणानि न संगच्छेत् । प्रस्तुते
भिदताधारणादिविशेषणसमर्पितानुगागपूर्वकवदनचुम्बनापप्रस्तुतवृत्तान्त-
समारोपमात्रस्य चारुतादेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणमाश्रितकामुक्ताद्यप्रस्तुत-
धर्मिव्यञ्जनानेपक्षणादिति चेदुच्यते । स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपो न
चारुतादेतुः किन्तु अप्रस्तुतकामुक्तादिगवधित्वेन अवगम्यमानस्य साम्या-
रोपः । तथाभूतस्यैव गगानगुणत्वात् । न च तावदवगमने विशेषणपदानां
सामर्थ्यमस्ति अत्र भेदादिमहत्वा विशेषणपदै स्वरूपतः समर्पितेन वद-
नचुम्बनादिना तत्त्ववर्तिनि कामुक्तादावभिप्रेत्ये पृथक्पृथक्प्रस्तुतानुसंधानं
तत्र भवति । यथा स्वरूपतो दृष्टेन राजाभादिना तमेववर्तिनि राजादौ
समर्पिते पृथग्भादा तदीयत्वानुसंधानमिति विशेषणसाम्येन तावदवगमा-
रूपस्य अप्रस्तुतव्यञ्जनस्यास्यपक्षा । अत एव भिदविशेषणाद्यामिव
साधारणविशेषणाद्यामापि अप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येव प्रार्थनानां
प्रवादः । (यावज्जन्तु चमारमित्यादीः) कन्दुकं व्यावज्जन्तु चमारत्वादिवि-
शिष्टवर्तिनामेवत्वस्य कामुकसमर्पितत्वेनेव समारोपणायत्वात् । स्वरूपतः
कन्दुकस्य तस्य सत्त्वेनामारोपणायत्वात् । किं च गान्धर्वनिरन्धनत्वे-
नोक्ताया समारोपतो अप्रस्तुतवृत्तान्तस्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैव
गम्यतया तेन रूपेण तत्र समारोपमिदं अन्यथापि तथैव युक्तमिति
युक्तमेव प्रार्थनानां रक्षणमिति विभावनीयम् ॥ २०६ ॥

अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥२०८॥

क्षिप्तत्वे द्वयोः प्रस्तुतत्वे स्त्रेपालंकारः । द्वयोरेकतरस्य प्रस्तुतत्वे शब्दश-
क्तिमूलः उपमाध्वनिः इति शेषम् । भिन्नविशेषणानां व्यङ्ग्यधर्मेण सह
विभक्तप्रतिविम्बतया साम्यम् । स्त्रेपधात्र शब्दगतोर्थगत इति द्विविधो गृह्यते ।
तत्र परैरङ्गीकृतं विशेषणसाधारण्यगर्भभेदान्तरं संगृहीतं भवति । तत्र अर्थ-
स्त्रेपावष्टम्भस्य विशेषणस्यैव साधारण्यात् । यथा—

विलसति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचमदं

लिसति ललिते वचने पत्रावलीमरामप्रसाम् ।

क्षितिपल्लदिरः श्रोणीविम्बाद्विकर्षति चांशुकं

मरुमुवि दृढाजयन्तीनां तवारिमृगीदृशाम् ॥ इति ।

अत्र कुचविलेखनकचमदणादिविशेषणानामर्थस्त्रेपेण उभयार्थसाधार-
ण्यात् साधर्म्यम् । तेन च दृढतायकप्रतीतिरस्तीति समासोक्तिः । तुल्या-
कारविशेषणत्वं औपम्यगर्भत्वे सारूप्ये च संभवति अस्तत्रापि
समासोक्तिः । तत्रौपम्यगर्भत्वे यथा—

दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपद्मवशोभिनी ।

केशपाशाद्वृन्देन सुवेशा हरिणक्षणा ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतार्थविशेषणे दन्तप्रभा पुष्पाणीव इत्यादय उपमितसमासाः ।
अप्रस्तुतार्थे दन्तप्रभासदृशी पुष्पे इत्यादय समासाः । तेन च
लतावृत्तान्तस्य परिष्कृतं समासोक्तिः । सारूप्ये यथा—

पुग यत्र सात पुलिनमधुना तत्र भगिना

विपर्यासे यानो घनविरलभाव क्षितिग्दाम ।

बहोर्दृष्ट बालादपरमिव मये बलमिव

निवाम शैलानां तदिममिति बुद्धे द्रढयति ॥ इति ।

अत्र वनसारूप्यात् कुटुम्बिषु घनमनानादिमहद्भयमङ्गुलिं विपर्यासे घनस्य
श्रामनगरादेवृत्तान्तस्य प्रतीतिः समासोक्तिः ॥ २०८ ॥

मदे साधारणा यथाः पूर्वमान्यस्य तु इदम् ॥२११॥

निवृत्तस्यान्तर्गम्यो निवृत्तमपुनराद्यः ।

अथमप्योनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यति ॥ २१२॥

इत्यपूर्वमप्योनिधिः पूर्वधर्मनिवर्तनात् ।

एता साधारणा भिद्यन्तेन एकस्मिन्नेव उभयान्तरिण । अन्यत्र उच्यते-
मोक्षं तु द्वय विशेषणद्वयेन साधारण्यस्यैवैव साधारण्यं पूर्ववत्
भिद्यन्तेनैव । विद्यादीनां साधारण्यं पुन्यगुणभावादीनामर्थैर्विशि-
ष्टैर्विशेषभावेन इति शेषः । अन्यथा मन्दुष्याभावात् व्यक्तनशा
अप्यनुसार्थान्नवगमने अपुष्टवदोषापत्तिरिति स्यात् । तथा समामोक्तिरपि
सुमंगला न भवेत् ॥ २११ ॥

अपूर्वमप्योनिधिसुदाहरति—निवृत्त इति । निवृत्तः अगमनेऽप्युक्तानां
एव सर्वानां अन्यत्र गत्यानां च समर्थं यस्यास्य । निवृत्तं गम्यमावत्.
एव मधुगणां शुभितानां यत्नानां आशयः । आधारः अन्यत्र स्वभावतः
एव मधुः संताप्य आशयः चित्तवृत्तिः यथा स । एतादृशः जयं
अपूर्वः अप्योनिधिः कालेन समयेन यमेन च परिशुष्यति शोषः यस्याति-
विनाशः च गमिष्यति । कष्टं अतीव दुःस्वप्नमनन्तम् । पूर्वोदाहृतमित्य-
विशेषणमप्युक्तं । अदम्यत्वादि विंशत्यनानि वास्तव्यानि । इदं तु
वास्तव्यगुणैर्विशिष्टमपुनराद्यं निवृत्तमप्योनिधिः ॥ २१२ ॥

उच्यते ह्यत्र विनाशाय इति । इति एतादृशी अपूर्वमप्योनिधिः ।
कर्मिणोऽप्येव पूर्वधर्मनिधेः न न पक्षे । अगमि सप्तधर्मत्वेन परिशुष्य-
यमेऽप्युक्तमप्योनिधिः अन्तर्गतः । न च निवर्तनानां नातिपरीतिनिवृत्तं यत्न-
मप्युक्तं नमप्युक्तं अथवा नमप्युक्तं वाच्यं अप्योनिधिः निवृत्तनादिति
भावे न च प्रत्युत पूर्वधर्मनिधेः इति नमप्योनिधिः । समामोक्ति-
हेतुः उदाहरणं समुदाहरणम् । समुदाहरणं समामोक्तिः निवृत्तन्यास-
वादिगणितं
भावे । पुनः अप्योनिधिः न च नमप्युक्तं इत्यमपूर्वमप्योनिधिः ।
अपूर्वः पूर्वधर्मनिवर्तकः कालेन यमेन च अप्योनिधिः ।
एव अन्यत्र कायमात्रेण विशेषणमात्रेण समामोक्तिर्दृश्यते ।

समुद्देशेन समानस्य पुंसः व्यापतिमूचनात् ॥ २११ ॥

इति समाप्तिवर्णनम् ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकमानिर्वर्तिनी ।

लिङ्गसाधोदाहरणं तु न प्रदर्शितम् । ननु निशामुम् ^{३१३}
इति । अत्र स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गाभ्यां मुननुष्वनरुपाधमचिवाभ्यां ^{३१३}
१२ नायकत्वं च व्यज्यत एव । अन्यथा निशामुम् चुम्बति चन्द्रिदेशः ।
अहर्मुखं चुम्बति मानुषिभ्यम् । इत्यत्रापि नायकप्रतीत्यापत्तिः स्यात् ।
चुम्बतिपदोपादानेन न तन्ममयति । पुरादर्शनामपि ^{३१३}
१५ तस्मादत्र केवललिङ्गेनैव समाप्तिः ॥ २१३ ॥

अथ अतिशयोक्तिं लक्षयति—विवक्षेति । विशेषस्य ^{३१३}
लोकसीमा लोकमर्यादा नातिवर्तत अलौकिकवर्णेन ^{३१३}
३ अत्यद्भुतवर्णनानुगा इत्यर्थः । या विवक्षा विवक्षया वर्णनम् ^{३१३}
भेदबुद्ध्या प्रयोगः असौ अतिशयोक्तिः । विवक्षायाः ^{३१३}
च परंपरया विशेषस्यैव तद्वर्णनेनैव चमत्कारस्योदयात् । ^{३१३}
१ प्रस्तुतस्य विशेषस्य अत्युत्कर्षस्य वर्णनं अतिशयोक्तिः । ननु एवं ^{३१३}
काव्यात्मभूतदशगुणान्तर्वर्तिकान्तिगुणस्य अभ्यां असुभव स्यात् ।
स लौकिकार्थानतिक्रमत्वेन वर्णनं एव भवति । तदुक्तं पूर्व-
२ सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् । इति । सम्यम् । तस्य वार्ताभि-
ष्वेव नियमेन सद्भावे नियमनात् अन्यत्र अतिशयोक्तौ तदभावेऽपि न
अपरे च इयमतिशयोक्तिः विशेषः धर्मविशेषः तस्यैव आ-
३ भवति न तु धर्मिणः । कान्तिगुणस्तु लौकिकार्थानतिक्रमेन
धर्मिण एवापेक्ष्यते इति उभयोर्विषयभेदः । अतएव दिशा वक्ष्य-
दात्तालंकारस्यापि विषयभेदे बोद्धव्यः । अत्र प्रस्तुतात्कर्षवर्णनं अप-
१ अमेदाध्यवसानादिना ज्ञेयम् । असौ अतिशयोक्तिः अलंकारेषु उल-
यतः अलंकारः वैचित्र्याधीनः तच्च वैचित्र्यं प्रायः अतिशयवर्णनाधीनं

ii. 213—व्यापति for व्यापति J, V, D,—सूचनैः for सूचनान्

ii. 214—धीमानिर्वर्तिनः for धीमातिवर्तिनी Pn and B after
but all our Mss. and Ca and Cb read धीमती.

असावतिशयोक्तिः स्यादलंकारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

सौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ २१५ ॥

अतः सर्वालंकारजीवितेश्वरी इयम् इति भावः । वामनः संभाव्यधर्मतदु-
त्कर्षकस्वनातिशयोक्तिरित्याह । उभौ यदि ज्योति इत्युदाहरति च ।

विस्तरस्तु तत एवाधिगन्तव्यः । प्रकाशकारस्तु—

निगीर्याध्यवसाने तु मृगतस्य परेण यत् ।

मस्तुतस्य यदन्यत्त्व यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥

कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयानतिशयोक्तिः सा

२१६ इति चतुर्विधा मिश्रस्वरूपा एव अतिशयोक्तिं वर्णयति । अर्वाद्यस्तु सर्वे
समेवानुसरन्ति ॥ २१४ ॥

उदाहरणमाह—मल्लिकेति । मल्लिकानां माधवीपुष्पाणां माला ताः

विभ्रति तच्छीलाः मल्लिकामालभारिण्यः । इष्टकेषिकामालानां चित्तुल-

भारिण्य इति मालाशब्दस्य द्वयः । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम्

तत्सर्वादेः पर्यङ्गधर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति इति स्मृत् । सर्वाङ्गीणं आर्द्रं

चन्दनं यामां ता । सौमवत्य मित्तुल्यधारिण्य । अभिसारिका कान्ता-

भिसरणशीला । तदुक्तं दशरूपके— कामार्ताभिवंशकान्तं सारयेद्भामि-

सारिका इति । ज्योत्स्नाया न लक्ष्यन्ते स्पष्टं न जायन्ते । अथ मस्तुता

ज्योत्स्ना तस्या धेतव्यं मल्लिकादिभिराभिलनया वर्ण्यमानं समधिष्ठ-

प्रतीयते । अथवा तादृशज्योत्स्नावस्या रज्ज्वा तादृशनायिकाया लक्ष्य-

त्वामभवेति तत्कथनान् व्यञ्जितज्योत्स्नाया उक्तं धर्मं धनं इति अतिशयो-

क्तिः । अथ प्रकाशकारादयः मल्लिकानामभिसारिका मन्मथे—

ममैव लक्ष्मणा वसन् वसन्तः यस्मिन्ममैव ।

निबन्धनाश्रित्या व'प' लक्ष्मीलिनमिदं व'प' मन्मथे

२१६ इति हि लक्षणम् ॥ २१५ ॥

अदो विज्ञातं भूपालं भुवनमितयोदरम् ।

माति मातुमश्वयोपि यशोराशिर्दक्ष ते ॥२१९॥

अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

आश्रयाधिक्येन अनिदयोक्तिं दर्शयति—अदो इति । हे मूलात् भुवन-
त्रिमयोदरं भुवनत्रितयाभोगः विज्ञातं विस्तृतः । अदो इति आश्चर्ये ।
भुवनः एवं विस्तृतमिति चेत्तदुच्यते मातीति । यद्यन्नात्र अत्र भुवन-
त्रिमयोदरे मातुं निवेशयितुमशक्योपि ते यशोराशिः माति साक्षर्येण
प्रविष्टो भवति । अत्र आश्रयोभूतस्य त्रिभुवनोदरस्य विज्ञाततामतिपाद-
नेन तत्त्वस्य यशोराशिरपि आश्रित्यपोतनादाधिक्यातिशयोक्तिरि-
यम् । नव्याः—

महतो मन्महीयांसावाभितामययोः कमात् ।

आश्रयाधिक्येनोपि यथा तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥

इत्यत्र अधिकात्कारं मन्मते । विषयस्य निगमनपूर्वकं विषयिणीष्व-
११ गानाच्चमत्तनिविशेषेपि इमां अशोनीनाः स्वीकुर्वन्ति यथा—

बापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपया

सोपानाहीमधिगन्वन् काशनीमन्द्रनीली ।

अग्रे शैली मुहुरिमुगमां चन्दनच्छत्रदेशी

तत्रत्वानां सुतभममृतं संनिधानात् सुधांशोः ॥ इति ।

अत्र बाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रमृतयोः निगीर्णाः । विशेषप्रपञ्चस्तु प्रकाशे
१० कृतयानन्दे च द्रष्टव्यः । विस्तरमयादृशाभिर्विरम्यते ॥ २१९ ॥

अतिशयोक्तिं प्रशस्तुमंहरति—अलंकारान्तराणामिति । बागीशः

वाचस्पतिः तेन महिता पूजिता परमभेष्टाभिति भावः । अतिशयाह्वयां

१ अतिशयोक्तिं इमां अलंकारान्तराणां न केवलं लोकसीमावर्तिनो विशेष-
स्य वजने एवेदम् मता अपि तु विविधालंकाराणामपि एकं परायणम्
५ परमाश्रयम् आहुः । । तदुक्तं भाग्येन—

इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगतः ।

सर्वेवातिशयोक्तिस्तु तर्कयेत् तां यथागमम् ॥

चन्द्रातपस्य बाहुन्यमुक्तमुत्कर्षतया ।

संशयानिगयादीनां व्यक्त्यै किञ्चिद्विदग्ध्यते ॥२१६॥

स्तनयोर्नयनस्यापि मध्ये मध्यं मियं तव ।

अस्ति नास्तीति संदेहो न मेद्यापि निवर्तते ॥२१७॥

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः ॥२१८॥

उदाहरणे लक्षणं योजयति—चन्द्रातपस्येति । पूर्वोदाहरणे चन्द्रातपस्य ज्योत्स्नायाः श्वेतिष्ठः बाहुल्यं वपुष्य उत्कर्षवतया मल्लिकादीनां श्वेतिष्ठोभित्ततया उक्तम् । तेन सा अतिशयोक्तिरिति शेषः । भेदान्नरं दर्शयति संशयेति संशयेन अतिशयः संशयातिशयः संशयेन प्रस्तुतोत्कर्षवर्णनमित्यर्थः । अदिना निर्णयादीनां समूहः । व्यक्त्यै स्पष्टीकरणाय किञ्चिन्मंशेन निदर्शयते उदाह्रियते ॥ २१६ ॥

उदाहरति—स्तनयोरिति । हे प्रिये तव स्तनयोः तुङ्गोन्नतकुचयो जघनस्य रथाङ्गसदृशविबुलस्य मध्ये अन्तराले मध्यं अवलम्ब्य अस्तीति संशयः । तस्यातिसूक्ष्मत्वादिति भावः । अत्र एतादृशसंशयस्य असंभवेऽपि तत्कल्पनान् मध्यकृशत्ववर्णनस्य अतिशयो भवति इति संशयातिशयोक्तिः ॥ २१७ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति—निर्णेतुमिति । हे नितम्बिनि प्रशस्तनितम्बशालिनि पयोधरभरस्य कुचविम्भारस्य स्थितिः अवस्थानं तस्या अन्यथानुपपत्त्यैव विनाश्रय अवस्थानासंभवादेव तव मध्यम् अवलम्ब्य अस्तीति निर्णेतुं शक्यम् । अत्र विम्बूतपयोधराणां निरवलम्बनस्थितानुपपत्त्या मध्यकल्पनाया असंभवित्वेन तत्कल्पना संबन्धे असंबन्धकल्पना तया च मध्यस्य कृशत्वसंविशेषं वर्णितं भवति इति अतिशयोक्तिरित्यम् ॥ २१८ ॥

ii. 216—व्यक्तौ for व्यक्त्यै J, P

ii. 218—मध्यमस्तीति शक्य for शक्यमस्तीति मध्य D,—अन्यथा नोपपद्येत for अन्यथानुपपत्त्यैव and स्थिति for स्थितेः P, R, V, D (marginal emendation)

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

यानि मातुमशरयोपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥२१९॥

अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परामणम् ।

आश्रयाधिक्ये अनिशयोक्तिर्दशयति—अहो इति । हे भूपाल भुवन-
त्रितयोदरं भुवनत्रितयामोगं विशालं विस्तृतः । अहो इति आश्चर्ये ।
भुवन एवं विस्तृतमिति श्रेष्ठदर्शयति मार्ततति । यद्यस्मान् अत्र भुवन-
त्रितयोदरे मार्तुं निवेशयितुमशक्योपि ते यशोराशि माति साक्ष्येन
प्रविष्टो भवति । अत्र आश्रयीभूतस्य त्रिभुवनोदरस्य विशालताप्रतिपाद-
नेन तन्मयस्य यशोराशेरपि आधिक्यघोटनादाधिकातिशयोक्तिरि-
यम् । नव्यारम्भ—

महो यन्महीयांसाबाधिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणी स्यातां तनुत्वेप्यधिकं तु तन् ॥

इत्यत्र अधिकास्तंकारं मन्यन्ते । विषयस्य निगरणपूर्वकं विषयिणोध्यव-
सानाच्चमत्कृतिविशेषेपि इमां अर्वाचीना म्भीकुर्वन्ति यथा—

वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं मूक्षमपथा

सोषानालीमधिगनवती काञ्चनीमैन्द्रनीली ।

अमे शैली मुकृतिमुगमौ चन्द्रनष्टदश

तत्रत्वाना मुत्तमममृतं सनिधानान् मुपाशो ॥ इति ।

अत्र वाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयो निगीर्णा । विशेषयपद्यन्तु प्रकाशे
नूतनयानन्दे च द्रष्टव्य । विस्तृतभयादमाभिधिरम्यते ॥ २१९ ॥

अनिशयोक्तिः प्रशस्तपुष्पमृगति अलङ्कारान्तराणामिति । वागीशः
वाचस्पति नेन महिना पूजिता परमश्रेष्ठमिति भावः । अनिशयाह्वया
अनिशयोक्तिः इमा अलङ्कारान्तराणां न केवलं लोकमीमावर्तिनां विशे-
षस्य वर्णने एवेयम् मना अपि नु विविनालङ्काराणामपि एक परामणम्
परमाश्रयम् आहुः । । तदुक्तं भामिनेन—

इत्येवमादिर्लोकना गुणानिशययोगतः ।

सर्ववानिशयोक्तिभ्यु नर्कयेन् ता यथागमम् ॥

वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥२२०॥

इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

सैषा सर्वैव यकोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यत्नोस्यां कविना कार्यः कोलंकारोनया विना ॥ इति ।

- १० अलंकारो नाम शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं तच्च अतिशयोक्त्यधीनं अलं-
 ११ सर्वालंकारेषु सामान्यतः अतिशयोक्तिर्वर्तते एव । परं तच्च द्वैचित्र्यवैशिष्ट्येन
 १२ तत्तदलंकारव्यपदेशः । यत्र व्यपदेशो नास्ति तत्र सामान्यवैचित्र्यस्य
 सद्भावादतिशयोक्त्यलंकारातिरस्त्येव । एवं च अतिशयोक्तिः सर्वालंकारा-
 १३ भूता इति सिद्धान्तः । तदुक्तम्—

कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् ।

प्रायेणामी अलंकारा भिन्ना नातिशयोक्तिः ॥ इति ।

- अलंकारान्तराणामपि इत्यत्र अपिशब्देन अतिशयोक्त्युदाहरणे
 १८ अलंकारान्तराणां समुच्चयः सूचितः । तथा हि मलिका इत्यादौ सामान्यं
 स्तनयोर्जघनस्यापि इत्यादौ संदेहः निर्णेतुं शक्यमित्यादौ निश्चयः अहो
 विशालमित्यादौ अधिकम् एते अलंकाराः अन्यैरुक्ता ज्ञातव्या इति
 २१ प्रेमचन्द्रशर्माणः । परमत्र आचार्यदण्डिना असंगृहीतानां सामान्य-
 निश्चयाधिकाद्यलंकाराणां समाह्वयः अपिशब्दः कथं स्यादिति न
 जानीम । अतोयमपिशब्द सामान्यतः अलंकारान्तरसूचकः इति
 २२ भाति ॥ २२० ॥

- अथ उत्प्रेक्षा लक्षयति—अन्यर्थावेति । चेतनस्य अथवा इतरस्य अचेत-
 नस्य प्रस्तुतस्य अन्यर्थैव अन्येनैव प्रकारेण उत्प्रेक्ष्यमाणप्रकारादन्यप्रका-
 ३ रेण स्वाभाविकत्वेन स्थिता वृत्ति विद्यमाना गुणक्रियास्वरूपा वृत्तिः यत्र
 वैचित्र्ये अन्यथा अन्यस्वरूपेण वास्तवरूपमपहाय अप्रस्तुतस्वरू-
 पेण उत्प्रेक्ष्यते समाप्यते ता उत्प्रेक्षा विदुः । उत्कटा प्रकृष्टा प्रस्तुतस्य
 ४ ईशा उत्प्रेक्षा इति योगार्थः । उक्तं हि प्रकाशे (x. 137) —
 समावनमधोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यन् इति । उत्कटैककोटिः संशयः
 समावनम् । अत्र प्रस्तुतकोटिरुत्कटत्वं च प्रस्तुतकोटिनिगारेण । निगारेण हि

इति कर्णात्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलह्यते ॥२२४॥

अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेः शुभिरुत्पलम् ।

स्पृश्यते वा न वेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥२२५

लिष्पनीव तमोद्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

अत्र प्रायःपदम् उत्प्रेक्षावाचकम् । आकर्णयितायाः दुष्टेः सौन्दर्यमभा-
कमलव्यापनं स्वविरोधिर्घर्षभूषणस्य उत्सारणे कल्पितमिति उपेक्ष-
विरोधकारिणं स्वायतिविरोधकारिणमिति ज्ञेयम् ॥ २२४ ॥

उदाहरण दशरथ्यानि — अपाङ्गानि । अपाङ्गमागपातिन्याः नेत्रप्रान्ता-
गाभिण्या दृष्टेः चक्षुष्यं अंशुभिर्नीलकिरणैः उत्पन्नं वर्णनीयोत्पलं स्फुरन्
इवा न या स्पृष्टं भवेन्न वा कर्णस्य विदुरत्वात् दृष्टेः नेत्रप्रान्तगाभित्य-
दिति दृष्टिकिरणसंपर्कः असंभवी अपि कविना केवलं स्वकल्पनया
द्विषयत्वेन ग्यिरीकृत्य चमत्कारमतिविषादविषया उत्प्रेक्षितः । पूर्वश्लो-
के चेतनस्य क्रिया उत्प्रेक्षाविषयीकृता अत्र तु अचेतनस्य गुणः उत्प्रेक्षा-
विषयीकृतः । मन्त्रतत्त्वरूपस्य विषयत्वं यथा—

सालिन्दुयकाण्यविक्रामभावाद्भूः पलाशान्यतिलोद्दिनानि ।

सद्यो वसुन्तेन समागतानां नवशतानीव वनम्वर्तिनाम् ॥

१. अत्र पलाशकुसुमानां वक्रलोहितत्वेन संश्लेषेन निमित्तेन सद्यः
 कृतनस्वशनतादात्म्यमभावना उक्तविषया स्वरूपेत्येक्षा । इवादीनाम्
 २. पर्यायं गम्येत्येक्षा यथा—स्वर्कातिर्भ्रमणध्वान्ता विवेश स्वर्गनिगमाति
 विम्वरान्नु दर्पणार्दी द्रष्टव्य ॥ २२५ ॥

मन्ये शङ्खं ध्रुवं प्रायः इत्यादयः शब्दा उन्मेषावाचका इव शब्द उप-
मावाचकः अने तत्प्रयोगे सर्वत्र उपमेव । तथैव उपमेयं एव उपमानम् ।
उत्कटकाटिकसंशय उन्मेषा इत्युभयमपि पक्षः दुद्रुपायपुगह—लिम्पनीति ।
वर्षाकालीनकृष्णवक्षीयानि शामुखवर्णनमेतत् । नमः अङ्गुलि लिम्प-
नीव । नमः अङ्गुल कञ्जल वर्पनीव । इतीदमपि एतन् प्राचीन-
पार्थ भयिष्ठ वेपुलेन उन्मेषाया लक्षणेन अश्विन युक्तम् । अथ अने

इतीदमपि भूयिष्ठ-

तनस्य तमसः व्यापनरूपो धर्मः लेपनेन संभावितः । तथा तस्यैव तमस्य
अधःप्रसरणरूपो धर्मः नमःकर्तृकाङ्गजनवर्षणरूपेण संभावितः ।

- १ विषयस्य व्यापनाधःप्रसरणरूपस्य अनुपादानं समानम् । इयाम्बु-
प्रयमोदाहरणे तमःकर्तृकाङ्गव्यापनं स्वतःसंभवि । द्वितीये नमःकर्तृका-
नकर्मकाधःप्रसरणं कविकल्पितम् । इवशब्दः—दूरे वसन् देवदत्त इव
२ अयम् इत्यादी संभावनायां प्रसिद्धः । तथा च इयमुत्प्रेक्षा नोपमा ।
प्राचीना लिम्पतिपदेन गौरयमिति वत् साध्यवसानलक्षणया उपमेयभूतं
पनं उपस्थितं भवति । एवं वर्षतिपदेन उपमेयमनाधःप्रसरणमिति ।

- ३ व्यापनमधःप्रसरणं मलिनीकरणादिसादृश्यनिमित्तं
संभावितम् इति उपात्तविषया क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ परे तु तमसः व्या-
नरूपो विषयः लेपनत्वेन संभावितः अधःप्रसरणविषयश्च नमःकर्तृका-
४ र्षणेन इति उभयत्रापि विषयस्य अनुपादानमेव । तथा चेयं अनुपा-
नविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ उभयमन्तेपि उपमानेन उपमेयस्य संभावनं उ-
५ त्प्रेक्षा इति सादृश्यमूलिकोत्प्रेक्षा इति निश्चयः । तथा च एते—

वदनकमलेन बाले सितसुषमात्तेशमावहासि यदा ।
जगदिह तदैव जाने दशार्धमाणेन विजितमिति ॥

इत्यत्र उत्प्रेक्षा न स्वीकुर्यन्ति । अत्र हि सितस्य संभावनोत्पापकत्वेन
६ जगद्विजयरूपविषयविषयसाधारणत्वाभावः । आचार्यदाण्डिनस्तु औपम्य-
७ लिकेव उत्प्रेक्षा इति न कथयन्ति न वा तत् सूचयन्ति इति तेषां मते

- ८ उपरिवर्धितोदाहरणे उत्प्रेक्षेय । एवमेव—
पिनष्टीव तरङ्गाग्नेः समुद्रः केनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

- ९ इत्यत्र स्वरूपोत्प्रेक्षेय । तथाहि अत्र तरङ्गाग्नेः केनचन्दनस्य संभा-
१०

ii. 220—V gives here, between the two halves, the
following extra stanza and a half—

अखण्डशयनेव दृष्टिर्निष्कलतां गता ॥
पिनष्टीव तरङ्गाग्नेर्दृष्टिः केनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

मुत्प्रेसात्तस्यान्वितम् ॥२२६॥

केषांचिदुपमाभ्रान्तिरिवमुत्प्रेह जायते ।

उत्प्रेणेन उत्प्रेक्षितम् समुद्रोधिनाम् चन्दनम् समुद्रपूर्व ममूतानां कर्णा
दिषु व्यापनं च समुद्रोपान्तेनचन्दनकृतलेपनत्वेन उत्प्रेक्ष्यते । उभयत्र
क्रमेण समुद्रोपान्तगतोक्तचन्दनपुष्पमीमवेन दृष्टावयलीकरणं च निमित्तम्
इति उत्प्रेक्षा । इत्यसं पक्षविनेन ॥ २२६ ॥

इत्यत्रो अभिन्नु श्लोके उपमावादिनः स्वच्छनं समपवर्णं निरूपयति —
केषांचिदिति । केषांचिन् इवदाहः संभावनायामपि वर्तते तथा नोपमाने
तिष्ठन्तेन इति तिष्ठन्नाय उपमानतन्निषेधोक्ति इति अज्ञानताम् ।
अत्र लिप्पत्रीतिश्लोके । इवध्रुत्वा इवदाहसमर्थेन । उपमाभ्रान्ति यथा
कमलमिव मुसगु इत्यादी उपमा सद्ब्रज्जापि उपमा इति भ्रम जायते ।
भ्रान्तिमुपपादयति नोपमानमिति । तिष्ठन्तेन तिष्ठन्तदाहर्पतिपाद्येन न
उपमानम् उपमानसोपो नास्ति तिष्ठन्तपतिपाद्याय साध्यम् न तिष्ठन्त्य-
च उपमानत्वादिति भावः । तदुक्तं—

तिष्ठन्मेव समानार्थमुपमाने विधीयते ।

तिष्ठन्वार्थान् साध्यत्वादुपमान न जायते ॥ इति ।

तिष्ठन्वार्थाय तु उपमेयत्वम् अन्त्येव उचितं यदा साध्यत्ववदधीति
साध्यम् इत्यर्था । तिष्ठन्वार्थमभिप्राद्यत्वाय इवदाहस्य संभावना
साध्यत्वमेव । सादृताव पटुते नून्यर्था च साध्यत्व इत्यर्था नोपा विदुः
उपमेयत्व । अत्रोपमाय भु चाम अगवः पनदात्त तस्य नोपमा नदुष्ट
मगदत्ता पनदात्त न तस्य चामत्त नोपमा नदुष्ट

नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्यान्माषितम् ॥२२॥

उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिम्पतेऽन्मसश्चासी धर्मः कोत्र समीक्ष्यते ॥२२॥

यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोपरः ।

नतम् इत्यपि निर्विवादम् । अतः साध्यस्य उपमानत्वासंभवात्
त्यादीनि तिङन्तानि उपमानानि भवितुं नैवाङ्गि । तथा
२४ इवदशः नोपमावाचकः किन्तु संभावनावाचकः इति
इति प्रमाणयुक्तिपरिगृहीतयमुत्प्रेक्षा इति शेषम् ॥ २२७ ॥

उपमानाङ्गीकारे युक्त्यन्तरमपि भवतीति

उपमेयत्वमिति । उपमानोपमेयत्वम् उपमानोपमेयभावः

समानधर्मापेक्षया भवति । अयं भावः । उपमानोपमेयसम्यौ
स्थितौ तौ हि समानधर्मसंबन्धमपेक्ष्यैव सत्तां प्राप्नुतः । तथा हि
इयप्रतियोगि उपमानम् अनुयोगि उपमेयम् । एवं च
२५ धर्मसापेक्षम् । तुल्यधर्मस्य अपतीतौ तत्रैव संभवति ।

लिम्पतेः लिम्पतीति तिङन्तार्थस्य तमसश्च धर्मः समानधर्मः कः
जायते न कोपीत्यर्थः उभयानुगतधर्मस्यापतीतेर्नात्रोपमातंकारः ॥२२॥

अन्यकल्पितं लेपनरूपं समानधर्मं दूषयति—यदीति । यदि लेपनं
वेष्टं तमोलिम्पत्यर्थयोः साधारणधर्मतया लेपनमेव इष्टम् । तमसः
२६ तया गौणलेपनत्वेऽपि धर्मयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावेन ऐक्यात् साधा-
रणीकृत्येति भावः । तर्हि लिम्पतिः लिम्पतिपदप्रतिपादः उपमान-
धर्मा अर्थः कः न कोपीत्यर्थः । वैयाकरणा हि भावप्रधानमाख्यातं सत-
प्रधानानि नामानि इति यास्कोक्त्या धात्वर्थक्रियायाः एव प्रधानं
न्यन्ते । तदुक्तम्—

कलव्यापारयार्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः ।

कले प्रधान व्यापारनिर्द्ध्यन्तु विशेषणम् ॥ इति ।

१. भाष्यार्थः देवदत्ता गच्छतीत्यादौ गमिधातोः कलम् उत्तरदेशसंबन्धे

ii. 228—को नु for कोत्र J, V, R,—तुल्यधर्मो (!) for तुल्य-
D,—विवक्षया for व्यवक्षया V.

त एव धर्मो धर्मी चेत्यनुम्यतो न भाषते ॥२२९॥

कर्ता यदुपमानं स्यान्नप्यभूतोर्मा क्रियापदे ।

- व्यापारः तदनुकूल्यमनात्मकः । एतदुपमयार्थव्यापकः गमिभातु । अत्र
 ११ इति वचनविपरिणामेन योज्यम् । आश्रये कलाश्रये कर्माणि
 व्यापाराश्रये कर्तरि च तिङ्प्रत्ययः स्मृतः । कर्माणि प्रयोगे तिङ्प्र-
 त्ययार्थः कर्म कर्तरि प्रयोगे च कर्ता । कलं प्रधानं व्यापारः पदनिष्क-
 १५ पिठप्रधान्यधानं व्यापारः इति भावः । तिङ्प्रत्ययः कर्तृकर्मरूपः विशेषणं
 व्यापारस्येति दोषः । तथा च अत्रार्थः तमः कर्तृकम् अङ्गकर्मकं लेपनं
 व्यापारः । एवं चात्र लेपनव्यापारस्य प्रधान्यात् तस्यैव धर्मित्वम् ।
 १७ ननु यथा आत्मा आत्मानं जानाति इत्यादिस्थले एकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वे
 तदा अत्रापि एकस्यैव धर्मत्वधर्मित्वे स्याताम् । तथा च उपमा संगच्छेत
 इति चेन्न । अनुमातः विचारवान् एकपदप्रतिपाद्यः एक एव पदार्थः
 १९ धर्मः धर्मी च इति न भाषते । आत्मा आत्मानं जानातीत्यादौ भिन्न-
 पदोपस्थित्या कर्तृत्वकर्मत्वे एकार्थस्य स्याताम् । अत्र तु एकैकैव लिप्पति
 पदार्थेन धर्मिधर्मार्थकल्पनमनुचितमिति भावः । तथा च भाष्यम् —
 २१ उच्चारित एव शब्दः अर्थव्यापकः नानुच्चारितः इति । अतः ईदृश-
 म्येते एकस्मिन्वाक्ये धर्मिधर्मकल्पना न विद्वद्भूता । एवं चात्र साधा-
 रणधर्मस्याप्रतीते नोपमा शङ्कितव्या । देवदेव इव यजदत्त पचति
 २३ इत्यत्र तु उपमा भवत्येव । भिन्नपदोपात्तमर्थस्य एकव्यापाराश्रयत्वेऽपि
 विशेषणत्वापपत्तेरिति भावः ॥ २२९ ॥

- अत्र ओपन्यमिदं निदध कला पदोपमानं तम उपमेय लेपनं
 साधारणधर्म एव अभ्युत्तथा च निर्वाधा उपमा इति चेन्न तज्जल कर्तृनि ।
 २ कर्ता तिङ्प्रत्ययप्रतिपाद्यव्यापाराश्रयः यदि उपमानं तमस्य उपमानं स्यात्
 कल्पने तदपि न सम्भवं । यतः अतो व्यापाराश्रयः कर्ता क्रियापदेन
 लिप्पति क्रियापदेन विशेषणतया प्रतिपाद्यः व्यापारः न्य-
 ३ स्मृतः विशेषणतया न्वितः वर्तते । निदधन्ति विशेषणम् इति
 पूर्वोक्तसिद्धान्तान् । अयमत्राशयः । तमः अङ्गानि लिप्पति इत्यत्र
 लिप्पतिना साध्यवमानलक्षणया व्यापनमपि भाव्यम् । तस्य च

स्वाक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यमपेक्षितम् ॥२३०॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यापि शंसनः ।

- १कर्तो तमः । उपमानमूतश्च लिम्पतिकर्ता । तथा च
कर्तृसदृशतमःकर्तृकं व्यापनम् । लेपनव्यापनयोश्च
ऐक्यम् । अतः सुख्यमुपमा इति चेन्न । लेपनव्यापारे विशेषणतया
१२तस्य कर्तुः उपमानसंबन्धेन अन्यत्रान्वयायोगात् । एकविशेषणं
स्वार्थं प्रत्याययति इति न्यायात् । उक्तं च मञ्जूषायां
विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञातस्य वा अपरत्र विशेषणयोगः ।
१५एव राज्ञः पुरुषोश्च इतिवत् राजपुरुषोश्च इति न इति ।
दर्शयति स्वाक्रियासाधनव्यग्रः इति । स्वाक्रिया स्वव्यापारः
तस्य साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोधः तत्र व्यग्रः व्यापृतः
१८नतामापन्न इत्यर्थः । अन्यत् व्यपेक्षितं पदार्थान्तरं
विशेष्यत्वेन आकाङ्क्षितं पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकारीभ-
त्यर्थः । नालं न समर्थः । अयं भावः । एकपदस्य विशेषणतया
२१नितस्य ततोऽन्यत्र उपमनतया अन्वयः देवदत्त इव यज्ञदत्तो
इत्यादिस्थले पदान्तरोपस्थाप्यकर्तरि पदमंसर्गमर्यादया भवति । परं
भिन्नशब्देन उपादानं नास्ति कर्तुः तादृशतिङ्बोधितकर्तृस्थले
२४अन्यो भवितुं नार्हति तस्मान्नात्रापमेति भावः ॥ २३० ॥

नैयायिकैः अनुसृते प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेपि नोपमेति कथयति-
यो लिम्पतीति । यो लिम्पति अमुना तेन लेपनकर्त्रा तुल्यं तमः लेप-
१कर्तृसदृश तमः इति शंसत प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेन एवमर्थं प्र-
दर्शयत मतेर्पानि अभ्याहार्यम् । एवं शाब्दबोधं मन्वानस्य मतेपि
नानि पद सचद्ध न भवति । उपमेयगतलेपने अनुगतं न भवति ।
६उपमेये सचन्धाभावात् अङ्गकर्मकलेपन समानधर्मो भवितुं नार्हति
तस्मान्न प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेपि समः साधारणो गुणः धर्मः
अन्वेषणीयः । स अङ्गलेपनरूपः उपमेये प्रतीतो न भवति । तं विना

1. 231. अपेक्षितम् for व्यपेक्षितम् P, R.

2. 231 — मङ्गल. and मङ्गलः for शंसनः and मङ्गलं D.
शंसिनः for शंसनः Rn, शंसति D (marginally corrected
into शंसन), — मङ्गलः for मङ्गलम् M, V.

अङ्गानीति न संबद्धं सोऽपि सृम्यः समो गुणः ॥२३१॥

- १ उपमा नोपपत्ता । अत्रायमाशयः । उपमाभूतिकारे लिम्पतीव तमोद्गा-
नीत्यस्य नैयायिकमते अङ्गुलिस्तद्वत्तत्वेन लेपनानुकूलकृतिमानिव समः
इति वाक्यार्थबोधः स्यात् । तथा च लेपनकर्तृत्वमसोरुपमानोपमेयभावः ।
२ अत्र प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधे अङ्गानीति पदं व्यापारविशेषणद्वारा उप-
मानभूतकर्तारि संबद्धमपि उपमेयभूततमासि तस्य संबन्धो दुर्घटः । एक-
विशेषणं नापरत्र स्वार्थं प्रत्याययति इति पूर्वोक्तन्यायादिति भावः । तथा
३ अङ्गानीति पदस्य समानधर्माङ्गमूतस्य उपमेये अनन्वयात् अङ्गलेपनं
समानधर्मो न भवितुमर्हति । अतः क्रियाविशेष्यकशाब्दबोधपदत्रापि
समानधर्मो सृम्यः । अपिशब्दः पूर्वोक्तसमानधर्माभावात्समुच्चायकः । अथवा
४ अत्र उपमेयसमानधर्मे अङ्गानीतिपदस्य संबन्धः । तद्विनेय अङ्ग-
कर्मकलेपनकर्तृव समोलेपनम् इति बोधेऽपि उपमायाः सुवचन्यात् इति
चेत्तदपि न समीचीनम् । यत् लेपनस्यापिशब्दोपादककर्तारि विशेषणत्वेन
५ अन्वितत्वात् उपमेये सन्वयस्य दुरुपपादत्वात् । तथा च यथा अङ्गानी-
तीति उपमेयोऽंशे अङ्गबद्धं तथा लेपनमपि असंबद्धमेव (एवं च तत्समा-
नधर्मो भवितुं नार्हति) । अत्र अङ्गानीति संबद्धं न भवति । तदर्थं
६ अतएव केवलं लेपनमेव समानधर्मत्वेनाङ्गीकृतं चेत्तदपि उभयत्र संबद्धं
न भवति । अतः समानधर्मापि सृम्यः । अत्र अपिशब्दः अङ्गासंबन्ध-
दोषसंघाटकः । अत्र साधारणा द्विगुणक्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेय-
७ गतत्वेनैव अवयवबोधविषयतामापद्यन्त एवांशोचनया तु उपमानगत-
त्वेन प्रतीयन्ते इति तथा साधारण्यम् । प्रकृते तु उपमानगतत्वेन लेप-
नाय अवयवबोध इति उपमानतावच्छेदकतया उपमानशरीरत्वमेव न तु
८ उपमानोपमेययोः साधारणधर्मत्वमिति विवेचनीयम् इति अनुपमात्वदर्श-
यः न किञ्चित् । यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि सगत् । अङ्गानीति
न संबन्धः सोऽपि सृम्यगतमाङ्गुलि । इति पाठेऽपि अङ्गानीति न संबन्धः
९ उपमेयेन सह समतो न अतः समानधर्माभावात् सोऽपि समानधर्मोऽपि
तमोऽङ्गुलिः समानधर्मबद्धो धर्मः सृम्यः अन्येषणीय इति अवयव । एत-
दुपपादनं तु पूर्ववदेव । अत्र अपिशब्दः लिम्पतेऽतमसधर्मा धर्मः कोऽत्र
१० शरीरस्य । इति पूर्वोक्तशेषसंघाटकः शेषः ॥ २३१ ॥

॥ २३१ ॥ सृम्यस्य तमो १०१ भावः तमो ११ ५.

— १५ [वाक्यादौ]

यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

न तथा लिम्पतेर्लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिध्वान्तकर्तृकः ।

साधारणधर्मस्य अपयोगेऽपि लुप्तोपमा भवति । तथा चात्र मा
लेपनं साधारणो धर्मः साधारणधर्मोपादानं विनैव निष्पाद्यमानां
२३३ पमामङ्गीकुर्मः इति चेत् तदपि नात्र संभवतीति कथयति—यथेन्दुरिव
यथा इन्दुरिव ते वक्त्रम् इति उपमायां कान्तिः साधारणधर्मतया
वाचकापयोगेऽपि मभिद्धेन्द्रोरुपमानत्वादेव गम्यते तथा लिम्पतेः
२३४ तीति उपमानात् लेपात् अन्यत् उपमातिनिष्पादकं ...
न प्रतीयते । लेपनं तु क्रियाविशेष्यकशब्दबोधे उपमानमेव
न्तविशेष्यकशब्दबोधे उपमानोपसर्जनभूतम् । अतः
२३५ भावितुं नाहंति इति प्रपञ्चमेव । तथा च ईदृशस्थले साधारण
न शब्दोपात्तः न वा उपमानप्रसिद्धया गम्यः । एवं च
प्रतीतेर्नात्र पूर्णोपमा लुप्तोपमा वा । लुप्तोपमायाः स एव विषयः
२३६ उपमानोपमेयगतं सादृश्यं लोकवसिद्धतया स्फुटं ...
यथा इन्दुरिव ते वक्त्रमित्यादी । यत्र तु न प्रतीतिपदवीमारोहति
तत्र मा । अत्र लेपनकर्तृत्वमयोर्न कोऽपि समानधर्मः प्रतीयते
२३७ अतो नोपमा ॥ २३२ ॥

मिथान्तद्वयं न विषयपुनरुपपन्नं—तादृशं । तत् तस्मादुपमाया
अभावात् अङ्गत्वात् अङ्गत्वेन च ध्वान्तकर्तृकः उपश्लेषः लेपनं अर्थः यस्य
२३८ एतादृशं लिम्पति निषण्णवर्धं पुमा कविनिबद्धतया एवं व्यापनस्य
व्यतिरागजन उच्यते न समाच्यते इति ईदृशता सूत्रमया दृष्टा निरूप-
ताम् । अत्र ध्वान्तद्वयमिति—लिम्पतिः लिम्पतिरुपपत्तिराया हेतव-

11. 232—*अभावात्* for *अभावे*: P, R, C;—*अत्राप्यत्र* for *अत्र*
V—D omits the second half.

12. 233—*अत्राप्यत्र* for *अत्राप्यत्र* V—*अत्र* for *अत्र* D.

अङ्गकर्मा य पुंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीक्ष्यताम् ॥ २३३ ॥

मन्ये शङ्के भुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

१। कियं पुंसा कविनिषेधेन यत्रा उत्प्रेक्ष्यते संभाव्यते इति इत्यतः
अङ्गमेनापि अङ्गीक्रियतामित्यन्वयः । ननु विषयाभावे विषयीभूतायाः
तथाविधविशिष्टलेखनोक्तियायाः कथमुत्प्रेक्षणीयत्वम् सशयविशेषणरू-
पाया उत्प्रेक्षाया कीदृशद्वयविषयकत्वमिति यमात् । इति विषये दर्शयन्
विषयीभूतं लिखति विशिनष्टि उपलेशगर्भ इति । उपलेशं तम कर्तु-
कव्यापनम् अर्थः स्वविषयकोत्प्रेक्षायाः विषयो यस्य सः । अयमर्थः प्रस्त-
२। तोर्धेस्तावद्विषयः । तत्र संभाव्यमानो अध्यवशीयमानो वा अप्रस्तुतोर्धो
विषयी । प्रकृते तम कर्तुं कव्यापनम् उत्प्रेक्षाविषयः । तादृशलेखनं
विषयीति । ततश्चात्र प्रस्तुतं तनोव्यापने तादृशलेखनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते न तूप-
३। मानेन तेन उरपीयते इति प्रत्यपादयन् ॥ परामर्शिनः उपलेशगर्भविषये
स्निग्धकल्पना दृश्यते । अपरं च अनुपादानविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा इयमिति
सर्वोद्गीकृतम् । ततश्च विषयिणः उपादानेन अध्यवसानेन विषयस्य
४। स्वरूपं शायमाने उत्प्रेक्षामा सिद्धी तद्विषयदर्शनाय इयान् प्रयत्नः अनु-
पयुक्त एव । एतावत्प्रबन्धेन आचार्यदण्डिनो मते अत्र समानधर्मस्य
प्रतीतिर्नास्तीति नोपमा किं प्रस्तुते अप्रस्तुतगोचररूपा उत्प्रेक्षा इति दर्शि-
५। तम् । काव्यप्रकाशकारादयः संभाव्यमानोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य मतेन यत्
(११७७) इति उत्प्रेक्षाया लक्षणं विनाम मतेन उपमानेन इति
व्याकृतान् च कृत्वा साधर्म्यभूतमेव तां वर्णयन्ति तत्र आचार्यदण्डिन
६। सिद्धान्तस्य विरुद्धम् इति बोध्यम् ॥ २३३ ॥

इत्यष्टौ बाहुल्येन उरमावाचकं संभाव्यतावाचकम् । तं यमन् दे-
वदत्त इव भाति इत्यादिषु कविदेवामो दृष्टेन तस्योत्प्रे-
१। क्षावाचकत्वम् उत्प्रेक्षावाचकम् । परिगणनन दर्शयति मन्यते नि । व्य-
भ्यते बोध्यत । एषा प्रयोगे उत्प्रेक्षा वाच्यता अन्यथा गम्या इति पूर्व
कथितमव । अत्र आदिनन्देन तर्कशामि संभावयाम् ब्रूते उत्प्रेक्षा इत्या-
२। दीना समर्थः । एतेषा कानिचदुदाहरणानि दर्शयाम —

उन्मेषा व्यस्यन्ते शब्दैरिवगद्गोपे तादृशः ॥ २३४ ॥
॥ इत्युन्मेषाचरम् ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशो च

यद्यनुष्णा मवेक्षामिः यद्यर्शितं भवेज्जलम् ।
मन्ये दृढमतो रामस्तदा स्वादप्यसत्पवाह् ॥
१ सर्वातिशयसौन्दर्यं शब्दे सत्पवनो मुवम् ।
येन सा मृगभावाक्षी सावित्री नारलीकृता ॥
तव निर्वर्ण्य मद्गुणं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।
२ त्वम्कोशगेहान्निर्गत्य तीर्थेषु वसति भुवम् ॥
त्वदाननेन सादृश्यं प्राप्नुहामो निशाकरः ।
कलङ्कपद्माभावाय नूनं मज्जति सागो ॥
३ भ्रात्रो रवेर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः ।
भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् सत्तोरित्यते ॥
कम्तूरिकामृगाणामण्डाद्वृणगन्धमसितमादाय ।
यदि पुनरहं विधिः स्यां स्वलाजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥

१ इति ॥ २३४ ॥

अथ कमपासं हेत्वाचलंकारं प्रशंसापूर्वकं लक्षयति—हेतुश्चेति ।
सूक्ष्मलेशाभिधानाः त्रयोऽलंकाराः वाचाम् वागर्थस्य उत्तमभूषणम् प्रधानं
१ कारः । भामहिन (ii. 86)—

हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालंकारतया मतः ।

समुदायाभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः ॥

१ इति अलंकारत्रयं चमत्कृतिशून्यत्वेन प्रतिषिद्धमस्ति ।
भिधानस्य वाक्यार्थस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः वक्रोक्तिः
तस्य अनाभिधानतः अनुलेखात् चमत्कृतिशून्यत्वादित्यर्थः । एते त्रयो
२ कारा न भवन्ति इति तदाशयः । आचार्यदण्डिनो मते अत्र
तिर्वर्तते अतः विशेषमाभिधत्ते वाचामुत्तमभूषणमिति । लेशः
लवसंज्ञयाभिहितः । तत्र उद्देशवाक्यानुशासनेन प्रथमं हेतुप्रमेदान् दर्शयति
३ लक्षणं तु प्रसिद्धार्थानुयायि इति पुनः नोक्तम् । तच्च अभिधेयं (341) २
सिपाधियवितार्थस्य हेतुर्भवति साधक इति निरूपितमारित । भोजराज

वाचामुत्तमभूषणम् ।

कारकशापकां हेतू तां चानेकविधां यथा ॥ २१५ ॥
अयमान्दोलितमोदचन्दनद्रुमपल्लवैः ।

(iii. 12).—क्रियाया कारणं हेतुः इति दर्शितः । सोऽयं हेतुर्द्विविधः कारण-
१५ शापकश्च इति । करोति निष्पादयति भावमिति क्रियासम्पादको हेतुः
कारकः । शापयति बोधयति कारणान्तरनिष्पन्नं भावमिति च शापकः । अग्नि-
धूमस्य कारको हेतुः धूमधामोः शापकः । अथवा मृदा पटं करोतीति
१८ कारकः । शास्त्रेण सत्त्वं जानातीति शापकः । उक्तं हि भोजराजेन (iii. 13)—

यः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च प्रयुक्तिं चान्तरा विशन् ।

उदासीनापि वा कुर्यात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।

क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं शापकश्च सः ॥ इति ।

सौ च कारकशापकौ हेतू प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिभेदेन तया द्वितीयातृती-
१५ यादिभिरप्यभिहितभेदेन अनेकविधां अनेकप्रकारां इति सदर्थः । एषामु-
दाहरणानि सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यानि । अग्निमेव हेतुलंकारे काव्य-
लिङ्गानुमानयोः तथा कार्यकारणमूलार्थान्तरन्यासस्य च समग्रो भवति
इति ते न पृथक्त्वा दर्शिता आचार्येण दण्डिना । अप्यप्यदर्शितैः—
हेतुहेतुमता मार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।

हेतुहेतुमतोऽप्य हेतुं केचित् प्रचक्षते ॥ इति ।

१० द्विप्रकारकां हेतुलंकारां निर्विष्ट । तत्र प्रथमं अतिशयोक्त्यलंकारे
अनर्भवति द्वितीयश्च न चमत्कारावद इति तदुभयमपि अलंकारतया
न मन्यन्ते अपरे ॥ २३५ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति— अयमिति । आन्दोलिता मतील व्याधूताः
मौढाना चन्दनद्रमाणा पल्लवा येन म । अनन वायो सांगन्धशैत्या-

१२ दयो धर्मा दर्शिता । एतादृशा यो मलयमारुत सर्वस्य प्रीतिमुत्प-

n 235- लक्षणम् (iii) भषणम् V 1) (1) originally corrected
into भूषणम् ।

n 236- आन्दोलितादीदृ । ५ आम्हासनादीदृ Pn

अवाध्यैरिन्दुपादानामसाध्यश्चन्दनाम्भसाम् ।

देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्या ज्ञापकहेतवः ।

अभावहेतवः केचिद्व्याक्रियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

ज्ञाप्यस्य शब्दोपादाने ज्ञापकहेतुमुदाहरति—अवाध्यैरिति । इदं

पादानां चन्द्रकिरणानां अवाध्यैः अविनाश्यैः । चन्दनाम्भसां चन्दनो-
ष्मकानां विलेपनानामित्यर्थः असाध्यैः अप्रतिकार्यैः देहोष्मभिः शरीरमग्नौ
हे सखिते कामातुरं मदनपीडितं मनः सुबोधं सुखेन बोधो विचारबोधो
यस्य तत् एतादृशमस्तीति शेषः । अत्र च ज्ञाप्यं मनसः कामातुरत्वं
इतच्छब्दोपात्तम् । ज्ञापकाश्च अप्रतिकार्या देहोष्माणः ॥ २४५ ॥

भावहेतुमुपसंहरति—इतीति । इति एवंप्रकारा प्रयोगेषु कर्तव्यं
निबन्धेषु रम्याः वैचित्र्येण मनोहराः ज्ञापकहेतवः लक्ष्याः अवबोद्धव्याः ।
केचित् मनोहराः अभावरूपा हेतवः व्याक्रियन्ते कथ्यन्ते । अभावश्च
अनेन कविना चतुर्धा कल्पितः । प्रागभावः प्रध्वसभावः अत्यन्ताभावः
अभ्योन्याभावश्चेति ॥ २४६ ॥

अभावेषु प्रथमं प्रागभावमुदाहरति—अनभ्यासेनेति । विद्यानाम् आ-
न्वीक्षिक्यादीनाम् अनभ्यासेन अपरिशीलनेन । धीमतां विपश्चिताम् अर्ध-
सर्गेण परिचयामावेन । अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम् अनिग्रहेण असंयमनेन हेतुना
नृणां व्यसनं दुष्प्रवृत्तिर्जायते । भगवता मनुना अष्टादशविधानि व्यसना-
न्युक्तानि यथा (vii. 47-48)—

भृगयाक्षो दिवा स्वापः परीवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥

पैशून्यं साहसं द्रोहः ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।

बाग्दण्डञ्च च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ इति ।

ii. 245—अवाध्यैः for अवाध्यैः 'J, P, D,—असाध्यैः and अवा-
असाध्यैः are transposed in M,—सुबोधं धत्ते for सुबोधे ते D.

ii. 246—लक्ष्याः (1) for रम्याः Rn; सख्यश्च Rn; श्रेयाः M;—अवाध्यैः
for व्याक्रियन्ते P, B, Rn;—मनोहराः for मनोहराः D, M.

ii. 247—वैचित्र्याम् for विद्यानाम् Cb, M.

अत्यन्तमसदार्पाणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विवर्धन्ते सततं सर्वसंपदः ॥ ५० ॥

उद्यानसहकाराणा-

अत्यन्ताभावहेतुमुदाहरति—अत्यन्तमिति । आर्धाणां सत्पुरुषाणाम् अनालोचितचेष्टितम् अविमृश्यकारित्वम् अत्यन्तम् असत् सर्वथा अविद्यमानम् । कदापि अविमृश्य न ते व्यवहरन्तीत्यर्थः । अनः अविमृश्यताया अन्तर्भावात् तेषां सर्वसंपदः ऐहिकामुष्मिकाः सर्वसमृद्धयः सततं निरन्तरं विवर्धन्ते वृद्धिं प्राप्नुवन्ति । अत्र अनालोचितचेष्टितस्य अत्यन्ताभावसंपदां विवृद्धये हेतुत्वेनोपन्यस्तः इति अत्यन्ताभावहेत्वलंकारः ॥ २५० ॥

प्राप्तावता भावप्रतियोगिकानां प्रागभावादिचतुर्णामभावानामुदाहरणं निदर्शितानि इदानीं तु अभावप्रतियोगिकामावस्य हेतुरूपतां दर्शयति । उद्यानेति । उद्याने स्थिता ये सहकाराः आग्राः तेषां मञ्जरी अनुवृत्तिर्विकासमप्राप्ता न अपि तु विकासपरिपूर्णा इत्यर्थः । अतः तन्मञ्जरी उद्दीपकत्वात् पथिकनारीणां प्रोषितमनृकाणां सतिलः सलिलाञ्जलिर्नीवापाञ्जलिः देयः । तासां मरणमुपस्थितामिति भावः । अत्र मञ्जरीणामनुद्भेदाभावः मरणस्य हेतुत्वेनोपन्यस्तः अतः अभावभावहेत्वलंकारः । अन्येषामभावाभावानां सरस्वतीकण्ठामरणे तट्टीकायां च उदाहरणानि दर्शितानि । तेषु मध्वंसाभावभावो यथा (iii. 15)—

पीनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये मृशोच्चस्तनं
पायाद्द. परिरम्भमग्निदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।

स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे

यस्य सोच्युतनामिषप्रवसतिर्वेधाः शिवं ध्यायति ॥ इति ।

अत्र नारायणस्य नाभिपट्टत्ररूपस्यावासस्य उपघाताभावः विधेर्मनो-
निराकरणकारणं भवति अत्र मध्वंसाभावभावहेतुरयम् । अन्येषामावा-

मनुजिज्ञा न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥२५१॥

मागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।

भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

१६भावा यथा—

अवनिरुदकं तेजोवायुर्नभः शशिमास्करा

पुरुष इति यत् केचिद्विज्ञा वदन्ति तनुस्तव ।

तद्वनम वचोर्वचित्रीभिर्निरावरणस्य ते

विदधति यय.पूरोन्मीलन्मृषा मिहिरोपमान् ॥

११अत्र भिन्न इत्यन्योन्याभावमुपन्यस्य निरावरणस्य मृषेत्येताभ्यं
निषेधः अन्योन्याभावाभावः स च मिहिरोपमात्वसाधकः अतः हेत्वर्थ-

१२कारः । अत्यन्ताभावाभावो यथा—

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना

गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।

श्रुतेन यन्नेन च वागुपासिता

ध्रुव कर्मात्यव कमप्यनुमदम् ॥ इति ।

अत्र न विद्यते इत्यन्यन्ताभावमुपन्यस्य कर्मपाति प्रतिभासतामि-
थानेन प्रतिषेधः । य च अत्यन्ताभ्या वागुपासितया इत्युक्तीतार्थस्य
१३हेतु इति अन्यन्ताभावाभावंहेत्वलकारः । अन्यन्तममशार्थणामनालोचि-
तचेष्टितम् इत्येतदपि अन्यन्ताभावाभावादाहृण्य भवति ॥ २५१ ॥

अभावाहेतुमुपमहति—प्रागभावादीनि । इह प्रागभावादिरूपस्य प्राग-

भावप्रभवसाभावान्योन्याभावान्यन्ताभावस्वरूपस्य वस्तुन विषयस्य हेतुत्वम्

१४भावाभावावरूपस्य कार्यस्य तत्र भावरूपस्य अनन्यामिन विद्यानाम् इत्यादि-

लोकत्रये अभाववरूपकार्यस्य च उपातेति भावे । उत्पन्नं प्रति निष्प-

त्तये दाक्षतमिति दाप । उत्पन्नदाहृण्ये कारकहेतव्य दर्शानम् आपच्छे-

१५नोरुदाहरणानि उक्तानि ॥ २५२ ॥

मागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ २५७ ॥
 राज्ञां हस्तारविन्दानि कुङ्कुलीकुरुते कुतः ।
 देव त्वच्चरणद्वन्द्वरागवालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥
 पाणिपद्मानि भूपानां संकोचयितुमीशने ।
 त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥
 इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

लीति हेतुवैचित्र्यं बोध्यम् । वस्तुतस्तु अत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकस्य
 क्षिप्रकार्यस्य पश्चाद्भाविता पूर्वभावित्वेनाध्यवसिता तेनात्राध्यवसाय
 एव चमत्कारातिशयः । इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ २५७ ॥

अयुक्तकार्यं हेतुमुदाहरति—राज्ञामिति । देव त्वच्चरणयुगलम् ता
 रक्तिमा स एव वालातपः मृदुसूर्यरश्मिः राज्ञां हस्ता एव अरविन्दानि ता
 स्पृशन् कुतः कुङ्कुलीकुरुते मुकुलीकरोति । वालातपस्पर्शेन अरविन्द
 विकास एव भाव्य न तु संकोचः । अतः अरविन्दसंकोचविधानम् का
 तपस्य अयुक्तमिति अयुक्तकार्याय हेतु । स च राजविषयकरतेः पोषक
 चमत्कारविषयत्वान्मनोरम इति ध्येम् । अत्र हस्तारविन्दानां कुङ्कुलीक
 प्रणामाञ्जलिरूपतया ज्ञेयम् ॥ २५८ ॥

युक्तकार्यमुदाहरति—पाणिपद्मानीति । त्वत्पादनखचन्द्राणां तव प
 नसान्येव चन्द्रा तेषां कुन्दनिर्मलाः कुन्दकुमुमधवलाः अर्चिषः कान्ति
 भूपाना पाणिपद्मानि हस्तकमलानि संकोचयितुम् प्रणामाञ्जलिविषय
 त्वेन मुकुलीकर्तुम् ईशते समर्था भवन्ति । अत्र चन्द्रार्चिषां पद्मनिमीत
 युक्तमेव इति युक्तकार्याय हेतु । स च राजविषयकरतिपोषक
 सविशेषचमत्कारकारीति बोध्यम् ॥ २५९ ॥

हेतुमुपसंहरति—इतीति हेतोर्विकल्पानां प्रभेदानामीदृशी एवंप्र
 गतिः पद्धतिः दर्शिता निरूपिता । अनेन प्रकारेण अन्येपि हेतुलंकारभे

ii. 257—समूहो for उदीर्णो Pn.

ii. 258—रवि for राग P and after him B; this seen
 to be P's guess as no Mss. support him.

ii. 259—कामलाः for निर्मलाः M.

ii. 260—विकल्पस्य for विकल्पानां D, V, J.

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गनपीडितम् ॥ २६२ ॥

त्वदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्धत ।

उद्दामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६३ ॥

इत्यनुद्विन्नरूपत्वादित्युत्सवमनोरयः ।

अनुलङ्घ्यैव मूढमन्वममूढत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

लेशो लेशेन निभिन्नवस्तुरूपनिगूढनम् ।

मौलनरूपेद्धितेन निधि संगमः भावीति प्रियाय सूदनया सूचितम्
सूक्ष्मालंकारः । तच्च सूचनं सहृदयचमत्कारि अतः अभ्यातं
निर्वाधमेव ॥ २६२ ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति—मदर्पितेति । गीतगोष्ठ्यां संगीत

लाया मदर्पितदृशः मयि बद्धदृष्ट्याः तस्याः नायिकायाः मुखा

उद्दामरागतरला उद्दामः मर्यादातिक्रान्तः यः रागः अनुराग-

तरला तेजोभासुरा पूर्णानुगमसूचिकेत्यर्थः । कापि अनिर्वचनीया

क्रान्तिः अवर्धत । अत्र मुखच्छायावैलक्षण्यरूपाकारविशेषेण नायिका

इत्युत्सवाभिलाषः सूक्ष्मतया दर्शितः इति सूक्ष्मालंकारः ॥ २६३ ॥

उदाहरणे लक्षणं संगमयति—इति इति । इति एवं केवलं

यैव सूक्ष्मरूपेण दर्शितत्वात् अनुद्विन्नरूपत्वात् स्फुटतया अपरी

नत्वात् सूक्ष्मत्वम् अनुलङ्घ्यैव अपरित्यज्यैव रत्युत्सवमनोरयः

स्थितः वर्णितः अमूत् । अतः सूक्ष्मप्रकारेण मनोरमाविष्कारवर्ण

सूक्ष्मालंकार इति भावः । अत्र केचित् उद्दामरागतरला मुखच्छाया

इत्युत्सवमनोरथम्यवानुभाव इति न नियमः विषयान्तरमनोरथादि

तत्त्वमवादित्यनंक्रान्तिकत्वात् स्फुटतर तादृशमनोरथं लक्षयति । लक्ष

तु म्नायविलक्षणसहृदयतासमीचीनया तया कथंचिल्लक्षयतीति सूक्ष्म

इत्युत्सवविषयस्येत्याहुः ॥ २६४ ॥

कमप्राप्तं लक्षपरपर्यायं लेशं निरूपयति—लेश इति । लेशेन स

ii. 263—मदर्पित for त्वदर्पित P and after him B; त्वदर्पित
अवर्धन for अवर्धत D, अवर्धयन् V.

ii. 264—अत्राप्यवस्थितः for अत्र व्यवस्थितः N (fol. 23 a
the long lacuna, Pn, D.

ii. 265—लेशो for लेशो M,—निगूढत्वात् for निगूढनम् N, V.

जातुपम्भःप्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपद्मैः ॥ २७४ ॥
॥ इति क्रमः ॥

प्रेयः प्रियतराग्न्यान्

देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।

तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्पान्

शौर्याग्न्या च विनयेन च लीलया च ॥ इति ॥ २७४ ॥

असंलक्ष्यमानासंलक्ष्यक्रमा इति द्वौ भेदौ प्रागस्माभिर्निरूपितौ ।
तत्र संलक्ष्यक्रमाणां बन्धत्वद्वाररूपव्यङ्ग्यानां बाष्पायस्य शोभाजनकतया

समासोक्तिरूपकादिनामालङ्कारत्वमुक्तम् । असंलक्ष्यक्रमाणां रसादि-
बाष्पायानामपि बाष्पोपस्कारेण अलङ्कारत्वमुचितमिति तदुपजीवि

प्रेयोरसवद्गर्व इत्यलङ्कारत्रयं दर्शयति—प्रेय इति । त्रयाणामसंलक्ष्य-
क्रमस्वरूपकथनत्वात् एवम निवेशः । तेषु प्रियतरं भावाभिव्यक्त्या

बोद्धव्यस्य प्रीत्यतिशयकरं वक्तुर्वा प्रीत्याधिक्यसूचकमाख्यान् प्रेयः
प्रेयोनामालङ्कारः । अतिशयेन प्रियत्वात् प्रेयः इत्यर्थः । भावाश्च देवता-

भारशिष्यद्विजपुत्रादावभिव्यज्यमाना रतिः तथा विभावानुभावाभ्यां व्यञ्जित-
निर्वेदादित्रयमिदं प्रेयो भावः व्यभिचारिणो भावाश्च । उक्तं च प्रकाशे-

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तद्वान्विजतः । भावः प्रोक्तः इति । देवादि-
विषयेऽप्यप्राप्तरसावस्थोपलक्षणम् । तदुक्तं—

रत्यादिभ्योऽतिरङ्गः स्याद्देवादिविषयोऽथवा ।
अन्याङ्गभावमात्रा स्यात् तदा स्थायिशब्दमाह ॥ इति

१५ आचार्यदण्डिनस्तु देवादिविषयकरतिभावव्यञ्जकमाख्यान् प्रेयोऽलङ्कार-
विषयतयाभिप्रेतमिति उदाहरणानुरोधादवगम्यते । एवं च कथनचातुरीय

व्यञ्ज्यमाना देवादिविषयिका रतिर्यत्र बाष्पोपस्कारिका तत्र प्रेयोऽलं-
१६ इति लक्षणं निष्पन्नम् । तथा रसपेशलं रसेन रत्यादिस्थापिभाव

पेशलं सहृदयानन्दजननमाख्यान् रसवदलङ्कारः । तथा रूढः
व्यक्तः गर्वः अलङ्कारो यत्र तादृशमाख्यान् रूढ इति । आस-

१७ चातुर्येण प्रधानतयाभिव्यज्यमानो गर्वास्यो व्यभिचारिभावः क-
नामालङ्कार इत्यर्थः । गर्वतत्क्षणं हि—

गर्वोभिजनलावण्यधनेधर्पादिभिर्मदः ।

रसपेशलम् ।

परपराम्भोगान् भीतनात् रसस्य निम्नपिरभिव्यक्तिः इति स्यात्
विवृणक्ति । अयमेव चार्त्तकारिकसंमतोर्गः । वितरस्तु काव्यमकान्ते
५०६ टीकादौ च द्रष्टव्यः । रसविशेषाश्च—

दृष्टान्दाम्पकस्वरीद्वीरमयानकाः ।

वीरभामाद्भुतसंज्ञाद्येत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

५०६ इति भगवतोपदिष्टाः । एषां स्थायिभावाद्यतेनैव कथिताः । यथा—

रतिदोषश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विगमश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

१. स्थायिभ्यः लक्षणं तु—

विदग्धा अविरुद्धा वा ये तिरोधातुमशमाः ।

आनन्दान्दुःखकन्दोसौ भावः स्थायिपदस्यदम् ॥ इति ।

॥ एवमेव पाण्डुरंगगताध्याय (P. 31)—

सशानीयविजातीयैरतिरक्तमूर्तिमान् ।

यावदसं वर्तमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥

५०७ इति लक्षणमाह । सत्र स्थापुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो
रतिस्थायिभावः । यागङ्गादिविकारदर्शनजन्मा चेतोविकासो हासः । पुत्रा-
दिवियोगमरणादिजन्मा वैकुल्याख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । मुख्यान्यु-

५०८ यथादिपरमापराधजन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । पापप्राप्तमदानादिसृति-
जन्मा आक्षत्पाख्यः उत्साहः । व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानन्दविरहको
वैकुल्याख्य चेतोविशेष भयम् । कदर्यवस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्सा-
५०९ रूढश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अलौकिकवस्तुदर्शनादिजन्मा आश्चर्य-
रूपो विगमः । अनुभावास्तु—

अनुभावो विकारस्तु भावसंज्ञात्मकः ।

रतन्ममत्तयगेमाश्वाः स्वेदो वैवर्ण्यवेषम् ॥

अथ वैवर्ण्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिचीर्तिताः ।

७०६ इत्युक्तलक्षणाः । एषामुदाहरणानि विस्तरमयात्र प्रदर्श्यन्ते रसगङ्गाधरादौ

भट्टारका

प्राप्नुवन्ति । उभयोऽपि काव्यशोभाजनकार्याविशेषात् । नन् भ-
 १०६ ट्टो रसादिर्लकारेणानु बन्धनकारणम् रसाय माधान्येनकार्यत्वम्
 ननु यत्र लकाराण्यन्ते भव्यालोकावनेकां यथा—

प्रधानेभ्यश्च वाक्यार्थे यत्राहुं तु रसादयः ।

काव्ये लक्षिकलकारो रसादिरिति मे मतिः ॥ इति ।

१०७ एवं दृष्टिने मते शास्त्रार्थो-मन्त्राय काव्यार्थेवालकार्येनेन ननु लकाराण्य-
 न्ददयनाश्रय काव्यशोभाकारण्येन अलकाराण्यपेक्षे बाधाभावात् । काव्य-
 १०८ शोभाकारान भर्मानलकारानु प्रवर्तते । इति भर्तृकारमामान्यलक्षणस्या-
 ज्ञापि निर्वाचयन्ते । यदुक्तं विधनाथेन भव्यालोकानुमागिणा (२. १५)—

रमभावा नदाभामा भावस्य प्रगमन्तथा ।

गुणीभूतत्वमायाति यदानेकृतयन्तदा ॥

रमकृतु प्रथ उत्रेभ्य ममाहितमिति क्रमात् ।

भावाय चोदये मन्था मिधन्ते च तदाह्यका ॥ इति ।

१०९ नत्र रगवत्येव उत्रेभ्यो लक्षणं सूक्तृशोभम् । प्रशाम्यद्वय्या भाव-

प्रशम म चत्र परम्याहु तत्र ममाहितालंकारः । भावाय उद्भावस्या-

भावादय तस्य पराङ्गत्वे भावादयालंकारः । द्वयोर्विष्टयोर्भावयोः पर-

११० रगवत्यर्थ भावमन्त्रि तस्य पराङ्गत्वे भावमन्त्रिलकारः । बहुता भावा-

ना परंपर्यापमदन्तोर्पतिभावमिधयम तस्य पराङ्गत्वे भावमिध्यालंकारः ।

रमन्त्र अङ्गत्वे अलकार्यन्त्रमङ्गत्वे लकारत्वमिति प्राचामन दुषयन्त भाहुः ।

१११ प्रमचन्देभ्यो । अत्र ते नन्था प्रपन्था कि प्रधानतया प्रतीयमा-

नस्य न्यदयमात्रस्यवालंकार्यन्त्रम उच तथाभूतस्य रसादेरेवेति । तत्र न

लावन प्रथम ममाभेव यप्रानुतप्रशमापथायोक्तदा प्रधानतयेवाभिन्त्यय-

११२ मानाना वन्त्रलकाराणा नैरन्त्यलकारवाभ्युपगमान् । न च तत्र वाक्या-

र्थस्यैव प्रशानत्वे प्रतीयमानाना वन्त्रलकाराणा वप्रनानेत्वम् । अप्रधा-

नाना त्वलङ्कारत्वमुचिनेमेवेति वाच्यम् । तत्र तत्र न्यदयानामेवप्रधा-

११३ न्ययानुभवमिष्टनयानपलपनयन्त । नापि द्वितीय सामान्येन का-

व्यात्मकतयाभ्युपगताना वान्त्रलकाररसादिव्यदयाना मये वान्त्रलका-

राणामलकारत्वम् रसादीनामिवालकार्यन्त्रम् इति निर्वक्तुमयोग्यत्वात् ।

युक्तोत्कर्षं च तन् प्रथम् ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द नाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तैव वागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः ।

१३२ न च रसादिव्यङ्ग्यस्यैव प्रधानस्य काव्यात्मकत्वादलंकार्यत्वं न वस्त्वलं-
कारयोः इति विधनाथोक्तमादरणीयम् ।

यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामर्भलिहः शोणमणीमयूखः ।

सन्ध्याग्रमं प्राप्तवतामकाण्डेप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यथत ॥

१३३ इत्यादौ तेनापि अङ्गभूतेन शृङ्गोरैव काव्यव्यवहाराभ्युपगमात् ।

सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपचानेभ्यः सर्वैः आलंकारिकरभ्युपगतत्वेन रसा-

१३४ देवे काव्यात्मत्वप्रतिपादनस्य बहुशो दूषितत्वाच्च । तस्मात् व्यङ्ग्यनया-

वशिष्टानां, वस्त्वलंकाराणां रसादीनां काव्यशोभाजनकतयालंकारत्वं

युक्तचतुस्रमवप्रतिपन्नमिति प्राचां सरणिरेवसाधीयसी इति आहुः । अत्र

१३५ रसस्य अलंकार्यत्वम् पूर्वं च रसवद्वाचि इत्यादिना गुणत्वमुक्तम् तन् क-

थमेकस्यैवगुणत्वमलंकारत्वं चेति शङ्कायाः समाधानमग्रे मूले एव स्फुटी-

भविष्यति ॥ २७५ ॥

प्रेय उदाहरति—अद्येति । गृहागतं भगवन्तं प्रति विदुरोक्तिरियम् ।

हे गोविन्द त्वयि गृहागते सति मदीयभवन् संप्राप्ते सति अद्य मम या

प्रीतिर्जाता कालेन कालान्तरेण तैव वागमनान् पुनरपि त्वदागमनेनैव

एषा प्रीति अद्यतनीसदृशी प्रीतिर्भवेत् भविष्यति । त्वयि गते त्वदि-

तरसत्पुरुषागमनेन एवंविधा प्रीति नैव भविष्यति इत्यर्थः । अत्र विदुरस्य

भगवद्विषयकरतिमात्रं वाक्यभङ्ग्यामिन्यज्यमान भगवत प्रीत्यनिशय-

जननं वाच्यस्य शोभां पुष्पाति ॥ २७६ ॥

उदाहरणं मंगमयति—इत्याहेति । इति पूर्वोक्तप्रकारं विदुरः युक्तं तद्व-

नुक्तं ह । यनस्तस्य अन्यतः भगवदितरमात् तादृशी धृति सतोषो

अथवा अन्यतः विदुरेतरं पुंसि तादृशी धृति धैर्यम नास्ति ।

ii. 276—याना for जाता N;—नैषा काले for कालेनैषा Pn

ii. 277—विदुरो युक्त for युक्ते विदुरो D, V;—वाक्य for युक्त Pn, B.

भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

सोमः मूर्यो मरुद्भूमिर्व्योम होता नलो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव के वयम् ॥ २७८ ॥

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्वातवर्मणः ।

भक्तिमात्रेण केवलमक्त्या न तु तच्छून्यरूपचारः इत्यर्थः । समाराध्यः हरिः ततः तस्माद्विदुरवचनात् सुप्रीतः संतुष्टः अभूत् । अत्र बोद्धव्यस्य भगवतः प्रीतिकर्मेतदाख्यानामिति प्रेयोत्सङ्कारः । उद्योगपर्वस्थितस्य—

या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

मा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥

इत्यस्य श्लोकस्य प्रतिरूपकोषं श्लोकः इति प्रेमचन्द्रशर्मादयः ॥२७७॥

बोद्धुः प्रीता पूर्वमुदाहृतम् इदानीं वक्तुः प्रीताबुदाहरति—सोम इति ।

हे देव सोमः चन्द्रः सूर्यः मरुत् वायुः भूमिः व्योम आकाश होता यजमानः अनलः अग्निः जलम् च इति रूपाणि एवंविधानि स्थलानि

अष्टौ रूपाणि अतिक्रम्य विलङ्घ्य त्या मधिदानन्दकमपम्—अणोग्णीयान् महतो महीयान् इत्यादिधुनिशतवर्णितं भगवन्त दृष्टुं साक्षात्कर्तुं के

वयम् वामरा वयं स्वन्म्वरूपावलोकने आकलने वा न समर्थाः इत्यर्थः । एवं स्थिते यत्नव दर्शनं तत्र त्वानुमह एव हेतुरिति भावः । अत्र केचित्—

इति रूपाणि सोमादिभ्यस्तरूपा अष्टौ मूर्तीगतिक्रम्य मधुमन्म्वरूपेण वर्तमानं मन्त्रिचदानन्दं त्वा द्रष्टुम् इति अतिक्रमणक्रिया भगवन् एव वर्णयन्ति ॥ २७८ ॥

उदाहरणं विनश्यति—इदानीं । देव संश्रयं साक्षात्कृते तपोभि धन्य स्तीकृते गतवर्मण नमस्तुभ्यं राज नृपते यत प्रीतिप्रकाशनं संश्रय-

विषयकारिभावमुच्यते तच्च नदपि ध्ये इति चवगम्यताम ज्ञादताम् अत्र केवलभक्त्यैव प्रीत्यभिप्रायिका इत्यादि । सोमादिभिरुक्त्यं प्राकृत

रूपगुणशून्यस्य निष्कलस्य परब्रह्मण अन्यर्थान्तरमाकान न अत्र यशसः

॥ २७७-समसंवा ॥ २-संवा ॥ ॥ २७८-समसंवा ॥ २-संवा ॥

॥ २७९-संवा ॥ १-संवा ॥ ॥ २८०-संवा ॥ १-संवा ॥

धर्मः ॥ १ ॥

संवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २८० ॥
 प्राक् प्रीतिर्दक्षिता मेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

कपाविते हि वसादी भ्यान् गगो विवर्द्धने ॥ इति ।

विप्रलम्भलक्षणम् प्रदीपे—

भावे यदा रतिनां प्रकथंमधिगच्छति ।
 नाधिगच्छति चाभीष्ट विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥ इति ॥

अथ च विप्रलम्भः पूर्वरागदानप्रवासकरणात्मकतया च युक्तिः । अत्र
 १८करणात्मकः । तदुक्तम्—

युनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकात्पुनरे पुनर्लब्धे ।
 विमनायते यदेकस्मदा भवेत् कणविप्रलम्भायः ॥ इति ॥ २८० ॥

नायिकाविषयकप्रीतेरत्रापि प्रतीयमानत्वात् कुतो नायं प्रेयोत्कारः
 इत्याह—प्रागिति । प्राक् पूर्वादाह प्रेयोत्कारागेदाहृण्यद्वे प्रीतिः क्षीयता
 संप्रयोगात्त्या रतिः प्रीतिः सा प्रेयोत्कारविषयीभूता इति तदलंकारे सा
 दक्षिणा । तत्र हि भगवद्विषयका रतिः विभावादिभिरपरिपुष्टा अनः प्रीतिः
 तदुक्तम्—

मनोनुकूलैर्बन्धेषु सुखमवेदने यवः ।
 अमंप्रयोगविषया मेव प्रीतिर्निगद्यते ॥ इति ।

संप्रयोगो नाम विभावादिभिः परिपोषः स तु पूर्वादाहारे ना
 १ इति तत्र प्रीतिः । अत्र तु तादृश परिपोषो वर्तते इति रतिः । तत्र
 मेयं रतिरिति । सा तादृशी देवादिविषयकपूर्वदर्शितरतिसञ्ज्ञा
 रतिः—रतिर्मनोनुकूलं मनसः प्रवर्णयितम् । इत्याद्युक्तत्वात्
 १२ प्रकृते कान्ताविषयकानुरागे इत्यर्थः । अत्र तादृशपरिपोषेण
 यस्य तादृश्यं विभावानुभावव्यभिचारिभावादिभिः परिपोषः तस्य
 संबन्धेन शृङ्गारतां गता अर्थात् कानन्दमोहादयस्त्वेन शृङ्गारमन्त्र
 १५ अतः इह यवः समवत् रसवदलंकार इत्यर्थः । अत्र वामदत्ता वि
 तदुक्तमधुरवचनमुदाहर्यादयो अनुभावा उत्पन्नाः । त्वयि विमयादयः

॥ २८०—विभावादी for विभावनी P. II. 11 वि. वली ११
 the marginal note ॥ अत्रानुभावः=अनुभावः
 १८ [२८०]

रसवदुदाहरणानि

इत्याख्य परां कोटि क्रोधो रौद्रात्मतां गतः ।
भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥
अजित्वा सार्णवामूर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मयिः ।
अदन्वा चार्धमधिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥
रौद्रासत्वं विशदयति—इतीति । इति उक्तप्रकारेण पग कोटिमात्रं
भावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य क्रोधः स्थायिमावः स च—मतिकृतेषु
प्रबोधः उत्कटत्वम् क्रोधः । तैश्च्यजनकचित्तवृत्तिविशेष इति यावत् ।
रौद्रात्मता रौद्रासत्वं गतः प्राप्तः । अत्र दुःशासनः आलम्बनविभावः ।
कृष्णाकेशकपर्णादिस्मरणमुद्दीपनविभावः । पाप इत्यभिप्रेक्षेपवचनमनुभावः ।
प्रतीयमानाभ्यर्ग्यादयो व्यभिचारिणः । एते पुष्टिं प्रापितः क्रोधश्चायि-
भाव रौद्रासत्त्वमापन्नः । तद्वर्णनपरमेतद्वच रसवदुदाहरणम् ॥ २८३ ॥
वीरमुदाहरति—अजित्वेति । सार्णवाम् अर्णवेनेमिम् उर्वाम् मेदिनीम्
अजित्वा शत्रुपराजयेन आत्ममादकृत्वा । विविधं अधोमपरभूतिभिः
मैलं यज्ञं अनिष्टा यजनमविधाय । अर्धेभ्यः पाचकेभ्यः अर्धं द्वयिजम्
अदन्वा अविर्ताये अहं पार्थिव पृथिव्या इभ्यः कथं मयेयम् एत
त्रितयशस्यस्य पार्थिवश्च विदुस्त्वेनेति भावः । अत्र शान्तवाक्यप्रयोग
यदुर्वीगन्धर्वमवीगन्धर्वदन्तवीगन्धर्वश्च वाजत भवति । दयावीगोदाहरण
स्थथा माहित्यदण्डे । । । । ।
शिशुमर्षे भ्यन्दत एव एतमप्यपि देहे मम माममस्मि ।
तामि न पश्यामि तवापि तावत्किं भक्षणान्तरं विज्ञेयं गन्धर्वः ।
अत्र गन्धर्वः तमिमपश्यत आत्मतवाहनम्योनिर्गम्य दधय
पश्चिमं दधयति इति दयावीगन्धर्वः । १६ च युद्धवाक्यं १७
यमवीगन्धर्वमिष्टिप्रभृतयः दानवीगन्धर्वः १८ १९ मरुतप्रभृतयः २०
बुद्धः श्रीमन्तवाहनप्रभृतयः इति बोद्धव्यम् । २१ २२

रमबहुदाहरणानि

नथापरेपि बीभन्महास्याद्भुतभयानकाः ॥ २८७ ॥
पापं पापं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटेः ।
कीणपाः सह नून्यान्ति कर्णधरन्त्रभूषणैः ॥ २८८ ॥

इदमम्लान्मनाया लघुं स्तनतटे तव ।
भ्यायिभावः कृष्णरमत्वं भजेते । अथ अपरेपि पूर्वदर्शितशृङ्गार-
रौद्रकृष्णरमवत् अन्येपि बीभन्महास्याद्भुतभयानका रसा सन्ति तेषा-

पि स्वरूपं दर्शयाम इत्यर्थः । प्रस्ताववाच्यमेतत् ॥ २८७ ॥
बीभन्मुदाहरति— पाप पायमिति । अन्त्राणि पुरीततः मूषणानि येषां
न कीणपाः राक्षसा कर्णधः सह मृतानां शिरोविहीनक्रियायुतशरीरैः । सह
रतवारीणां शोणितं पाणिसंपुटे । हस्तपुटकं पापं पापं पीत्वा पीत्वा
नून्यान्ति सप्रमोदं कीदृन्ति । अत्र जुगप्सारूपम्यायिभावः । दोषक्षणा-
दिभिर्गर्हा जुगप्सेति निगद्यते । इति सहस्रणम् । तस्याः कीणपा आल-
स्यनविभावः । प्रतीयमानानिष्टीवनच्छन्दनादयोनुभावाः । मोहापस्मारा-
दयो व्यभिचाग्निः । नैश्च परिपुष्टा सा बीभ सरसत्वं भजेते । बीभत्स-
श्चात्र गजविषयकर्तुं गृहीमृतः । तादृशगतिश्च वर्णनीयप्रीतिकरत्वात्
पयोलकार इति प्रयोरमवनेः संकरः ॥ २८८ ॥

हाम्यमुदाहरति— इदमिति । मस्तीना पुरतो मानकयां कुर्वती
शृङ्गिणि च नायकेन सह कृतक्रीडा नायिका प्रति तत्सख्या उपाहासोक्ति-
ः श्रियम् । अम्लान म्लानिमप्राप्तं अम्मदूर्चनं न्यूनीभूत इत्यर्थः तादृशः
मानो यस्या सा तस्या । तव स्तनतटे स्तनपानं लघुम् आसक्तं नव-
न तु प्राचीनम् नम्यपदं नखवर्णचिह्नम् । इति उत्तरिणि छाया-
वच्छाद्यताम् । मानिन्यागते नायकसंभोगमूचकं नखवर्ण प्रतिष्ठिति-
वच्छाद्यताम् । अन्यथाहम-पुरतो दर्शिता मानकया कथं यथार्था स-
इति परिहामोक्तिः । अत्र— वागादिविकृताद्येनोविक्रमो हाम इत्य-

२८७ नथापर R तथा P, and B after h
बाभम् in spirit for बीभत्स in B

२८८—क for पाणि V --मिति for मूषण B
अम्लानमानाया for अम्लानमानाया M, V P
कथा ॥

छायतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

सारसाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २९० ॥

इदं मयोः कुलिसं धारासंनिहितानलम् ।

इत्युक्तलक्षणः हासः स्थायिभावः । तादृशी कपटमानवर्ता नायिका आलम्बनविभावः । नखशतमुर्दीपनविभावः । तादृशसौन्दर्यवचनान्वनुभावः । प्रतीयमाना अवहित्वाद्यो व्यभिचारिणः । एतेः परिपुष्टो हासस्याविभावो हास्यरसतां भजते । अस्तानमानामा इत्यत्र अस्तानमालाया इति पाठो दृश्यते म तु न सरसः ॥ २८९ ॥

अमुतमुदाहरति—अंशुकानीति । एषां नन्दनशाखिनां कल्पवृक्षाणां प्रवालानि कामलपत्राणि अंशुकानि वसनानि । पुष्पं हारादिभूषणम् । सारसाश्च मन्दिराणि गृहाणि । चित्रम् एतत् विम्बमास्पृश । अत्र—विम्बयश्चित्रविम्बो वस्तुमाहात्म्यदर्शनान् । इत्युक्तलक्षणस्य विम्बयस्याविभावस्य नित्यनन्दनशाखिनः आलम्बनविभावः । तथा अंशुकादिमन्त्रगुणमद्विषा उर्दीपनविभावः । प्रतीयमानाः स्तम्भेहाद्योनुभावाः । तत्रैव विनकाद्विषय व्यभिचारिणः । एभिः परिपुष्टो विम्बयोऽमुतमन्त्र भजते ॥ २९० ॥

भयानक दर्शयति—इदमिति । मयोः मन्दनस्य इदं धारासंनिहितानलं धाराम् निगितमुत्प्रेषु गीतद्वित् । अतः मयं सन् । एतादृशं कुलिसं वस्त्रमन्तीति शेषः । मयं मरणं देवर्ष्यागमेषां ताव अगुः कुलागमं भयनाय कल्पेन प्रभवति तन्मरणे देवाङ्गनाता गर्भाः भयेन स्वयन्ती त्वं । अत्र गीतशक्या तु जनिव ईदृश्य मनसो मयम् इत्युक्तलक्षणस्य मयं भाविनायस्य मयोना आलम्बनविभावः । कुलिसमुर्दीपनविभावः । मन्त्राणां दर्शनभावाः । प्रतीयमाना आवासयैहाद्यस्य व्यभिचारिणः । एतेः परिपुष्टो मयं भाविनायस्य भजते । अतो नाहं मया मन्त्र इत्युक्तलक्षणस्य एते अहं मया प्रदर्शिता । धारासंनिहितानलं ताव इदं अत्रैवैव दृश्यते न यत्नं यकाशं—निर्देशव्यापिनां निहास्यैव

अपकर्ताहमस्मीति हृदि ते मा स्म भूदयम् ।
 चेमुंरेषु न मे खदगः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ॥ २९३ ॥
 भिन्नं दर्शयति—अपकर्ताहमिति । ममराङ्ग्यात् भावमानं प्रति
 वत् उक्तिरियम् । अहं ते अपकर्ता अस्मि अपकागम् आचगिष्यामि
 मयं ते इति मा स्म भूत मा भवतु । मे स्वप्न विमुलेषु जातु कदा-
 पि प्रहर्तुं न वाञ्छति । तदुक्तं मनुना (५॥ १५) —
 नायुधव्यमनप्राप्तं नातं नातिपरिक्षितम् ।
 न भीतं न परावृत्तं मनां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति ।

अत्र—
 गर्वो मदप्रभावग्रीविद्यासत्तुलजन्मभि ।
 भवजा मविलामाङ्गुर्धनविनयादिकृत् ॥
 १-पुन्युक्तलक्षणां गर्वरूपो व्यभिचारिभावः स्थाविभावमुत्पादमाच्छाद्य
 उद्विक्ततया प्रकाशयति इति ऊर्जम्बिनामालंकारः । अयं च—व्यभिचारी
 १-तथाज्ञिनः इति प्रकाशकृत्कर्त्तृभाव एव । ऊर्ज. बलं तत्प्रकाशनादूर्जम्बि
 इति नाम्नात्र व्यवहियते । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः—यत्र त्वयमेव बल-
 रूपव्यभिचारिभावः स्थायिनि उन्मादे नितीयते तत्र वीरो रमः । स च
 १-पञ्चोक्तमवल्लासा व्यपादश्यते यथा—
 बुद्धा. सप्राप्तमेतं विजहन् हृष्यः क्षुण्णश्रेष्ठकुम्भा
 यत्प्रेमदंष्ट्रेषु लज्जा दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
 सौमित्रे निष्ठ पाश्र्व त्वमपि न हि मया नन्दं मेघनादं
 किञ्चिदभ्रमङ्गलीलानियमितजलाः । राममन्वेषयामि ॥

अत्र पादत्रयणोद्विक्ततया व्यज्यमानेषां गर्वरूपपादव्यङ्ग्यस्य राम-
 १-जयंतात्माहास्यव्यभिभावस्य कुक्षां विर्लयेन । तस्मादयं रामवदलकार एव । नन्वास्तु
 वीरगमोदाहृणन्वन्तोपन्यमम् । तस्मादयं रामवदलकार एव । नन्वास्तु
 रमाभासां भावामासो वा रमान्तर्गतङ्गत्वमापन्नं सन् ऊर्जम्बिनलकारो
 १-भवतीत्याचक्षते तत्र स्त्रियम् । तथाचैव ऊर्जम्बिमजाया अन्वर्थनानुपपत्ते
 अलंकारमज्ञाना तथा-वर्त्येव नियमात् । इति ॥ २०३ ॥
 १. विमुक्तम् ॥ १०० विमुक्तम् ॥
 १०० गवतः ॥
 १० का-पाददी

पर्यायोक्तम्

यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २९५ ॥
 दशत्यसौ परमृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।
 तमहं वारयिष्यामि

१० चाभावात् । न च—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
 ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्ययोगमनागमनयोनियतसंस्थित्वात् कथमाक्षेपादस्य
 ११ मेव इति वाच्यम् । वाच्यनियतसंस्थित्वात् गमनभावरूपव्यङ्ग्यस्य
 यवतुवादिष्टपर्यालोचनया त्वयि गतेऽं मरिष्यामीति द्वितीयार्थव्यङ्ग्य-
 पर्यालोचनया च प्रतीयमानत्वेन श्राद्धेति व्यङ्ग्यमानत्वाभावात् । तत्र
 १२ न्यमम्योदाहरणं दशत्यसौ परमृतः इत्यादि ग्रन्थकृता दर्शयिष्यते ।

द्वितीयस्य यथा—
 ये प्रेक्ष्य चिन्तावि निवासप्रतिरुज्झिता ।
 मदेनैगवणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ इति ।

१४ अत्र श्रमैरावर्णा मदमानमुक्ता इति व्यङ्ग्यम् संदेह च प्रकारान्तरेण वाच्यमि-
 ति । केचित्तु पर्यायोक्तेभ्यो द्वयोरेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वम् समासोच्चा-
 १५ वाच्यव्यङ्ग्य प्रस्तुतत्वं अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यैव प्रस्तुतत्वमित्येतां विबो-
 धेद् इत्याहुः । तत्तु ममिदोद्दहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् । इत्याहुः ॥ २९५ ॥

पर्यायोक्तमुदाहरति—
 आश्रम्य मञ्जरीं दशति आम्वादनं विनाशयति । अहं न वारयिष्यामि
 १६ निवारयामि । युवाभ्यां स्वर इच्छन् सविश्रम्भमिति भाव आश्र-
 म्भीयनाम् । अत्र अन्यजनमानिष्य गुरतोऽत्मवप्रतिबन्धकमिति नावि-
 नायकयो मतिधानात् सत्या अपमणमिष्टम् तत् अहं गमिष्यामि इति
 १७ वक्तव्या अवेद ५ दर्शयेत् अत परमृतवारणमिषेण तत् कृतमिति च
 रातिशय । अत पर्यायोक्तम् । केचित्तु अत्र परमृतशब्देन
 मञ्जरीशब्देन नायिका तत्संभोगप्रतिबन्धिका च अहम् इति शब्देन
 १८ अत पर्यायोक्तमिति वर्णयन्ति परमृतश्चिन्तयन् सत्यां वाच्यार्थम्

नगाधनसमापनियं नगाहः समाहितम् ॥ २०८ ॥
मानस्यया निगवर्तु पात्रयोर्न नदम्यतः ।
उपवागय विहृष्टनदुर्लभं घनगतिम् ॥ २०९ ॥
॥ इति समाहितम् ॥

विहृष्टनदुर्लभं घनगतिम् ॥ इति ।
नगाधनसमापनियं नगाहः समाहितम् ॥ इति ।
मानस्यया निगवर्तु पात्रयोर्न नदम्यतः ।
उपवागय विहृष्टनदुर्लभं घनगतिम् ॥ इति ।
॥ इति समाहितम् ॥

॥ २०८ ॥
समाहितानुवृत्तिः—मानस्यया इति । नम्या मानिन्याः मान निरा-
कर्तुम् अपवागयिष्युः पात्रयोः नमस्यत प्रदम्यत मे मम उपकाराय
इति । नगाधनसमापनियं नगाहः समाहितम् ॥ इति ।
मानस्यया निगवर्तु पात्रयोर्न नदम्यतः ।
उपवागय विहृष्टनदुर्लभं घनगतिम् ॥ इति ।
॥ इति समाहितम् ॥

नगाधनसमापनियं नगाहः समाहितम् ॥ इति ।
मानस्यया निगवर्तु पात्रयोर्न नदम्यतः ।
उपवागय विहृष्टनदुर्लभं घनगतिम् ॥ इति ।
॥ इति समाहितम् ॥

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।

उदात्तं नाम तन् प्राहुरलंकारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

गुरोः शासनमन्येतुं न शशाक स राघवः ।

यौ रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविकृवः ॥ ३०१ ॥

उदात्तं लक्षयति—आशयस्येति । आशयस्य अभिप्रायस्य मनोव्यापारविशेषस्येति यावत् । विभूतेः संपत्तेर्वा अनुत्तमम् अलौकिकमित्यर्थः । यन्महत्त्वम् आधिक्यं वर्ण्यते तद्वर्णनं मनीषिणः उदात्तम् अलंकारम् आहुः इत्यन्वयः । तथाच प्रस्तुतस्य अलौकिकं महाशयत्वं विभूतिमत्त्वं वा यत् वर्ण्यते स उदात्तो नामालंकारः इति भावः । परे तु प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन वर्ण्यमानं महतां चरितमपि उदात्तं मन्यन्ते तदुक्तम् प्रकाशकृता—महतां चोपलक्षणम् इति । उदाहरणं च—

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।

निवसन् बाहुसहायश्चकाररक्षःक्षयं रामः ॥ इति ।

१० अत्र प्रस्तुतस्य दण्डकारण्यस्य तदुत्कर्षाय महतो रामस्य अङ्गत्वेन वर्णनं कृतमित्युदात्तालंकारः । यथा वा—

नाभिप्रभिन्नाम्बुरुदासनेन संस्तुयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमून् युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोभिषेते ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन लोकसंहर्तुर्भगवतः शयनं वर्णितमिति उदात्तालंकारः । एतच्च प्रस्तुतस्य माहात्म्यातिशयसंस्मृचकत्वात् लोकातिगामिविभूतिवर्णनरूपमेवेति दण्डिना न अत्र पृथक्तया लक्षितम् इति ध्येयम् ॥ ३०० ॥

महाशयवर्णनरूपमुदात्तमुदाहरति—गुरोरिति । यः राघवः रावणस्य

त्रिभुवनैकवीरस्य राक्षसाधिपस्य शिरसामुच्छेदरूपं यन् कार्यं तस्य भारः । कार्यगुरुना तस्मिन् अपि अविकृवः अव्याकुलः स गुरोः पितुः शासनं राज्यागपूर्वकवनगमनरूपामाजाम् अत्येतुम् अतिक्रमितुं न शशाक । अत्र रावणवधरूपमहाकार्यकरणसमर्थोऽपि राघवः यत् राज्यभ्रंशकरं गुरुनिदेशमन्येतुं न शशाक तेन अस्य लोकसीमातिर्वाते महाशयत्वं प्रतीयते इति उदात्तालंकारः ॥ ३०१ ॥

उदात्तलंकारः

रत्नमितिपु संक्रान्तः प्रतिबिम्बशतवृत्तः ।
 शतो लङ्घेभरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्परतः ॥ ३०२ ॥

पूर्वशाशपमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।
 गुप्यजितमिति व्यक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।
 विभक्तिमहत्स्वरूपमुदात्तमुदाहरति—रत्नेति । अञ्जनेयेन अञ्जनासू-

नुना हनुमता रत्नमितिपु रत्नमन्त्रितमितिपु संक्रान्तः प्रतिफलितः प्रति-
 बिम्बशतः स्वीयमतिविम्बानां शतः घृत. लङ्घेभरः लङ्काधिपे रावणः
 कृच्छ्रात् कष्टेन ज्ञात । प्रतिबिम्बशतवृत्तत्वं कृच्छ्रात्तया ज्ञानस्य हेतुः ।
 अत्र प्रतिबिम्बमाहिरत्नस्वचितमितिबर्णनेन राक्षसराजस्यालौकिकविमूति-

मत्त्वं प्रतीयते इत्युदात्तलंकारः ॥ ३०२ ॥
 उदात्तमुपमंहरति—पूर्वत्र गुरो. शासनम् इत्युदाहरणे

शाशयस्य राममनोवृत्ते माहात्म्यम् अलौकिकमहत्त्वम् । अत्र रत्नमितिपु
 इत्युदाहरणे अभ्युदयस्य मन्दभ्युदयस्य गौरवं महत्त्वं मुख्यजितं स्पष्टं
 प्रकटीकृतम् इति हेतोः अद. एतत् उदात्तद्वयं प्रोक्तमम्माभिरिति
 शेषः । अयं भाव विषयद्वैतित्वेन वैचित्र्यस्य द्वैविध्यात् द्विप्रकारः स
 दर्शितः इति ॥ ३०३ ॥

अपह्नुति संलक्ष्योदाहरति—अपह्नुतिरिति । किञ्चित् किमपि प्रकृ-
 तस्य गुणक्रियादिरूपं धर्मम् अपह्नुत्य अपहृत्य असत्यतया निरूप्येत्यर्थ-
 मन्यार्थस्य धर्मान्तरारोप्यमाणार्थस्य दर्शने सत्यत्वेन कथनम् अप-
 ह्नुति लक्ष्यालंकारः ।

नैतन्मुखमिदं वचनं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।
 एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिपतव ॥
 अस्ति तत्त्वापहनवरूपकविषयगिहारार्थं किञ्चिदित्यस्य गुणक्रियादिरूपे
 स्वीक्रियते । तथा च प्रकृतं धर्मिण निविध्य धर्मन्तरारोपे तत्त्वापहन-
 रूपम् गुणक्रियादिरूपं धर्ममपहृत्य धर्मान्तरारोपे अपह्नुतिरित्य-

॥ ३०२ ॥ लङ्घेभु for लिल्लु lin — गङ्गा for गङ्गा lin
 ॥ ३०३ ॥ शेषः for शेषः lin — अद. for अद. lin

अन्य एवायमर्थात्मा विपनिष्यन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दोनिवर्त्यार्थान्तरात्मता ।

उक्ता स्मरार्तेनेत्येषा स्वरूपापह्नुतिर्मता ॥ ३०८ ॥

उपमापह्नुतिः पूर्वमुपमास्वेव दर्शिता ।

१ कुम्भकारादिवत् यौगिकः । एवं चन्द्रमसः अमृतस्यन्दिकिरणराह्लादकत्वं निषिध्य आरोप्यार्थं दर्शयति अन्य इति । अयं चन्द्रमाः अन्यः अर्थात्मा पदार्थस्वरूपः आह्लादकमित्तधर्मविशिष्टः इत्यर्थः । किं धर्मविशिष्टः १२ इत्याह विपेति । विपनिष्यन्दिः दीधितयः किरणाः यस्य तादृशः । एवं चात्र धर्मानिषेधपूर्वकधर्मान्तरारोपादपह्नुतिः ॥ ३०७ ॥

उदाहरण विशदयति—इतीति । केनचित् स्मरार्तेन मदनपीडितेन इति एवंप्रकारेण इन्दौ चन्द्रत्वम् आह्लादकस्वरूपत्वं निवर्त्य निषिध्य १ अर्थान्तरात्मता विपनिष्यन्दिदीधितिस्वरूपवत्ता । उक्ता आरोपिता अतः एषा स्वरूपापह्नुतिर्बोद्धव्या । स्व रूप्यते अनेन इति स्वरूपं नैसर्गिकगुण-क्रियादिधर्म-निषेधपूर्विकेयमिति स्वरूपापह्नुतिः ॥ ३०८ ॥

अपह्नुतिमुपमहरति—उपमेति । उपमायाः सादृश्यस्य अपह्नुतिः उपमापह्नुति सा पूर्वमुपमामु उपमालंकारभेदेण दर्शिता प्रतिषेधोपमा- १ म्यया दर्शिता इत्यर्थः । तदुदाहरणं हि—

न जानु शक्तिरिन्दोमेतु मुखेन प्रतिगञ्जितुम् ।

कलद्रिणो जडभ्येति प्रतिषेधोपमेव सा ॥ इति ।

१ अत्र हि चन्द्रप्रतिषेधक सादृश्य प्रतिषिध्य सादृश्यमूलगुणातिशय-स्थापनमार्थम् अत्र इयमुपमापह्नुति । अत्र आपम्यमूलगुणातिशय-संग्रहापेक्षेयमपह्नुति आपम्यचान्नाया विक्रामयित्री इति तदङ्गभूता । २ आपम्यचान्ना तु प्रधाना इति उपमाभेदे तस्याः परिगणनामिति शेषम् ।

ii. 307—अन्यन्दि for निषान्दि D, Cn, V

ii. 308—एवन्दौ for एवन्दोः R, P, B,—निवर्त्य for निवर्त्ये D, V, N, J, निवृत्त्य R, M.—अर्थान्तरात्मता for अर्थान्तरात्मता Pn, Rn, C n, D,—उत्त for उक्ता Pn, Rn, Cn, D.

श्लेषलक्षणम्

स्तेयलक्षणम्
इत्यपह्नुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥
॥ इत्यपह्नुतिः ॥
॥ अन्वितां वचः ।

॥ इत्यपह्नुतः ॥
॥ अन्वितं वचः ।

इत्यपह्नुतिभेदानां ।
॥ इत्यपह्नुतिः ।
श्रुष्टमिष्टमेनकार्यमेकरूपान्वितं वचः ।
तत्त्वापहनवरूपकं तु अपह्नुवेभिन्नविषयमिति पूर्वं दर्शितमेव । अन्ये के-
चन उपमापह्नुतिः इत्यत्र उपमाशब्देन उपमारूपकयोः अनतिभेदात्
१। रूपकं गृह्णन्ति । तथा च उपमारूपकं नाम तत्त्वापहनवरूपकम् उपमागु-
रूपक्रमेणैव दर्शितमिति अर्थं दर्शयन्ति । तद्वद्दस्यं तु अपह्नुती आर्यः
आरोपः न युक्तः शास्त्रारोपे एव चमस्कृतर्मानान् इति स्यात् । परम-
स्मिन् फलोपि उपमाशब्दस्य रूपकार्थं न मरसः । इति उभयत्रापि
किंचिद्वैकल्यं दृश्यते इति सुधीभिर्विवर्चनीयम् ॥ इति अनया दिशा अप-
ह्नुतिभेदानां विस्तरो लक्ष्येषु उदाहरणविशेषेषु लक्ष्यः स्वयमूहनीयः ।
अलंकारान्तरोत्पत्तिहेतवः अपह्नुतिभेदा-
१। उपमापह्नुतितत्त्वापह्नुतिवन् उत्पत्तिहेतवः अपह्नुतिर्यथा—
उदाहरणार्थः । तत्र उत्पत्तिहेतवः अपह्नुतिर्यथा—

अवगन्तव्याः । तत्र उपेक्षापहनुतिर्यथा—
अधुच्छेलेन मुद्गो दुतपावकपूमकलुषाश्वा ।
विगलति लावण्यमूर इति ।
विगलति लावण्यमूर इति ।
विगलति लावण्यमूर इति ।

अश्रुच्छेदेन मुद्गशो हुतपावकयूमकलुषादित् ॥
अपाप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यपूर इति ॥
लेभ्याः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३० ॥
विष्णुमिति । अनेकार्थः

अवगन्तव्याः । तत्र उक्तं—
अधुच्छेदेन मुदृशो हुतपापसू इति ॥
अपाप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यरू इति ॥ ३०९ ॥
२३ एवमन्येपि प्रकारा बोध्याः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३०९ ॥
इदानीं कमपासं स्वेवं लभ्यति—सिद्धिमिति । अनेकार्थम् अभिधातृत्वा
अनेकार्थप्रतिपादकम् एकरूपाश्रितम् एकेन आर्थभेदेऽपि अभिन्नप्रयत्नो-
द्धार्येण रूपेण अन्विन युक्तं समानवर्णरूपमित्यर्थः । वचः वाक्यं सिद्धं
श्लोपालंकारयुक्तम् । इष्ट कविभिरिति शेषः । वक्तोक्तिरूपेण प्रायः सर्वे
वापि अलंकाराः शेषः । चारुतासपादकतया कविभिर्भिलषित इत्यर्थः
(तदपि कथयिष्यति (॥ ३१३)—
शेषः सर्वांम् पुष्पाति प्रायो वक्तोक्तिषु श्रियम् ।
स्वभावांतिर्वक्तोक्तिर्वाच्यम् ॥ इति
स्वभावांतिर्वक्तोक्तिर्वाच्यम् । स चात्र शब्दयोरेव

[illegible]

तदभिन्नपदं भिन्नपद-

- तथाविधाकारपरैः शब्दैः सह स्मिष्टनयेति निश्चिनुमः । अयं च श्लेषः
 १५ शब्दपरिवृत्तिमहत्वासहस्येन अर्थशब्दभेदेन द्विधेति अवाचीना मन्यन्ते ।
 प्राचीनाम्नु उभयत्रापि शब्दस्य अर्थद्वयप्रतीतिमाधायैव वैविध्यजनक-
 तया प्रधानतः अर्थमापेक्षतया अर्थशून्यैकवलशब्दवैचित्र्ये अलंकारत्वा-
 १८ भावादयमर्थालंकार एव इति जानन्ति । एतच्च अनेकार्थत्वम् अभिषा-
 वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वम् तच्च शक्तिसंक्राचकानां संयोगादीना-
 मभावे एव संभवति । यत्र तु संयोगादिभिरभिषायाः निश्चयः तत्र युग-
 २१ पदार्थद्वयप्रतीतिरभावात् श्लेषः तत्रापकृतस्यार्थस्य ध्वनिरेव । संयोगादव-
 श्योक्ता हरिणा—

संयोगो विप्रयोगश्च सादृश्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ इति ।

- २७ ण्ते संयोगादयः नानार्थेषु शब्देषु शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे तदप-
 करणद्वारा विशेषार्थनिर्णायका इति संक्षिप्तार्थः । तत्र संयोगादीना-
 मुदाहरणानि सवत्सा धेनुरानीयताम् इत्यादीनि परमलघुमञ्जूपातो ज्ञेयानि
 ३० विस्तरभयान्नात्र लिख्यन्ते । अर्थस्यानेकत्वं च कचिद्वस्तुतः कचिदेक-
 रूपत्वेऽपि अनेकसंबन्धित्वात् । तत्र आद्ये शब्दश्लेषः द्वितीयश्लेषः इति
 ३२ नव्या । अर्थश्लेषो यथा—

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥ इति ।

- अत्रोन्नतिरधोगतिर्भेदः परं तु सा संबन्धिभेदात् भिन्नत्वेन प्रतीयते ।
 ३६ अत्रापि संबन्धिभेदेनोन्नत्यधोगत्योरनेकत्वात् तद्वाचकपदयोरप्यनेकत्वमिति
 स्वमते लक्षणसमन्वयः । इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ श्लेषस्य द्वैविध्यमाह—
 तदिति । शक्यनावच्छेदकस्य विभिन्नत्वेऽपि एकप्रत्ययप्रकृतिसमासषटितत्वेन
 ३९ अभिन्नानि पदानि यस्मिन् तत् अभिन्नपदम् तथा भिन्नानां प्रकृति-
 प्रत्ययादिभिर्भिन्नानां पदानां सुप्तिङन्तानां प्रायो बाहुल्यं यत्र तत् ।

मायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

अमायुदयमाहः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।
गता हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

तथा च अभिलषदवाक्ये अमङ्गलं प्रायः भिलषदवाक्ये च समङ्गलः ।
अतः प्रायः दोषादानम् इति केचित् । प्रकाशकारादयः भेषविशेषं प्रयुज्यते
भेषं वर्णपदलिङ्गभाषामृतमित्ययमिति वचनानां भेदादपि मन्यन्ते ।
अत्र वर्णभेषो यथा—विषीशिरःभेषे कुटिलं कृतं धीः इति । अत्र विषुवि-
पिशब्दयोः कारकारयोः भेषः । एवमादीनि प्रत्ययादिभेषोदाहरणानि
महाभिलषदभेषमुदाहरति ॥ ३१० ॥

तत्राभिलषदभेषमुदाहरति—अमाविनि । उदयं मतापोलतिम् उदय-
जसं च आहूतं कान्तिमान् कमनीयाकृतिं तेजस्वी च रक्तमण्डलः
अनुरक्तमृदुतिमण्डलं रक्तविम्बश्च राजा नृपः चन्द्रश्च मृदुभिः अनुद्वेगकरैः
शीतलं च कां गजप्राद्यभांगं किरणं च लोकस्य हृदयं हरति चित्तमा-
कर्षति । अत्र प्रकरणान्नियामकाभावात् दावपि नृपचन्द्रावाच्यौ ।
उदयादिपदानि च मृदुतिप्रत्ययभेदशून्यादभिलषानि इति अमङ्ग-
लभेषोपम ॥ ३११ ॥

भिलषदभेषमुदाहरति—दोषाकर्णेति । प्रदोष रजनीमुखम् अयवा
प्रकृष्टा दोषा यस्मिन् स प्रदोष मदनं प्रकृष्टकोपलोभमोहादिदोषवान्
अनुरूपं प्राकर्णकः । दोषाकर्णेण दोषायां निशाया करं निशाकर इत्यर्थः
यस्य दोषाणामाकर्षणं तेन । तथा नक्षत्रपथवर्तिना नक्षत्रमार्गे आकाशे
वर्तते इति तथोक्तेन क्षत्रपथे क्षत्रोचितजीर्वाद्याचारं न वर्तते तेन ।
राजा चन्द्रमसा कनचिन्नूपविशेषेण च मन्त्रजन सन्ध्यां प्राप्नुवन् सन्
अप्रिय प्रियविरहित इत्यर्थः च माम् इत्यमरः न बाधते अपि तु बाधत
न । अत्र दोषाकर्णादिपदानां मृदुतिप्रत्ययभेदेन भिलषापतिपादकत्वात्
समङ्गलभेषोपमं राज्ञ्यत्र तु अमङ्गलम् । अत्र समङ्गलभेषदाना बाधत्वात्

राज्ञा प्रदोषो भामित्यममियं किं न वाधते ॥ ३१२ ॥

उपमारूपकाशेषव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दृश्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

समङ्गश्लेषः । अत एव लक्षणे प्रायःपदोपादानं सार्यक्रमिति श्रेयम् ।
अर्वाचीनास्तु समङ्गभङ्गरूपं तृतीयमेदं परिकल्प्य तस्येदमुदाहरणं
१२मन्वते । तन्मते समङ्गश्लेषोदाहरणं तु—

पृथुकार्तस्वरपात्रं मूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करोणुगहने संप्रति सममावयोः सदनम् ॥ इति ।

१५अत्र श्लिष्टानि सर्वाण्यपि पदानि समङ्गानि इति समङ्गश्लेषोपमम् ॥ ३१२ ॥

प्रधानभूतं श्लेषं सप्रकारं प्रदर्श्य अलंकारान्तरस्याङ्गत्वेन तस्य
चारुतासंपादकत्वं दिदर्शयिषुराह—उपमेति । उपमारूपकाशेषव्यतिरेका-
३घलंकारेषु गोचरा विषयाभूताः श्लेषाः प्रागेव तत्तदलंकारोदाहरणेषु
दर्शिताः । इदानीं केचन अपरे अन्यालंकाराङ्गभूता दृश्यन्ते तत्र—

शिशिगगुप्रतिद्वन्दि श्रीमन् मुरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव तं वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥

इति श्लेषोपमादी अर्थश्लेषः । वातेयोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ।
इति समानोपमाया शब्दश्लेषः । एवम्—

राजदमोपभोगार्हं भ्रमरप्राण्यसौरमम् ।

ममिव वक्त्राम्बुजमिदं तथेति श्लिष्टरूपकम् ॥

११इति श्लिष्टरूपकं शब्दश्लेषः तथा—

अमृतात्मानं पद्यानां जेष्टरिं क्षिप्तनारकं ।

मुग्धेन्द्रां तव मय्यमिश्रणेन किमिन्दुना ॥

इत्याशौचं द्विविधं श्लेषः । माधायणधर्मप्रयोगरति व्यतिरेकेषु एवमेव श्लेषो
१५दृष्टव्यः । आदिना अर्थान्तरन्यासममामोक्ष्यादीनां परिमलः ॥ ३१३ ॥

३०३]

श्लेषप्रभेदाः

अस्त्यभिन्नक्रियः कथिदविरुद्धक्रियोपरः ।
 विरुद्धकर्मा चास्त्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥
 नियमाक्षेपरूपोक्तिरविरोधी विरोध्यपि ।
 तेषां निदर्शनेष्वेव रूपव्यक्तिर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥
 वक्राः स्वभावमधुराः संसन्त्यो रागमुल्लसन् ।
 हृदो दूत्यश्च कर्पन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ ३१६ ॥
 कथयितव्यान् भेदानुद्दिशति—अतीति । सुगमम् ॥ ३१७ ॥
 नियमेति । तेषां निर्दिष्टानामेवामित्यर्थः निदर्शनेषु उदाहरणेषु रूपं
 ३१४ रूपम् लाविर्भविष्यति प्रकटीभवति ॥ ३१५ ॥

अभिन्नक्रियश्लेषमुदाहरति—वक्रा इति । कान्ताभिः प्रियाभिः प्रेषिताः
 शिष्टाः नायकानयनार्थं प्रेषिताश्च वक्राः तिर्यक्प्रसारिण्यः वक्रोक्तिनि-
 ३१५ षण्णाश्च स्वभावेन मधुराः स्वाभाविकमनोहराः मधुरस्वभावाश्च उल्लसन्
 अत्यन्तं प्रकटे रागे लीहितम् अनुरागं च संसन्त्यः गूढचयन्यः कथयन्त्यश्च
 दूताः नयनानि दूत्यश्च प्रियान् कर्पन्ति आवर्जयन्ति । अत्र वक्रादिवि-
 ३१६ शेषणानां सिद्धत्वं दृग्दृतीनां च कर्पणरूपेण क्रियायामन्यः । श्लेषस्य
 एकक्रियत्वं च स्वाद्यमीगूतविशेषणानां विशेष्ययोः दृग्दृत्योरेककर्पणक्रि-
 ३१७ यावत्त्वान् परंपरया बोध्यम् । अत्र—
 विवक्षितगुणोत्कर्षयितुं समीकृत्य कस्यचित् ।
 कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥

इति वक्ष्यमाणस्वरूपाया तुल्ययोगिताया निर्वाहकत्वादयं श्लेष तुल्य-
 ३१८ योगिताङ्गमूतः । अग्रे तु एकक्रियया वाक्यद्वयदीपनात् त्रियादीपक-
 ३१९ स्याद्गमूतापमित्याहुः ॥ ३१६ ॥

॥ ३१४—अभिन्न for अविरट् D (later corrected to अविरट्,
 similarly विशिष्ट for विशट् in the next quarter) —
 वाक्यम् for वाक्यम् M विशट् वा for विशट् D —
 विशट्पक्षी for विशट्पक्षी Rn
 ॥ ३१५—एषां for एषां D, कथयन्ति for कथयन्त्य P D, I, D,
 ॥ ३१६—नयनं for नयनं M I, —स्वभावमधुरा for स्वभावमधुरा
 ॥ ३१७—स्वभावमधुरा for स्वभावमधुरा —स्वभावमधुरा for स्वभावमधुरा

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७

रागमादर्शयन्नेष वारुणीयोगवर्धितम् ।

तिरोभवति धर्माशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

अविरुद्धक्रियाश्लेषमुदाहरति—मधुरेति । कोकिलागिरः आकर्ण्यन्ते
असितेक्षणाश्च श्लिष्यन्ते । उमे अपि श्लिष्टविशेषणैर्वर्णयति । मधुरा
स्वरमाधुर्यशालिन्यः माधुर्याख्यनायिकालंकारयुक्ताश्च । माधुर्यं च—सर्वत्र
स्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता । इत्युक्तप्रकारकम् । रागवर्धिन्यः उदी-
पकत्वेन प्रणयाविष्कारेण च अनुरागं वर्धयन्त्यः कोमलाः कर्णमधुरा
मृदुगात्र्यश्च मदकला वसन्तपारम्भे मदोन्मत्ताः सौभाग्याद्यवलेपविकार-
वत्यश्च । उक्तं च मदलक्षणं यथा—मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः
इति । अत्राकर्णनाश्लेषाक्रिययोरेककालीनत्वममेवनाविरोधः । श्लेष-
अविरुद्धक्रियासंबन्धश्च स्वाश्रयविशेषणविशेष्ययोः कोकिलालापासिते-
क्षणयोः कर्मत्वेन संबन्धात् तत्संबन्धेन परंपरया बोध्यः । अत्रापि श्लेष-
तुल्ययोगिनाङ्गत्वं ज्ञेयम् ॥ ३१७ ॥

विरुद्धक्रिय श्लेषमुदाहरति—रागेति । एषः पुरो दृश्यमानः धर्माशु-
सूर्यः तिरोभवति अस्ताच्चलं गच्छति । अङ्गजस्तु मदनस्तु विजृम्भते
उद्योतते । उर्मा अपि श्लिष्टविशेषणेन वर्णयति रागमिति । वारुणी पश्चिम-
दिक् तस्या योगेन संबन्धेन वर्धितं स्फूर्तं रागं सौहित्यम् आदर्शयन्
पक्षे वारुणी मदिरा तस्याः योगं सेवनं तेन वर्धितम् रागम् अनुरागम्
आदर्शयन् । अत्र तिरोमवनविजृम्भजक्रिये परस्परविरुद्धे । श्लेषस्य तत्र
संबन्धः पूर्ववत् परंपरया ज्ञेयः । अत्र तुल्ययोगितालंकारः प्रधानतया
वर्तते ॥ ३१८ ॥

a 317'—मदरागवर्धिन्यः for मधुरा रागवर्धिन्यः M.

b 318 —अचलं गच्छति for आदर्शयन् M;—वर्धितः for वर्धितम् M;—
पक्षे भवति for पक्षे भवति N, M D (marginally corrected
into तिरोभवति) V;—मदिरा for मदिरा D;—च for च
N, M, Pn;—वर्णयति for तिरोभवति Rn.

निर्दिशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।
 शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वं च वर्तते ॥ ३१९ ॥
 पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वोय रक्षति ।
 अथवा दृश्यते रागेमिधुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

सनियमश्लेषमाह—निर्दिशत्वमिति । अस्य नरेन्द्रस्य असौ सङ्गो एव
 न तु मनसि निर्दिशत्वम् निर्गतः त्रिशतः अङ्गुलिभ्यः इति निर्दिशः
 त्रिशदङ्गुल्यधिकपरिमाणत्वम् निर्दिशत्वम् च । धनुष्येव वक्रता
 आकर्षणेन अमरलता प्रतिकूलता च । मार्गणत्वं शरत्वं याचकत्वं च शरेषु
 एव न तु प्रजामु । वर्तते इति सर्वत्रान्वेतव्यम् । अत्र प्रतिवाक्यं पूर्व-
 रकारेण द्वितीयांशानां व्यवस्थितत्वात् अयं नियमवानर्थश्लेषः । अत्र—
 अनेन च परिसंख्यायाः परिपोषः । मन्यकृता आसीकृतापि परिसंख्या
 श्रुतवैचित्र्यादङ्गीकार्येति टीकाकाराः । वदे तु नियमश्लेषेनैव तस्याः
 सर्वस्य विषयम्याक्रमणात् किं परिमंस्त्रेयति नामान्तराश्रयणे प्रयोजन-
 मस्तीति न जानीमः । दर्शयते केचनापरे इति अङ्गाङ्गिरूपस्य उभय-
 म्यापि श्लेषस्य दर्शनं प्रतिजातमवबोद्धव्यम् । तथा चात्र आचार्यम-
 न अङ्गी एष श्लेष न परिमंस्त्र्याङ्गभूत इति विचारणीयम् ॥ ३१९ ॥
 नियमांशपक्षोक्तिश्लेषमुदाहरति—पद्मानामेवेति । त्वयि रक्षतिसति
 पद्मानामेव दण्डेषु कण्टक न तु प्रजामु । कण्टक तीक्ष्णाप्रावयव-
 रविशेष क्षुद्रशत्रुश्च । नियमश्लेषमाक्षिपति—अथवेति । रागिमधुनस्य
 अनुरक्तकामिनो आलिङ्गनेषु अपि कण्टक रोमाश्च दृश्यन्ते । अत्र
 पद्मानामेव इति सनियमश्लेषस्य अथवेत्यादिना आक्षेपेन नियमांश-
 रपक्षोक्तिश्लेषः । ग च एकत्र निहितस्य कण्टकस्य बाक्यद्वयोर्दीपनान्
 प्रधानस्य दीपकम्याङ्गमिति—ययम् ॥ ३२० ॥

१. ३१९—शारेष्वेव [॥३१९॥ शरेष्वेव] —प्रवर्तते [॥३१९॥ १]

१. ३२० कण्टकाक्षिपति [॥३२०॥ कण्टकवक्रताय १]
 ३० [वाक्यादर्श]

महीभृद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ॥ ३२१ ॥

अच्युतोऽप्यवृषोच्छेदी राजाप्यविदिततयः ।

अविरोधिभ्येमुदाहरति—महीभृदिनि । स नृपः महीभृन्महीं विमर्ता-
ति महीभृत् पृथ्वीधारकः पर्वतश्च भूरिकटकः बहुस्कन्धावारः विशाल-
१नितम्बश्च अस्ति । तथा स तेजस्वी प्रतापवान् सूर्यश्च नियतोदयः
सततोन्नतिशाली नियतोद्गमश्च तथा दक्षः निपुणः प्रजापतिविशेषश्च
प्रजापतिः प्रजापालकः सृष्टिकर्ता च । तथा स्वामी प्रभुः कार्तिकेयश्च
१शक्तिधरः प्रभावोत्साहमन्त्रशक्तिर्गुपत्रः आयुषविशेषश्चाश्च अस्ति । अत्र
महीभृन् भूरिकटकः तेजस्वी नियतोदयः दक्षः प्रजापतिः स्वामी
शक्तिधरः इति छिष्टपदयुगलानामविरोधित्वादविरोधिभ्यः । स एव
१चात्र प्रधानः ॥ ३२१ ॥

विरोधिभ्येमुदाहरति—अच्युतेति । अच्युतः सन्मार्गात् भटः विष्णुश्च
अपि अवृषोच्छेदी वृषः धर्मः तन्नामासुरश्च तं न उच्छिनत्तीति तथोक्तः ।
१राजापि राजा नरपतिः चन्द्रश्च अपि अविदितः अज्ञातः क्षयः मरणा-
णता राजवत्समा च येन तादृशः । देवः राजा सुरधापि अविबुधः विबुधः
विग्नपण्डितः देवश्च न मयत्रीति तथोक्तः । शंकरः कल्याणकरः
१हरश्चापि अभुजङ्गवान् भुजङ्गः पिङ्गः मयश्च तद्वान् नद्विशिष्टः न
भवतीति अभुजङ्गवान् । जज्ञे इति सर्वत्र वाक्येषु योजनीयम् । अत्राख्य-
तादिपदानां द्वितीयार्थे विष्ण्वादी वृषोच्छेद्यादिद्वितीयपदार्थम्याभावो विरुद्धः
१इति विरोधिभ्येऽप्यम् । अयं च विरोधामासम्बाङ्गम् । सरस्वतीकण्ठा-
भरणे नु मित्राभिन्नकारकगुणेशम्या मदी प्रदर्शिता । तत्र मित्र-
११कारको यथा-

गतिवर्ती च नागेन वपुर्गच्छ च सम्भवा ।

आंष्टी पार्ती प्रवातेथ नम्यान्नुस्यन्वमाययुः ॥ इति ।

३०७]

देवोप्यविषुपो जेह संकरोप्यभुजंगवान् ॥ ३२२ ॥

॥ इति श्रेयसप्रश्नम् ॥

गुणज्ञानिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् ।

तस्या नायिकायाः गतिः गमनं वर्णा केशरचना च नांगन दम्निना
१० भर्षेण च समा अत्र प्रथमार्थं नागनोटनं भर्षभर्मिणोऽभेदोपवागक्राग-
गतिर्गृह्यते । तस्या वपुः शरिरम् उरुद्वयं च रश्मया अजरोविशेषया
कमलया च तस्या ओष्ठा पाणी च प्रवालं विद्रुमं नवपत्रं च । तुल्य-
१० भवमाययुः । अत्र वर्णनीययोस्तुल्यत्वं भेदप्रभावात् स्यात् । सायमनेके-
कृतृत्वाद्विभक्तकारकं । अभिलकारकं श्रेयो यथा—

कृष्णार्जुनानुरक्तावि दृष्टिः कर्णावल्ग्विनी ।
याति विधमनीयत्वं कस्य ते कलभाविणि ॥ इति ।

१० दे कलभाविणि मधुरवचने तत्र दृष्टिः कस्य विधमनीयत्वं विधमार्दला-
याति न कस्यापि इत्यर्थः । तदेवोपपादयति कृजेति । कृष्णा रश्मय-
१० अर्जुना भेता अनुरक्ता प्रान्तलोहिता ये कर्णावल्ग्विनी कर्णपर्यन्तमा-
मिनी । एते कृष्णे भीरवी अर्जुने माधवपाण्डवे च अनुरक्ता अनुराग-
वती कर्णपशपातिनी च । अतः विरूपपद्मद्वयमित्येतानु कथं सा विधम-
१० नीया रक्षत । न सायमेककर्मकत्वादभिलकारकं श्रेयो भवति । एवं
प्रमेदविशेषा अन्वेष्य आकस्मिक्येनो वादस्या । शिवादिभेदप्र-
संगेभ्यामि ॥ ३२३ ॥

न कटोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवासीदमुना भुवनवपम् ॥ ३२४ ॥

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलमंभवा ।

तथाप्येषा तपोभद्रं विधातुं वेधसोप्यलम् ॥ ३२५ ॥

न यदा भुक्रुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छदः ।

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न कटोरमिति । पुष्पधन्वनः

१ मदनस्य आयुषम् अयं न कटोरं न वा तीक्ष्णं निशितम् ।

अरविन्दमशोकं च शूतं च नवमल्लिका ।

नीलोत्पलं च पद्मेने पद्मबाणस्य सायकाः ॥

इति पुष्पमयत्वादिति भावः । तथापि अमुना कामेन भुवनत्रयं जित-

१ मेवासीत् । अत्र मदनस्य वीर्यतिशयप्रदर्शनाय तदस्यस्य काठिण्यादिगुण-

वैकल्योक्तिः इति विशेषोक्तिः । नात्र कारणान्तरविभावनायां स्वाभाविक-

वत्त्वविभावनायां वा तात्पर्यमतो न विभावनाप्रसक्तिः । एवं च विनोपकरणं

१ क्रियानिन्यादकनया कर्तुं हर्कप्रतिपादनं उपकरणगतकटोरतीक्ष्ण-

गुणवैकल्येन प्रदर्शितमिति गुणवैकल्यविशेषोक्तिरियम् ॥ ३२४ ॥

नानिवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति—न देवेति । एषा देवकन्यका न ।

गन्धर्वकुलमंभवा गन्धर्ववंशजापि न । तथापि वधसः ब्रह्मणोपि तपोभद्रं

१ विधातुम् अलं ममर्षा । अत्र देवत्वगन्धर्वत्वजातिनैरपेक्ष्येण ब्रह्मणोपि

तपोभद्रमामर्ष्यवर्णनेन नायिकाया ग्लानिशय प्रतीयते । देव्योगन्ध-

र्व्यश्च तपोभद्रविधानममर्षा इति पुराणप्रभिद्धि । अत्र वर्णनीयाया

१ जातिवैकल्येन विशेषो दर्शित इति नानिवैकल्यविशेषोक्तिः ॥ ३२५ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न बद्धेति । भुक्रुटि भूभद्रः न

१ बद्धा । दशनच्छदः अधर न स्फुरित । हस्तिरपि रक्ता ताम्रा नाभ-

१ वन् । तथापि हे वीर त्वया द्विषताम् अराणां कुलं जितम् । बन्धमिति

पाठे शत्रुसैन्यं जितमित्यर्थः । अत्र बन्धनादयः क्रियाः । तद्वैकल्येन

शत्रुजयो वर्णितः । नैनं लीलया शत्रुजगो विदिव इति विशेषः

१ स्फुटीभूतः । अतः क्रियावैकल्यविशेषोक्तिरियम् । अत्र केचित् बन्ध-

न च रक्ताभवद्दृष्टिर्जितं च द्विपतां कुलम् ॥ ३२६ ॥

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विपमा हयाः ।

स्फुरणं च क्रिया रक्तत्वं तु गुणः । अतः क्रियागुणवैकल्ययोरत्र संकरः ।

८ शुद्धक्रियावैकल्योदाहरणं तु—

नोपभागो न वा दानं बन्धूनां भरणं न वा ।

तथापि गुरुतां धत्ते नृणां संरक्षितं धनम् ॥ इति ।

११ अत्रोपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यमिति वदन्ति ॥ ३२६ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न रथा इति । न रथाः न च

मातङ्गाः हस्तिनः न हयाः अश्वाः न च पत्तयः पदातयः एवम्—हस्त्य-

१ श्वरथपादातं मेनाङ्गं म्याच्चतुर्विधम् इति चतुरङ्गबन्धवियुक्तयापि स्त्रीणां

अपाङ्गदृष्ट्यैव निर्यस्यटाक्षेणैव जगतां त्रयं जीयते । अत्र रथादिनय-

साधनद्रव्याणामभावेपि जगन्त्रयविनयः केवल्यया दृशा विहितः तेन च दृशा

६ मोहनमामर्ष्यविशेषः प्रतीयते इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः ॥ ३२७ ॥

हेतुविशेषोक्तिं दर्शयति—एकचक्र इति । रथः एकचक्रः यन्ता

सारथिः विकलः चरणविकलः अश्वाः विपमाः मत्तमंम्यासाः इत्यर्थः ।

१ मत्ताश्वा नव दन्तिनः इति मत्ताश्वानां राजतन्त्रे निषेधः इति रत्नदर्पण-

व्याख्याया रत्नेश्वरः । तथापि तेजस्वी रवि न भस्मल विस्मर्णमाकाशम्

आक्रामति । अत्र रथादिद्रव्याणामङ्गवैकल्येन द्रव्यवैकल्यम् तत्प्रतिपाद-

८ नेन विकलमाधनोपि रविर्नेमन्त्रयमाक्रमतीति विशेषमामर्ष्यदर्शनात्

विशेषोक्तिः । तत्र च तेजस्वीति हेतुसोपपन्नदविन्यामेन न नेतस्मिन्

भङ्गीकृतार्थमाधने उपरक्षणवस्तन्त्रा भवन्तीति विशेषस्य परिषेधो

६ भवति इति हेतुविशेषोक्तिरिति । भोजगतम्तु न रथा न च मातङ्गा

इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः एकचक्रो रथो यन्तेति वैकल्यवैकल्यविशे-

11. 326—यस्य for रथ M, Rn;—रथम् for दृष्टम् P, B, Rn, D, J

11. 327—विशेष for जीयते V

11. 328—यन्तायनम् for यन्ता विहते M.

आश्रयमत्येव तेजस्यी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥ ३२८ ॥

तेषां हेतुविशेषोक्तिस्तोजस्यीति विशेषणात् ।

अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि कल्पते ॥ ३२९ ॥

॥ इति विशेषोक्तिचक्रम् ॥

विवक्षितगुणोत्कर्षार्थं समीक्ष्य कस्यचित् ।

योक्तिरिति भेदद्वयं कल्पयति । तथैव वैकल्यदर्शनेनापि क्वचिदप्युप-

१२ पद्यते इति जातिगुणक्रियादीनामर्थरूपेण क्वचिदियं भवतीति मत्वा
उदाहरति—

अयं तथा रथश्चेभादंमेनांस्तो निर्दिष्टित ।

एकः कृती शरीरेभ्यन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥

११ अत्र तथा स्पृष्टोमः पुण्यवान् तथाचास्पृष्टं शेषमङ्गं मे निरर्थकम्
इति शेषमवैकल्यदर्शनेपि विशेषणैरेषां हेतुमत्यपि हेतुमता विशेष्यमा-

१० णा यथोक्तं विशेषोक्तिर्भवतीत्याह ॥ ३२८ ॥

उदाहरणं निरूपयति—मपेति । तेजस्यीति विशेषणात् हेतुगर्भविशे-
षणादिति भावः । एषा विशेषोक्तिः हेतुविशेषोक्तिः । अन्येषामपि

१ भेदानां विशेषोक्तिप्रकाराणाम् अयमेव क्रमः अयमेव मार्गः । तथा च
यथाच हेत्वलगात्मबद्धा विशेषोक्तिस्तथाकारान्तरमबद्धापि उहनीया ।

तथा च--भवन्ति यथापद्यो रजस्यामनत्परा मृगतप्रदीपा । द्यूतं हि

१ नाम पुण्यम्यामिहामन गज्यम । द्युतं मृगमन्त्रा लक्ष्मी । इत्यादयो
रूपक्रमबद्धा विशेषोक्त्या ज्ञेया ॥ ३२८ ॥

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

॥ इति तुल्ययोगिता ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ॥ ३३३ ॥

अत्र यः परशुना छिनात्ति योमुं मधुसर्पिषा सिध्यति यो वा गन्धमा-
११ स्त्याभ्यामर्चति तं प्रति तुल्यमेव निम्बम्य कटुत्वम् इति समासोक्तम् ।
तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते इति निन्दार्था तुल्ययोगितेयम् । विस्तरस्तु
तत एव द्रष्टव्यः ॥ ३३२ ॥

अथ विरोधं लक्षयति—विरुद्धानामिति । विशेषस्य प्रस्तुतगतोत्कर्षस्य
दर्शनाय प्रतिपादनायैव विरुद्धानां परस्परः महानपमानवता परस्पर-
१ सामानाधिकरण्यशून्यानामित्यर्थः पदार्थानां यत्र वैविध्यं संसर्गदर्शनं
सहापमानं सामानाधिकरण्यप्रतिपादनमित्यर्थाः सः विरोधमूलत्वाद्विरो-
धाच्छङ्कारः स्मृतः । यथेति उदाहरणोपन्यासाय । तत्र प्ररूढविरोधो दोषाय
१ अप्ररूढश्चाच्छङ्काराय । प्ररोहश्च बाधबुद्ध्यान्निभूतत्वम् । बाधबुद्ध्या-
निभूतत्वं च अप्ररोहः । तथा च विरुद्धानां नाम वस्तुतः विरोधाभा-
वेऽपि भूतत्वं विरुद्धत्वेन प्रतिपादयितुं इत्यर्थः तदुक्तं प्रकाशकृता-
१ विरोधः सोविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः । इति । पदार्थानां मानिगुण-
क्रियाद्रव्याणाम् । तेषु ज्ञात्या मानिगुणक्रियाद्रव्यभिः वस्तुभिर्विरोध-
गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यभि विभि क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्याम् द्रव्यस्य
१२ द्रव्येणेति प्रकाशोक्तदशप्रकाशे विरोधो ज्ञेयः । अयं शब्दश्चेति विवक्षित-
श्चेद्विरोधाभास उच्यते इति प्रेयसन्दर्शनाय । वामनस्तु विरुद्धाभासा-
१३ त्वं विरोध इति सूत्रयित्वा (iv 3 12)—

यान् यान्मिदं न्ययस्य दयिते मन ममेदं मन

यन्मदी नन वृद्धमेन मनना म्मा नयं मानिनि ।

स्व वृद्धमेनभासमन्वयस्यविरोधेषु मे वेत्तु-

मन्वयमे वे न्मना ममन्वयविरोधे प्रभा विनिधा मतिः ॥

११३३—वृद्धमेनभासमन्वयस्यविरोधेषु मे वेत्तु ॥ ११३३ ॥

ii. 332 — वामनस्य (iv 3 12) —

ii. 333 — विरोधो ज्ञेयः (iv 3 12) — विरोधो ज्ञेयः (Ca, (Cb, B, M)
विरोधो ज्ञेयः (Pn, Ca.

वृत्तिर्न रामहंसानां वर्धते मदमञ्जुलम् ।

क्षीयते च मधुराणां रक्तमुत्क्रान्तमौष्ठवम् ॥ ३३४ ॥

प्रायूपेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।

रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुध्राणि रक्ताष्टमसिनेक्षणम् ।

तत्रादौ विद्याविशेषमुदाहरति—वृत्तिरिति । रामहंसानां मदम-
ञ्जुलं मदेन मनोरमं वृत्तिरुत्तमम् । मधुराणाम् उत्क्रान्तम् अपगतं सौष्ठवं
१ मनोहारित्वं दद्यात् तत् तादृशं वृत्तिरुत्तमम् । अत्रैकस्मिन्
शब्दरूपे कर्तरि विरुद्धयोर्बुद्धिसंयुक्तप्रतियोगो संबन्धप्रतिपादनेन
विशेषः । संबन्धिभेदेन शब्दयोर्भित्तत्वेन तत्प्रशमः । तेन च एवंविध-
२ बुद्धिसंयुक्तप्रतियोगो दातृत्वात् तस्य साहाय्यं स्फुटं प्रतीयते इति अलंकार-
नाम्य ॥ ३३४ ॥

वस्तुगतगुणविरोधं दर्शयति—प्रायूपेण्यैरिति । प्रायूपेण्यैः प्रायुषि-
भरैः जलधरैः अम्बरं दुर्दिनायते दद्यात् भवतीत्यर्थः । जगतां जगति-
१ स्थितानां जनानां मनः रागेण अनुगणेन लोहित्येन च आक्रान्तं व्याप्तं
जायते । अत्रानुगणस्य लोहित्येनाध्यवमानात् दद्यात् तत्त्वलोहित्यगुण-
योरेकजलधराम्बररूपमङ्गकीर्तनेन विरोधः । तस्य अनुरागरूपार्थान्तरेण
२ परिहारः । तेन च वर्णममयस्य विशेषः प्रतीयते इति वस्तुगतगुणविरो-
धोय इत्यर्थः ॥ ३३५ ॥

अवयवगतगुणविरोधं दर्शयति—तनुमध्यमिति । स्त्रीणां कामिनीनां
तनुमध्यं कृशावल्गु पृथुध्राणि विशालनिम्ब रक्ताष्टम असिनेक्षणम् कृष्ण-
१ नयनं नतनाभिं निघ्ननाभिं उल्लतस्ननं तुल्लकुचं वपुः कं पुरुषं न हन्ति
न पीडयति नर्वमेव पीडयतीत्यर्थः । अत्र तनुत्वविशालत्वयोः रक्तत्वा-
मित्येतयोः नतत्वोत्तमत्वयोः गुणयोर्विशेषः । आश्रयाभूतावयवभेदेन च

11 334—इत मक्रान्त for रक्तमुत्क्रान्त Ca

11 335—दद्यात्तायते for दुर्दिनायते M, नतायते (?) Ca;—उत्तिष्ठ
for आक्रान्त Pa

11 336—रक्ताष्टम for रक्तोष्ठम् R, D, M,

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाविणी ॥ ३३९ ॥
इत्यनेकप्रकारोपमलंकारः प्रतीयते ।

॥ इति विरोधचक्रम् ॥

अने ते दृष्टेः कृष्णार्जुनयोरनुरक्तापि कर्णावलम्बिनी राधेयानुसारिणी ।
१ कृष्णा असिता अर्जुना श्वेता अनुरक्ता प्रान्तप्रदेशे आरक्तापि कर्णा-
वलम्बिनी कर्णप्रान्ताश्रयिणी । कस्य विश्वसनीयत्वं याति विरुद्धपक्षद्वया-
श्रयणादिति भावः । इति द्वितीयार्थः । अत्र कृष्णार्जुनानुरक्तयाः कर्णा-
२ वलम्बनं विरुद्धमिति क्रियाविरोधः । द्वितीयार्थेन तत्परिहारः । अयं च
विरोधः श्लेषमूलकः इति श्लेषविरोधः तेन दृष्टेः सौन्दर्यं प्रतीयते ॥ ३३९ ॥

विरोधमुपसंहरति—इत्यनेकेति । एवमयमलंकारः अनेकविधः प्रती-
तिविषयो भवति । तथा च भोजराजेन ग्रथितविरोधः 'उदाहृतोऽस्मि
१ यथा (iii. p. 290)—

दिग्वासा यदि तन् विमस्य घनुषा शस्त्रस्य किं भसना
भस्मस्यापि किमङ्गना यदि च सा कामं परिवेष्टि किम् ।

इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पशालिजस्यामिनो

भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्धपरुषं धत्तेऽस्मिन्नेषं वपुः ॥ इति ।

अत्र दिग्वाससादीनामुत्तरोत्तरप्रथनादन्योन्यासंगतादयं ग्रथितनामा वि-
१ रोधभेदः । अधिकविरोधो यथा—

एको दाशरणिः कामं यातुधाना. सह्यशः ।

ते तु यावन्त एवानी तावद्वा ददशे स ते ॥ इति ।

१३ अत्रैकस्य दाशरथेनेकमंशैर्योन्युधानैर्यत् समरवर्म तत्र तस्य तावद्वा-
ददशमानन्वेनेकसंख्याविरुद्धमाधिक्यं गम्यते इत्यपमधिक्यस्यो विरोधः
इति । विस्तरन्तु भोजप्रणीते सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्य. ॥ उत्तरार्धेन

ii. 339—कस्य...याति for याति...कस्य M;—याति दुःशासनीयत्वं
कस्य ते कलभाविणि is an extra line given by D, pro-
bably the work of some one improving upon the
original.

ii. 340—अनेकारंतिप्रतीयते for अनेकारं प्रतीयते Pn.

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अर्थरयत्नसुलभैर्जलदर्भाङ्कुरादिभिः ॥ ३४१ ॥

- १५ अप्रस्तुतप्रशंसां छस्यति—अप्रस्तुतेति । अप्रक्रान्तेषु पञ्चमर्थे सप्तमी अप्रस्तुतानामित्यर्थः या स्तुतिः प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः । सा अप्रस्तुतप्रशंसा । अप्रक्रान्तेषु इति बहुवचनमविवक्षितम् । तेन द्वयोरेकस्य
- १८ वा अप्रस्तुतस्य स्तुतावपि एषा भवति । अप्रक्रान्तेष्वित्यतस्तुतिरिति पाठे अप्रस्तुतस्य ईप्सिता प्रस्तुतनिन्दार्थमस्मीष्टा स्तुतिरिति स एवार्थः । नल्यास्तु अप्रस्तुतात् वाच्यात् प्रस्तुतप्रतीतौ अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतात्
- २१ वाच्यात् अप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः इति विषयविभागेनालंकारद्वयमाहुः । अयमाचार्यदण्डी तु अप्रस्तुताद्वाच्यात् प्रस्तुतस्य प्रतीतौ समासोक्तिः अप्रस्तुतप्रशंसया प्रस्तुतस्य निन्दा अप्रस्तुतप्रशंसा इति विषयविभागेनालंकारद्वयं स्वीकरोति । आचार्यमते अप्रस्तुतप्रशंसेति संज्ञाया अन्वर्थता भवति ॥ अन्ये तु समासोक्तौ वाच्यव्यङ्ग्ययोरुपमानोपमेयभावः अप्रस्तुतप्रशंसायां तु व्यङ्ग्यार्थस्य निन्दा इति भेदं दर्शयन्ति ।
- २७ तदपरे न सहन्ते यतः सुखं जीवन्ति हरिणा इत्युदाहरणे वयमध्वन्या इति वैधर्म्येण औपम्यमस्तीति सोऽयं समासोक्तिविषयः स्यात् । सेयमप्रस्तुतैवात्र भृगवृत्तिः प्रशस्यते इति ग्रन्थकर्त्रा कृतेनोदाहरणाविवरणेन
- ३० संज्ञाया अन्वर्थताङ्गीकारे ग्रन्थकर्तुः स्वारम्यं दृश्यते । तथा च अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतप्रशंसैवापेक्षिता भवति न तु उक्तिमात्रे सा भवितुमर्हति इति निष्कर्षः ॥ ३४० ॥

अप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—मुखमिति । अपरसेविनः परसेवाविमुक्ताः

हरिणाः अयत्नसुलभैः सुखसाध्यैः तृणदर्भाङ्कुरादिभिः अन्नैः मोक्षैः

१ वनेषु सुखं जीवन्ति । सेवानिर्विण्णम्याक्तिरियम् ॥ ३४१ ॥

ii. 340—अप्रक्रान्तेषु तु for अप्रक्रान्तेषु M;—अप्रक्रान्तेष्वित्यतस्तुति for अप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः Pn, D (marginal emendation);—अप्रक्रान्तेष्वित्यतस्तुति for अप्रक्रान्तेषु या reading noticed in Cs.

ii. 341—अभैः for अर्थैः J (?), P, B, R;—तृण for अन्न P, B, R.

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुवर्तनकेशनिर्विण्णेन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

॥ इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ॥

यदि निन्दासिब स्तौति ध्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

उदाहरणं संगमयति—सेयमिति । अत्र एतदुदाहरणे राजानुवर्तन-
केशनिर्विण्णेन सेवायाः श्रुतिस्त्वादिति भावः । तदुक्तं मनुना—सेवा श्रुति-
राख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् । इति । मनस्विना सेयम् अप्रस्तुतैव
मृगवृत्तिः प्रशस्यते । एवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रशंसायां नाप-
५ मलंकारः इति गम्यते । तथाहि—

पाने मय्यचिराद्विषमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां
गन्ता कं प्रति पान्यसंततिरसौ संतापमालाकुला ।

इत्थं यस्य निन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते

घन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग् वारिशीनां जनुः ॥

१० अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य दातुश्च प्रशंसा इति नेयमप्रस्तुत-
प्रशंसा किंतु समामोचिरेव ॥ ३४२ ॥

व्याजस्तुतिं लक्षयति—यदीति । यदीनि यदर्थेव्ययम् । निन्दसिब
यन् स्तौति असी व्याजस्तुतिं स्मृता । व्याजेन निन्दाउत्तेन व्यञ्ज-
१ नया प्रतीयमाना स्तुतिः व्याजस्तुतिः इति अवयवार्थः । अत्र इव-
शब्देन निन्दाया वास्तवत्वं निराकृतम् । अत्र दोषाभासा दोषा इव
आभास्यमाना न तु स्वरूपतो दोषा एतादृशा गुणा एव संनिधि-
५ सानिभ्यः समुपवेशमित्यर्थः लभन्ते प्राप्नुवन्ति । निन्दसिब स्तौतीति
स्तुवसिब निन्दति इत्यभ्याप्युपलक्षकम् । तथा च निन्दाव्याजेन स्तुतिः
स्तुतिव्याजेन निन्दा च व्याजस्तुतिरिति पर्यवसितम् । उभयत्र वैचि-
५ द्यम्य समानत्वात् । द्वितीयप्रभेदे व्याजरूपा स्तुतिः इति समाप्तः ।

11 342—राजानुवर्तिना for राजानुवर्तन N,—राजानुवर्तिनकेश for
राजानुवर्तनकेश V

11 343—मता for स्मृता J, V, D (marginal emendation)

व्याजस्तुतिः

गजमिश्रवातुर्वन्मय किमिदं तव पुण्यते ॥ ३४५ ॥
 सुनक्ष्मयोगममत्ता कलत्रं तव मेदिनी ।
 अहंकारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥ ३४६ ॥
 इति श्रेष्ठानुविद्धानामन्येषां चापलक्ष्यताम् ।
 व्याजस्तुतिप्रकाशनामपर्यन्तः प्रविस्तरः ॥ ३४७ ॥
 ॥ इति व्याजस्तुतिः ॥

तपस्येवार्थः । तव इदं त्रियोपहरणं किमुन्यते । आदिपुरुषादाकृष्टायाः
 गजम्याः परिभोग इत्यानुवंदयस्य ते न समुचितः इति मुक्ततः प्रतीतया नि-
 न्दया प्रसङ्गान्ते संपदः इति स्तुतिः प्रतीयते इति व्याजस्तुतिः । अत्र
 पुण्यपदे श्रीपदे च श्रेष्ठः स चार्थः पर्यायसहत्वान् । अतः अर्थशेष-
 १. मूलेयं व्याजस्तुतिः ॥ ३४५ ॥

शब्दशेषमूलामुदाहरति—मुन्येति । तव कलत्रं भार्या परिपाल्याश्च
 मेदिनी मुन्येति विद्याः मर्यादं तेषां भागाः उपभोगाः कटाश्च तत्र संसृज्य
 १. अनुरक्त्य पते तैः सत्ता आवृता । एवं स्थिते तव अहंकारः परां कोटि-
 कुतः आरोहति । अत्र निन्दया त्वं सार्वभौमोमीति प्रतीयते इति व्याज-
 स्तुतिः सा च मुन्येतिशब्दानामनेकार्थत्वान् शब्दशेषमूला ॥ ३४६ ॥
 व्याजोक्तिमुपसंहरति—इतीति । इति एवंप्रकारेण श्रेष्ठानुविद्धानां
 श्रेष्ठमबदाना तथा अन्येषाम् अन्यालंकारसंबद्धानां व्याजस्तुतिप्रकाराणां
 १. व्याजस्तुते प्रकाशना प्रवेदाना विम्बर अपर्यन्त मीमाशून्य अतः सः
 स्वबुद्धौचोपलक्ष्यताम् अवगम्यताम् न सर्वं कथयितुं पर्यते इति
 भावः ॥ ३४७ ॥

11 345—वदयस्य for वदाम्य an emendation of P adopted by B, all Mss with the possible exception of J read वदाम्य.

11 346—सकान्ता for ससन्ता Subh, C's apparently reads सयुजा, though it is probably a scribal error as elsewhere he reads as we do

11 347—लक्षणम् for लक्ष्यताम् D,—अपर्यन्तानुविस्तर for अपर्यं प्रविस्तर P, B, D, M.

निदर्शनान्तरः

सद्यो राजविरुद्धानां सूचयन्ती दुरन्तताम् ॥ ३५० ॥

॥ इति निदर्शनम् ॥

सहोक्तिः सहभावस्य कथनं गुणकर्मणाम् ।

दुरन्ततां दुःसावमानं सूचयन्ती पराभवं विनाशं याति । अत्र चन्द्रम-
रीषिभिः परिभूयमाना तमस्ततिः राजद्रोहिणि दुरन्ततारूपमपष्टुष्टं फलं
निदर्शयति इति अमत्फलनिदर्शनमिदम् । अभवन्वस्तुसंबन्धनिबन्धनायाः
१ निदर्शनायाः उदाहरणानि प्रकाशादौ द्रष्टव्यानि ॥ ३५० ॥

सहोक्तिं लक्षयति—सहोक्तिरिति । गुणकर्मणाम् कर्मशब्दोऽत्र क्रिया-

वाची बहुवचनेन द्रव्यादीनां सग्रहः । तथा च गुणक्रियादीनां सहभा-
१ वेन साहित्येन कथनं सहोक्तिः । संबन्धिभेदेन भिन्नयोरपि गुणयोः
क्रिययोर्वा सहार्थस्य सामर्थ्येन एकेन वाचकेन यत् एषकादीनतया प्रति-
पादनं सा सहोक्तिरिति भावः । तदुक्तं प्रकाशादौ—सा सहोक्तिः

१ सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् । इति । अप्राप्यलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तं
दृष्टत्वमपेक्ष्यते एव । तत्र दृष्टत्वमत्र अतिशयोक्तिमूलकत्वेनाभिप्रेतम् ।
तेन पुत्रेण सहागतः पिता इत्यत्र नालंकारः । अत्र धर्मिणां गुणक्रिया-

१ दिभिः युगपदन्ययः तुल्ययोगितायां तु धर्मिभिः सह इति ततो भेदः ।
इदमलावधेयम् । यत्र सहगुल्लेखप्रधान इति सूत्रेण सहार्थयोगे अप्र-
धाने तृतीया तत्रैवायमलंकारः । गुणप्रधानभावावच्छिन्नयोः शब्दार्थ-

१२ मर्यादया एकवर्णसंबन्धस्य तत्रैवावस्थितेः । अतः—शशिना च निशा
निशया च शशी शशिना निशया च विभाति नभः । इत्यादौ
नायमलंकारः । अत्र हेतौ इति सूत्रेण ऐत्वर्थे तृतीया । तथा च हेतु-

१५ भूतेन शशिना निशा शोभते इति वाच्यार्थः ॥ एवं पूर्वार्धेन सहोक्तिं
लक्षयित्वा उत्तरार्धेन परिवृत्त्यलंकारं लक्षयति । अर्थानो वस्तूनां यः
विनिमयः प्रतिदानं सा परिवृत्तिः स्मृता । एवं हि परिवृत्तिः समेन

१६ समस्य अधिकेन न्यूनस्य न्यूनोऽत्र बाधिरूपस्य इति शिप्रकारा भवति ।
अत्र विनिमयः कविप्रतिभाकल्पित एवापेक्ष्यते तत्रैव चमत्कारान् ।

अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा यथा ॥ ३५१ ॥

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराद्य ममैवाहैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

तेन क्षीणान्ति यत्र मुक्ताभिर्बद्धराण्यापि झलिताः । इत्यत्र नेयम् ॥ इति
११ मयश्च केनचिद्वेत्तेन स्पर्शयेत् वस्तुना परकीयस्य वस्तुनः आसनम् । तेन
क्षिमित्यस्याभरणानि यौवने धृतं त्वया पार्श्वकरोभि वल्लभम् । इत्यत्र
नायमठंगारः । भोगराजस्तु नैतदनुमन्यते । स च व्यत्ययेषु पी-
१२ वृत्तिं स्वीकरोति । तदाह (iii. २७) —

व्यत्ययो वस्तुनोर्गम्यु यो वा विनिमयो विधः ।

परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालंकारलक्षणे ॥ इति ।

१३ व्यत्ययो नाम एकस्यानभ्यतस्य वस्तुनः स्थानान्तरप्राप्तिः । यथा —

कुमुदवनमपत्रि श्रीमद्भोगपण्डं

स्थाननि मुदमुलूकः प्रीतिमाश्रकपाकः ।

उदयमहिमर्दिमर्यानि शान्तं हिमांशु-

हंतविजित्जितानां हा विजितो विपाकः ॥

वर्धते सह पान्थानां मूर्जया चूतमञ्जरी ।

पतन्ति च समं तेषाममुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥

कोकिलान्पापमुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

क्रियासहोक्तिं दर्शयति—वर्धते इति । पान्थानां प्रवासिनां विर-

हिणां मूर्जया सह चूतमञ्जरी वर्धते तेषाममुभिः प्राणैः समं मलयानिलाः
दक्षिणवाताः पतन्ति । अमुभिरित्यत्र अधुभिरिति पाठो दृश्यते सोपि
शुक्त एव । अत्र वर्धनपतनक्रिये सहभावेन मूर्जाचूतमञ्जरीभ्यां मलया-
निडामुभ्यां च संबन्धे चमत्कृतिविशेषमावहन इति सहोक्तिरलंकारः ।
अन्यप्रकारम्तु पूर्वपदेव । अत्र च यदि मूर्जावृद्धिचूतमञ्जरीवृद्धयोः
अमुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तजन्यत्वमभिप्रेतं तदा परस्परकार्य-
कारणभावसंबन्धाभावात् चित्रहेतुना मांकर्यम् । यदि च चूतमञ्जरी-
वृद्ध्या मूर्जावृद्धिः मलयानिलपतनेन च अमुपतनमिति अभिप्रेतं तदा
चित्रहेतुना महाम्य सांकर्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु तादृशकार्य-
कारणभानम्यमेवात्र विवक्षा इति शुद्धोदाहरणमेवेत्याहुः । भोजराजस्तु इयं
विविक्तक्रियासमावेशा वैसादृश्यवती सहोक्तिरित्याह ॥ ३५३ ॥

कोकिलेति । सुरभिचामराः वसन्तदिवसा जनानन्दैः सह जनप्रमोदैः

सह वृद्धिं यान्ति । तान् दिवसान् वर्णयति कोकिलेति । कोकिलानाम्

आलाप मधुरः श्रेष्ठः । सुगन्धय शोभनगन्धवन्तो वनवायव दक्षि-
णानिला यत्र ते । महशब्दप्रयोगे एवायमलंकार इति भ्रमनिरासाय
सार्धपदोपादानेनन्दमुदाहरणमिति प्रेमचन्द्रादयः । वृद्धिरूपस्य गुणस्य
व्याप्तिरूपस्य कर्मणश्च तुल्यतया वचनान् एषा गुणक्रियामहोक्तिरि-
ति तरुणवाचस्पत्यादयः । भोजराजस्तु विविक्तवर्तुक्रियाममावेशवैमा-
दृश्यवती इयं सहोक्तिरित्याह ॥ ३५४ ॥

11 353—वर्धन्ति for पतन्ति R, C., (b, —अमुभि for अमुभिः
V, M, Pn

11 354—वृद्धि for मध and सम for वृद्धि 1);—कोकिलान्पाप
for कोकिलान्पाव V

इत्युत्तरागो दत्ताः सरोजैश्च काचन ।

॥ इति सरोजिः ॥

किंचने तस्मिन्नेव किंचिदुपनिष्ठाणम् ॥ ३५५ ॥

सत्यवती दत्ताः सरोजैश्च काचन ।

विनिमित्तं ह्येते यथाः कुमुदागदुग् ॥ ३५६ ॥

॥ इति तस्मिन्निः ॥

भागीनांमाभिधायिते यत्कुमुदागदुग् यथा ।

सरोजिभ्युत्पन्नं तस्मिन्कुमुदागदुग् यतोऽपि — इति । इति उक्तं ।

प्रकाशं सरोजिः काचन उदाहृत्य दत्ताः भव्याः सत्यवती ।

३ अस्या विनिमित्तं कस्याभ्यासादिषु दत्ताः ॥ इत्यादी तस्मिन्नेव उदाहृत्ये
विनिमित्तं सत्यवतीनं किंचने ॥ ३५५ ॥

सत्यवतीमिति । भव्यानां दत्ताणां सत्यवतीनं दत्ताः तत्र मुनेन केन

विनिमित्तं बहुकालमादिनं कुमुदागदुग् यथा इदम् । अत्र न्यूनमपि

३ कस्य प्रहण्यतो विनिमित्तो देवः । यत्रमेव —

दत्ता कस्याभ्यासादी नम्राह हृदयं मम ।

मया नु हृदयं दत्ता गृहीतो मद्वत्तः ॥

१ इत्यत्र पूर्वोक्तं समेन ममस्य उत्तमं अतिरेन न्यूनम् विनिमित्तं ।
न्यत्ययविनिमित्तवती यथा —

श्लोचनाधरकृता हनरागा कामिताननविशेषितगन्धा ।

वाग्म्या पद्मगुणान् स्वगुणानां व्यन्यये विनिमित्तं च विनेने ॥

१० अत्र वारुण्या यद्वराद्रागोपहृत्य चक्षुषोर्निक्षिप्तः तेनेयं व्यन्ययवती ।

यत्तु मुखामोदकामितया स्वामोदेन मुखामोदो विशेषितमेन विनिमित्तं

१२ वती । इति उभयवती परिवृत्तिः । अस्याः विनिमित्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे
द्रष्टव्यः ॥ ३५६ ॥

आशिषं लक्षयति — आशीनामेति । अभिलषिते इष्टे वस्तुनि आशां-

ii. 355 — उदाहृत्यः प्रोक्ताः for उदाहृत्यो दत्ताः D; — निदर्शनम् for
निरूपणम् P, B.

ii. 356 — प्रहारात् for प्रहार N, J.

पातु वः परमं ज्योतिरवाद्भनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ इत्याशीः ॥

अनन्वयसंसदेहावुपमास्वेव दर्शितौ ।

सनम् अभिलापप्रकाशनम् अथवा अभिलषिते प्रिये वस्तुनि सुहृदादिभने
१ आशंसनं शुभप्रार्थनम् आशीर्नामालंकारः । वैचित्र्याभावात्तायमलंकारः
इति बहवो मन्यन्ते । भामहस्तु एतादृशाशंसने वैचित्र्यमङ्गीकृत्य इमा-
५ मलंकारेषु गणयति । तथा चोक्तम् तेन (iii. 54ff.)—

आशीरपि च केषांचिदलंकारतया मता ।

सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तथा ॥

अस्मिन्हीहि सुहृदि प्रणयाम्यमुपा-

१ माश्लिष्य गाढमुमानतमादरेण ।

विन्ध्यं महानिव धनः समयेभिर्वर्ष

ज्ञानन्दनैनयनंवारिभिस्तनु त्वाम् ॥

११ मदान्धमातङ्गविभित्तान्ता हनप्रवीरा द्रुतभीतपौराः ।

त्वत्तेनसा दग्धमममनेना द्विषां पुरः पश्यतु रामलोकः ॥ इति ।

दर्पणकारादयस्तु नाट्ये एव अस्याश्चमत्कारित्वात् नाट्यालंकारे एतां
१५ गणयन्ति । यदुक्तम् (vi. 195 ff.)—आशीराक्रन्दकपटाक्षमागवोष-
माश्रयाः इत्यारभ्य—इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ इत्यन्तम्

१७ तल्लक्षण तु—आशीरिष्टननाशमा इति । उदाहरणम्—

ययोनेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।

पुत्र त्वमपि मग्नाज मेव पुरुमचाप्नुहि ॥ इति ।

परे तु प्रेयोलङ्कारविशेषमिमामाहु ॥ यथेति उदाहरणार्थम् । अवाद्भन-
१९ सगोचरम् वाद्भनोविषयार्थानम् । तदुक्तं यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह इति । परमं ज्योतिं परेश इत्यर्थं च युष्मान् पातु रक्षतु ।
अवाद्भनसेत्यत्र अचतुरेति सूत्रेणाच् समामान ॥ ३५७ ॥

एतावता उद्देशानुगोचरेण सर्वानलङ्कारान् मोदाहरण व्याख्याय अन्या-
भिमतानां केषांचिदलङ्काराणां श्लोकेषु अन्तर्भाव दर्शयन् स्वपरिगणनस्य

उपमाकारं वानि

१. उपमाकारं वानि भवति । उपमाकारं भवति
 यत् तेनैव तस्य वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानि भवति भवति भवति ॥ इति ।

२. उपमाकारं व
 तान् उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ॥ इति ।

३. उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ॥ इति ।

४. उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ॥ इति ।

५. उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ॥ इति ।

६. उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ॥ इति ।

७. उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ॥ इति ।

८. उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ॥ इति ।

९. उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ।
 उपमाकारं वानुपादानेनैवैवम् ॥ इति ।

रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेद एवासावृत्तेषावयवोपि च ।

नानालंकारसंस्पृष्टः संस्पृष्टस्तु निगद्यते ॥ ३५९ ॥

इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनादौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥

इति रूपकप्रभेदे एव अन्तर्भावः । तस्मादेतेषामनुक्त्या न न्यूनतास्माक-
११ मिति भावः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षेति । उत्प्रेक्षावयवो नामालंकारः । तदाह भामहः (iii. 70)—

स्फुटस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिदुत्प्रेक्षयान्वितः ।

रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥

गुल्फोदयावसानत्वाद्भूतेस्तं प्रति भास्वति ।

वासाय वासरः ज्ञान्तो विशतीव तमो गृहम् ॥ इति ।

- १ असौ उत्प्रेक्षाभेदः एव श्लेषरूपकादिसंकीर्णो उत्प्रेक्षैव इति भावः ।
श्लेषोपमाव्यतिरेकादिभिः प्राणितायाः उत्प्रेक्षायाः प्रेमचन्द्रशर्मभिः प्रदत्तानि
उदाहरणानि तत एव द्रष्टव्यानि । एवमेव दृष्टान्तस्योपमायाम् उल्लेख-
१ परिणामयोः रूपके कारणमालायाश्च हेतौ यथायथमन्तर्भावो ज्ञेयः ॥
संस्पृष्टं लक्षयति—नानेति । सनातीयविजातीयविविधानामलंकाराणां
संस्पृष्टिः एकत्र संसर्गं संस्पृष्टिः तदाख्यमलंकारान्तरं निगद्यते संग-
१२ मेन वैविध्यविशेषान् दृष्टत्वेन कथ्यते । यथा लौकिकहाराण्यलंकाराणां
मिथः संसर्गेण दृष्टकृन्नातिशयजनकतया गुच्छगुच्छार्थगोस्तनादि-
सज्ञया दृष्टगलकारत्वन्यपदेशः तथा सर्वाङ्गानां काव्यालंकाराणामपि
१५ दृष्टकृन्नातिशयजनकतया दृष्टगलकारत्वेन समृष्टिरिति सज्ञया व्यपदेशः
इति प्रेमचन्द्रशर्मणः ॥ ३५९ ॥

11 358— दर्शितम् for दर्शितम् ।

11 359— उपमावयवो for उत्प्रेक्षावयवो । (marginal emenda-
tion),— समृष्टे for समृष्टिः R, मकीज १ for समृष्टिः
J, P, B, D, M. निगद्यते for निगद्यते M

१२ [काव्यादर्थः]

अङ्गाङ्गिभावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इत्यलंकारसंसृष्टैर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥

आशिपन्त्यरविन्दानि तव मुग्धे मुखधियम् ।

कोशदण्डसमग्राणां किमेपामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥

[लिम्पतीव तमोद्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

संसृष्टेः भेदान् दर्शयति—अङ्गाङ्गिभावमिति । अङ्गाङ्गिभावेन गौण-

प्रधानभावेन अवस्थानम् अवस्थितिः । तथा सर्वेषां समकक्षता तुल्यबलता

१ अङ्गाङ्गिभावं विना समप्राधान्येन अवस्थानम् इत्यपरा । इति

एवंप्रकारा अलंकारसंसृष्टेः द्वयी गतिः भेदद्वयं लक्षणीयं ज्ञेयम् ।

अत्र परे एकानुप्रवेशे संदिग्धत्वे अङ्गाङ्गित्वे च संसृष्टेः संकरसंज्ञा

१ समकक्षायां तु संसृष्टिसंज्ञा इति आहुः ॥ ३६० ॥

अङ्गाङ्गिभावसंसृष्टिमुदाहरति—आशिपन्तीति । हे मुग्धे तव मुखश्रियं

वदनलक्ष्मीम् अरविन्दानि आशिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति । आशिपधातुरश्रौ-

१ प्यद्योतकः । तदुक्तं पूर्वम्—आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।

उपमायामिमे श्रोक्ता इति । तथा चात्रोपमालंकारः स च प्रधानः । कोषः

धनराशिः कुङ्कुलश्च दण्डः सामादिषु चतुर्षोपायः नालश्च ताम्बा

१ समग्राणां पूर्णानाम् एषा दुष्करं किम् अस्ति । अत्र श्लेषानुप्राणितहेत्व-

लंकारः उपमाया अङ्गमिति केचित् । श्लेषानुप्राणितार्थान्तरन्यासः

तदङ्गमिति अपरे तदा चतुर्थचरणे न किञ्चिदिह दुष्करम् इति पाठः

१ समीचिनः । अन्यथा एषां कमलानाम् इत्यर्थे कमलानां तत्कर्तृकमुत्ताप्ते-

पस्य समर्पणं दुर्यटं म्यान् एकस्यैव समर्थ्यसमर्पकत्वायोगात् । तथा-

चात्र श्लेषानुविद्धोर्ध्वान्तरन्यासः उपमाया अङ्गम् उपमा च प्रधाना इति

१ अङ्गाङ्गिभावसंसृष्टि ॥ ३६१ ॥

समकक्षतामंसृष्टिमुदाहरति—लिम्पतीति । वृष्णपक्षप्रदोषवर्णनमेतत् ।

ii. 360—समकक्षता for समकक्षता N, R; समलक्ष्यता M; समकक्षता D; समवाच्यता V;—मावसरधान for मायावरधान R;—द्वयी गति for द्वयी गतिः M.

ii. 361—आशिपन्त्यरविन्दानि for आशिपन्त्यरविन्दानि V; आशिपन्त्यरविन्दानि N;—मुग्धे तव for तव मुग्धे J, P, B, R, V; दिवे तव M;—मति for मति V.

भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्व्वासिद्धि यः स्थितः॥३६४॥

परस्परोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

- १ विशेषं तत् प्रसिद्धं भाविकम् तन्नामालंकारः इति प्राहुः । संज्ञार्थं विशदयति भावः इति । कवेरभिप्रायः भावः । स च भावः काव्येषु आसिद्धि समाप्तिपर्यन्तं यः स्थितः तेन चास्यालंकारस्य न केवलं
२ पदवाक्यगतत्वम् अपि तु प्रबन्धगतत्वमपीति बोध्यम् । प्रकाशकाराः—
प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः । तद्भाविकम् । इति लक्ष्यमाप्तुः । तन्न संज्ञार्थानुगामीति ज्ञेयम् ॥ ३६४ ॥

- कवेरभिप्रायविषयीभूतान् कांश्चित् प्रबन्धधर्मान् कथयति—परस्परोपकारित्वमिति । सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् आधिकारिकेतिवृत्तानि वस्तूनि प्राकरणिकेति वृत्तानि पर्वाणि । तदाह धनंजयः—वस्तु द्विधा । तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः । इति । यथा रामायणे रामसीतावृत्तान्तः आधिकारिकम् । मुग्धविविर्भाषणादिवृत्तान्तः प्रासङ्गिकम् । सर्वेषां तेषां परस्परोपकारित्वं कवेरभिप्रेतनगरसरित्समुद्रादिवर्णनम् अस्तोदयपङ्क्तुवर्णनं च परंपरया साक्षाद्वा प्रधानमुपकरोति इति ज्ञेयम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतार्थापरिपोषकाणां विशेषणानाम् अक्रिया अविधानम्
३ अप्रयोग इत्यर्थः । अयं परिकरालंकारः इति प्रकाशकारादयः । अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभावोयम् नायमलंकारः इत्याहुः । तथा स्थानानां प्रकृतोपयुक्तानां विषयाणां वर्णना । इयमपि कवेरभिप्रायविषयः । एतेषां
४ सर्वेषां तद्भाषिकं विदुः इति अग्रिमश्लोकमध्यपदेन अन्वयः ॥ ३६५ ॥

ii. 364—परिचितः for यः रिपतः P, B, V; अवरिपतः D;—काव्येष्वस्य व्यवस्थिति. for काव्येष्व्वासिद्धि यः रिपतः B, M;—शाब्देषु for काव्येषु N.

ii. 365—वस्तुवर्णनम् for वस्तुपर्वणाम् D;—व्यक्तानां for व्यर्थानां N;—स्थानवर्णनम् for स्थानवर्णना N, D, M;—धर्मणाम् for पर्वणाम् and चा क्रिया for अक्रिया probably scribal error in C.

